

ՀԻՍՅ ՈՒՍՈՒՑԻԶՆԵՐԻ ՎՈՐԱԿԱՎՈՐՄԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

№ 1 ՀԵՌԱԿԱ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ № 1

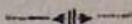
(Զեռագրի իրավաւեմով)

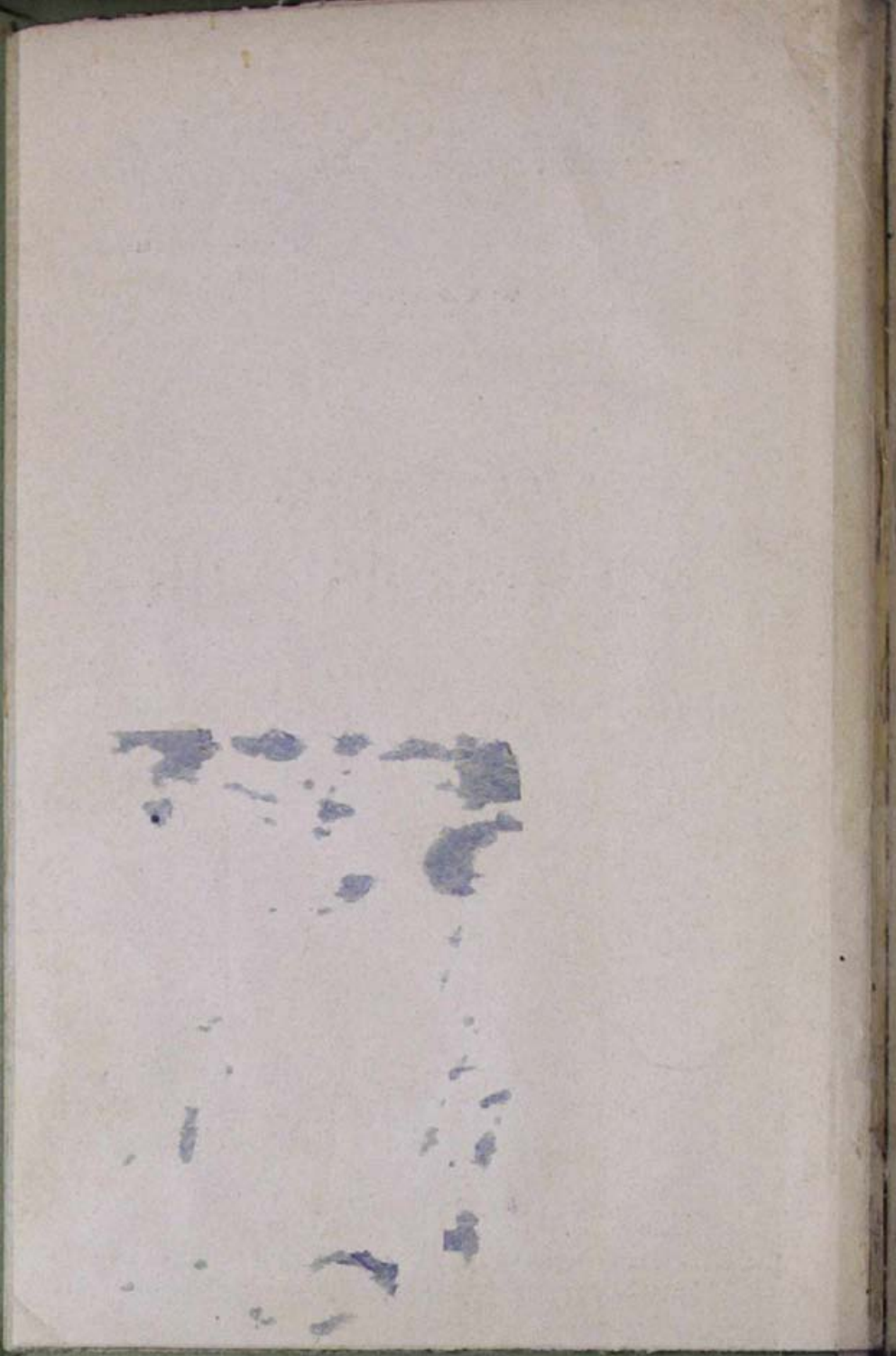
ԳՐ. ՂԱՓԱՆՑՅԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

(ՆԵՐԱՆԱԿԱՆ ՄԱՍ, ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԱՍ, ՀՆԶՅՈՒՆԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ)

Գ Ի Ր Ք 1

✓

ՀԻՍՅ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԱՏ
ՈՒՍՈՒՑԻԶՆԵՐԻ ՎՈՐԱԿԱՎՈՐՄԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

(Զեռագրի իրավունքով)

4.

ԳՐ. ՂԱՓԱՆՅՅԱՆ

Ղ-53

ԱՏՈՒԳՎԱԾ է 1961 թ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

(ՆԵՐԱԽԱԿԱՆ ՄԱՍ, ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԱՍ, ՀՆԶՅՈՒՆԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ)

Գ Ի Բ Բ 1

Գիտնական սպորտի
Գլխավոր № 2126
Պատվեր № 15
Տրամբ 1000

▽

A $\frac{\bar{\pi}}{12615}$

Ն Ե Ր Ա Ծ Ա Կ Ա Ն Մ Ա Ս

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՎԱԾՔԸ, ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՒ ԴԻՍԾԻՊԼԻՆՆԵՐԸ

Լեզվաբանութիւնը յուր պատմական զարգացման սահմերը ստանում է Քրիստոսից դեռ շատ դարեր առաջ, վորի մասին կը-խտանք մենք գրքիս վերջում: Այստեղ, սակայն, չենք կարող չնշել նրա վերջին ընթացքը, վորը գերիշխում է այժմյան «քա-ղաքակիրթ» աշխարհում:

19-րդ դարի առաջին քառորդից լեզվաբանութիւնը մտնում է յուր Sturm- und Drangperiode: Կապիտալիզմի արագ ծաղ-կումը անդրադառնում է և այդ գիտութեան վրա: Յերեան են հանվում այսպես կոչված «հնդեվրոպական» կամ նախկին սխալ գործածութեամբ «արիական» լեզուներ և դրանց ազգակցութե-նը՝ մայր «նախալեզվից» ստացված: Առաջին պատմական զգողը յեղի է Ֆրանց Բոպպը: Այդ լեզուների հայտնագործումը մեծ թափ է տալիս նաև այլ դիսցիպլինների վերամշակման և զար-գացման, ինչպես պատմութեանը, մարդաբանութեանը և այլն: Սա-կայն այդ լեզվաբանութիւնը «հնդեվրոպական լեզուների համե-մատական քերականութիւն» պիտակով հիմնականում յուր մե-թոդոլոգիայով և նպատակներով արտացոլում է տիրող դասակար-գերի շահերը, նկրտումները: Առաջ և մղվում «ուսսայական» տեսա-կետը, այն է՝ հնդեվրոպացիների «աղնիվ» լինելը, ոժտվածու-թիւնն ու հակամետութիւնը իրեն ալիքի զարգացած լինել քան ուրիշները: Մասնավորապես գաղութային քաղաքականութեան ասպեկտով անգլիացիք, որինակ, հատկապես ուսումնասիրում են հնդիկների հին (սանսկրիտ) և նոր լեզուները (բարբառները), գերմանացիք նվիրվում են մասնավորապես այն հին ու նոր լե-զուների ուսումնասիրութեան, վորոնք ընկած էյին իրենց կողմից կառուցվող Բաղդադի յերկաթուղու յերկարութեամբ, ստեղծելով

այդ լեզուներն ուսումնասիրող մի շարք «Արևելյան ընկերություններ» (Orient-Gesellschaft): Գերմանացի լեզվագետներն, իրենց «ազգային» նկրտումներից յելած, զեռ համար կերպով շարունակում են ննդեվրոպական լեզուները կոչել «Տնդգերմանական»^{*)}:

Գետք և ասել, սակայն, վոր տիրող Տնդգերմանական ուղղությունը «յերիտասարդ քերականներից» նետո ունի և յուր առաջավոր դպրոցը, ինչպիսին և Սոսյուր'ի և Մեյեյ'ի «սոցիոլոգիական» դպրոցը, յեթև չիտանք նման կոնցեպցիա ունեցող վիեննայի համալսարանի հանգուցյալ պրոֆեսոր Հուզո Շուլարդտի մասին, կամ Ռուսաստանում՝ Ֆորտունատովի, Բոդուեն զե Կուրտենեյի և այլոց մասին: Սակայն, այստեղ լեզվի «հասարակախությունը» այսինքն՝ նրա ֆակտուրաների պատմահասարակական բովանդակության զարգացումը վերցվում և ինքնարավ և հոգերանական մտեցումով: Լեզվի հասարակախության բնույթը և ընթացքը չի կապվում հարատևորեն յուր պատմանդանի (բաղիսի) նետ. լեզուն չի վերցվում իրրև վերնաշէնք, վերնաշէնքային կուլտուրա: Լեզվի մեջ չեն տեսել հասարակական մտքի կնիքը, լեզվի և մտածողության պատմական աղերսը, դասակարգերի պատմական փոխհարաբերությունը, պայքարը և այն, թեպետ վճմանց կողմից և շեշտվում և դասակարգային կամ պրոֆեսիոնալ տարրեր լեզուներ:

Ինքն ըստ ինքյան հասկանալի յե, վոր յեթև չկար ընդհանրապես լեզվի մատերիալիստական ըմբռնում, չէր ել կարող լինել վերլուծման և նորագույն մարքսիստական կոնցեպցիան, յուր մատերիալիստական դիալեկտիկայով:

Թեպետ Տնդգերմանական և այլ լեզվագետները ճգնում են ցույց տալ, վոր իրենց գիտությունն ապոլիտիկ և, քաղաքականության չի նետուում, տարվում և միայն հանուն «մաքուր գիտության», սակայն մենք գիտենք, վոր այդ այդպես չե, վոր այդ լեզվագետներն իրենց մեթոդոլոգիայով զրսեվորում են տիրող դասակարգերի նպատակադրումները, շահերը: Մեր վերաբերմունքը զեպի այդ լեզվաբանական ուղղությունները պիտի լինի հարկավ բացասական, սակայն պետք և խիտ քննադատորեն վերամշակելով վերցնել այդ «պատմական», «նատուրալիստական», «կուլ-

^{*)} Տնդգերմանականության արամարանական զարգացումը Գերմանիայում այժմ, ինչպես գիտենք, հանգեցրել և ֆաշիստական տեսության՝ գերմանական վոդու և ոստայի ֆետիշայնամբ Այդ «ազնվազարմ» լեզվաբանության փշրանքների վերակրթում են և հայ ազգայնամուկները:

տուր-պատմական», «յերևաքերականական», «հոգեբանական», «սոցիոլոգիական» և այլն դպրոցների մի շարք փաստական քննութ-
յունները, նրանց նկարագրական լեզվական դրուժյունները,
նրանց տեխնիկան: Մեծ դեր են խաղացել դրանք լեզվի հնչյու-
նական կողմի ուսումնասիրության մեջ, ինչպես և նրա ձևաբա-
նական կառուցվածքի, սելեքցիոն դասդասման և վերլուծման մեջ:
Թույլ և անշուշտ լեզվի «հոգեկան», «իմաստարանական» (Сема-
тика) և սոցիալական կողմերի քննությունը, այն էլ կատարված
իդեալիստական ակնոցներով:

Մատերիալիստական լեզվաբանության տեսակետից չկան
արտոնյալ և դադութային լեզուներ, ինչպես նաև չկան աղնիվ և
ցած լեզուներ, ինչպես վոր տեսնում ենք հնդեվրոպական շատ
լեզվաբանների մոտ: Ընդհակառակը, մենք ճշման կապանքներից
ազատում ենք մի շարք լեզուներ, վորոնք ցարական Ռուսաստա-
նում լեզու կոչվելու իրավունքն անգամ չունեյին, ինչպես «մա-
րի», «ուշմուրտ», «մորզվա», «կարել» և այլ լեզուները: Մենք վոչ
միայն իրավահավասարության լեզվական քաղաքականություն
ենք վարում, այլև ավելին. այդ ճնշված ազգերի լեզուները դար-
գացնում ենք մեր սոցիալիստական պայքարի համար. շեշտը դը-
նում ենք ազգային ըստ ձևի կուլտուրաների ծաղկման վրա (պը-
րոյետարական՝ ըստ բովանդակության): Դեռ ավելին. մենք ա-
սիական ու աֆրիկական բնիկների մեջ լեզվի ազգային քաղաքա-
կանությունը դարձնում ենք կապիտալիզմի հենարանները խար-
խուրու միջոց, մենք այդ լեզվային ազգային քաղաքականությու-
նը ծառայեցնում ենք սոցիալիստական հեղափոխության առո-
բյայի համար: Վերջապես, ապագա միջազգային սոցիալիստական
մի հայրենիքում մենք կարգավորելու յենք և միասնական այդ
միջազգային լեզվի խնդիրը:

Այդպիսով, ինչպես տեսնում ենք, լեզուն և լեզվաբանու-
թյունը մեզ համար ստանում են վոչ միայն տեսական առարկայի
բնույթ, այլ նաև մեր հեղափոխական պրակտիկայի և հեռանկար-
ների մի դեմք: Ավելորդ չենք համարում այստեղ բերել մի բուր-
ժուական լեզվագետի մտորումներն այդ գալիք հեղափոխության
ու լեզվի մասին: Այդ լեզվաբանը դուրս է յեկել Ֆրանսիական
«սոցիոլոգիական» դպրոցից (Meillet-ի աշակերտն է), Վանդրեյս
ազգանունով, վորն ասում է. «Յեթե մենք պատկերացնենք մեզ
քաղաքական կամ սոցիալական մի կատակլիզմ, վորը փշրե հյն
սահմանները, վոր գոյություն ունեն այժմ մարդկային խմբավո-

բումներէ մեջ, վորը (կատակլիզմը) խառնէ յուր տակնուվրայի մեջ այլ և այլ դասակարգերի, ազգութիւնների, ռասաների ներկայացուցիչներին, վորը վոչնչացնէ մեր դարավոր քաղաքակրթութիւնը, վորպէսզի աեղ հարթի այլ բազայի վրա հիմնված նոր քաղաքակրթութիւն չամար, միթէ լեզուն տառջինը չի յենթարկվի այդ կատասարտֆային: Ինչի կվերածվի այս ժամանակ մեր ֆրանսիական լեզուն.— վոչ ավել, վոչ պակաս, քան վայրենիների մի լեզվի» (տես Н. Данилов, Краткий очерк истории науки о языке, Москва, 1931, էջ 18): Կարծում ենք, վոր կոմմունտարիաներն ավելորդ են, քանի վոր կան յերկու աշխարհներ, յերկու հակամերժ տեսակետներ, իսկ պատմական պրակտիկան թորհրդային Միութիւն մեջ բնավ չհաստատեց Վանդրիյանների տեսակետը. հեղափոխութիւն հետեանքով մեզ մոտ լեզուները զարգացան և ծաղկեցին:

Լեզուն և լեզվարանութիւնն ունեն մեզ համար և առոյշտ սոցիալիստական շինարարութիւն համար մեծ նշանակութիւն: Մենք պիտի ստեղծենք պրոլետարական գրտկան լեզու, մենք լեզուն պիտի յուր հին անմատչելի դերքերից իջնցնենք մասսաների սպասարկմանը, գրանով բնավ այդ լեզուն վուլգարիզացիայի չենթարկելով: Յեթէ ընդհանուր միջազգային բառերն ալելի յեն գործածական ու մասսաներին հասկանալի, գրանք պիտի վորդեգրվեն: Լեզվաստեղծման այն տենդենցները, վոր նկատվում են լեզվի զարգացման դինամիկայի մեջ և ունեն մասսայական բնույթ և յուրացում— այդ ալելի շուտ պիտի մտնեն պրոլետարական «գլորական» լեզվի արսենալը, քան շատ հին բառեր ու վոճեր, վորոնք խոսողի դիտակցութիւն և կենդանի աշխարհայացքին վոչինչ չեն ասում:

Լեզվարանութիւնը, իբրև ընդհանուր առարկա, ունի յուր գործադրական նշանակութիւնը և մեր դպրոցական պրակտիկայի ասպարիզում, մայրենի կամ ոտար լեզվի ուսուցման տեսակետից: Ա. Տոմոնի ասելով՝ «Нечего говорить, напр. о том, что преподаватель языка, не изучивший основательно известных отделов языковедения, может преподавать лишь так, как может лечить знахарь, не изучивший анатомии, физиологии, фармакологии и пр.» (տես նրա Общее языковедение, Одесса, 1910, էջ 3): [1]

Լեզվարանութիւնը յուր ընդհանուր նշանակութիւնով մեծ ծառայութիւններ և մատուցում նաև այլևայլ դիտութիւնների՝

սոցիոլոգիային, պատմութեանը, հնագիտութեանը, իրավաբանութեանը, մարդաբանութեանը, ազգագրութեանը և այլն և այլն: Դիցուք թե լեզվաբանը պարզում է, վոր մեր հայոց «օրիորդ», «օրհար» կամ «օրհանք» (տերեր) և «օրհն է» (վայել է, սկզբում—տիրոջական է) բառերն առաջ են յեկել մի հնագույն օրի արմատից, վոր նշանակել է «տեր». այստեղ սոցիոլոգը յուր տեսակետով կը մտտենա, իբրև դասակարգային բառաստեղծագործութեան փաստերի, պատմաբանը՝ յուր տեսակետով, իբրև ուրարտական (նախահայկական) ժառանգութեան, իրավաբանը՝ յուր տեսակետով (օրհնք = այն ինչ վերաբերում է տիրոջ) և այլն*:

Լեզվի մեջ կատարվելիք «հնարանական» այդ պեղումները մեզ կարող են տանել մի այնպիսի շրջան, յերբ մինչև անգամ նյութական կուլուրայի մնացորդները կամ չկան և կամ քիչ ընեն ևն ասում: Լեզվաբանութեանը լեզվի այդ հնագույն շերտերի մեջ յերևան և հանում մարդուս հնագույն աշխարհայացքը, ինչպես, որինակ, կոսմոգոնիական—տոտեմական շրջանից: Լեզվի տարրերի խաչավորումը, յերբ ցեղերի կամ եթնոսների գոյացման ժամանակ մի քանի լեզվական միավորներից կամ սիստեմներից ստացվում է նոր սինթետիկացիա, վկայում է սկզբնական արտադրական կոլլեկտիվների նույն խաչավորման պրոցեսին յենթարկվելը: Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, լեզվի և իրեն կրողի սոցիալ-պատմական ուսումնասիրութեանն անանջատ չեն իրարից. և հիրավի, լեզվաբանութեանը մեծապես շահած կլինեն յուր նվաճումների ճշգրիտ լինելու մեջ, յեթե համընթաց կրներ և՛ պատմա-սոցիալական դիսցիպլինների մասնակցութեանը, մասնավանդ վոր դասակարգերի գոյութեամբ և պայմանավորված և՛ դասակարգային լեզուն. իսկ վերջինս մեզ համար, զեթ լեզվի պատմական ետապներում, փաստ է և հաստատվում է լեզվի առույցայով, նրա պատմական նոր վուլներով:

Այժմ գանք այն հարցին, թե լեզվի ուսումնասիրութեանն

* Կամ թե հայոց լեզվում ունենք «պարզ», «ձիւր» (վորից՝ ձրի, ինչպես ուսաց ծար—ծարօմ), «պատարագ», «բնծա», «ձոն», «նվեր» բառերը, վորոնք «նվեր» են նշանակում. այստեղ նմանապես տարբեր բնագավառի տեսքանը յուր վերաբերմունքը կցուցաբերի. սոցիոլոգի համար շեշտը դրվելու յե գրանց դասակարգային գոյացման վրա, այն է՝ վոր դասակարգը և ինչ տեսակի նվեր է մտուցել. պատմաբանի համար հետաքրքիր է նաև այդ բառերի ծագումը, որինակ հարևան լեզուներից փոխառած լինելը և այլն («պարզ» և «նվեր» պարսկերեն են):

Ինչ մեթոդներով և տարովել, և լեզվի ինչ առանձին խնդիրներ կարող են այդտեղ շննության առնվել, ամբողջապես թե մասնակի:

ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴԻՍՏՐԳՆԱԿՆԵՐԸ

Լեզուն կարելի չէ ուսումնասիրել թե ընդհանրապես, այսպես ասած ընդհանուր կերպով և թե այս կամ այն լեզուն վերցրած առանձին: Լեզվի ընդհանուր ուսումնասիրության կոնցեպցիան բնական է, վոր յուր նախնական ձևավորման շրջանում ծնունդ պիտի առնի կոնկրետ լեզուների ուսումնասիրությունից: Այդ վերջին ուսումնասիրությունը, այսինքն՝ վերցրած միայն կոնկրետ լեզուները, կարող և լինել թե պատմական հաջորդականության մեջ (դիախորոնիկ) և թե մի փուլի մեջ (սինխորոնիկ) թե ընդհանուր նկարագրական և թե դրանից յետո՞ւ պրակտիկ-գործնական, վորն և սովորական դպրոցական նորմատիվ քերականությունը: Կոնկրետ լեզվի ընդհանրապես ուսումնասիրությունը, այսինքն՝ աչքաթող անելով դրա մանկավարժական և այլ դրվածքը, շատ նման է այլ փորձնական՝ եմպիրիկ գիտություններին, ինչպես են, որինակ՝ ֆիզիկան, բնագիտությունը:

Սակայն, այդ նկարագրական կոնկրետ ուսումնասիրությունը վոչ միայն յուր ընդհանուր բնույթով և ծավալով տարբերվում է այդ սվյալ լեզվի պրակտիկ քերականությունից⁶, այլև յուր մեջ պիտի արտացոլե մարդկային լեզվի ընդհանուր կողմերը, պիտի ցույց տա այդ մասնավոր կոնկրետի մեջ ընդհանուր լեզվականը, վորովհետև վոչ միայն կա այդ ուրույն մի լեզվի բնագավառը, այլ դրա մեջ՝ ընդհանուրը, վոչ միայն այդ մասնավոր մի լեզվի նկարագրությամբ մենք շեշտում ու գրսելվորում ենք «ինքնուրույնը», «տարբերությունները», այլև ընդհանուրը: Այդպիսով, ինչպես սեանում ենք, մենք «ընդհանուր լեզվարանությունը» և մի վորեն կոնկրետ լեզվի նկարագրական ուսումնասիրությունը (ստատիկ թե գլնամիկ ասպեկտներով) չենք դարձնում միմյանց հակամերժ, ինչպես այդ արվում է հայտնի ֆրանսիացի լեզվարան, սոցիոլոգիական դպրոցի ռահվիրա՝ Ֆերդինանդ

⁶ Տվյալ լեզվի մի կոնկրետ փուլի ակտիվիտետան (գիտական) նկարագրությունը տալիս է այդ լեզվի է՝ նորմատիվ քերականների նկարագրությունը և՛ նոր սկզբով կամ սաղմնավորությոյ, ի մեջ առնելով և՛ լեզվի քստուկատուրան («քերականությունը») և՛ լեքսիկան: Նյութի դասավորության մեջ ևս այդ գիտելիքներն ազատ է: Այլ և պրակտիկ, մանկավարժական թերումով քերականությունը:

դե-Սոսյուրի կողմից (Ferdinand de Saussure) յուր ասիխրոնիկ և դիսխրոնիկ լեզվաբանությունների մեջ: Այդպիսի ուսումնասիրությունը, այսինքն՝ լեզվի ընդհանուր առումով («ընդհանուր լեզվաբանություն») կամ նրա կոնկրետ՝ մասնավորը, մեզ մոտ միայն պիտի իրար լրացնեն, մեկը մյուսով պայմանավորվեն և արգասավորվեն: Այստեղ կա վոչ միայն այդ դիսցիպլինների հակադրություններ, այլև դրանց միասնությունը:

Վերցնենք այժմ կոնկրետ լեզվի ուսումնասիրության ընդգավառը և մեթոդները: Ինչպես վերևում արդեն շեշտվեց, կա կոնկրետ վորևև լեզվի սովորական գործածական (գալրոցական) քերականություն, վորը վոչ այլ ինչ է, քան նույն լեզվի լոկ ըստ արովատուր մասի ուսումնասիրությունը՝ նորմատիվ որինհաջավություններով և մանկավարժական նպատակներով: Մենք խոսելու յինք այդ կոնկրետ լեզվի ընդհանուր գիտական նկարագրության մասին: Այստեղ մենք կարող ենք ուսումնասիրել կամ դրա հնչյունական մասը, կամ բառաձևերի տեսակները (բառափոխություն, «թևքում»), կամ բառակազմութիւնը (словообразование), կամ բառերի դասավորության յեղանակը, կամ բառամթերքը և յուր նշանակություններով դասդասումը, կամ լեզվի իմաստական՝ նշանակողական կողմը: Կարող ենք ուսումնասիրել և այդ բոլորը միասին: Հետևապես կատարվեն կամ նկարագրական «հնչյունաբանություն» (фонетика), կամ «ձևաբանություն» (морфология), կամ «բառակազմություն» (словообразование), կամ «շարահյուսություն» (синтаксис), կամ «լեքսիկոլոգիա», կամ «իմաստաբանություն» (семантика, семасиология):

Ինչպես ասացինք, կարելի յե և այդ բոլոր կողմերը միացյալ ձևով ուսումնասիրել: Յեով այդ վերջին դեպքում մենք կունենանք մի վորևև կոնկրետ լեզվի նկարագրական գիտական քերականությունը*:

Բայց կոնկրետ լեզուն կարելի յե վերցնել ուսումնասիրելու վոչ միայն մի տվյալ ժամանակամիջոցում, վոչ միայն, այսպես ասած, յուր ստատիկ մի վիճակում, այլև յուր անցած փուլերի մեջ, այսինքն՝ պատմականորեն: Այստեղ արդեն նկարագրական ուսումնասիրությունն ընդգրկում և ավելի մեծ շրջան, այն է՝

* Կոնկրետ լեզվի փուլի գիտական այդ ամբողջական ուսումնասիրությունը մեթոդաբանական իրեն ավելի պիտի արդարացնի, քանի վոր լեզվի բոլոր իրակությունները միացյալ են, միասնաբար են հանդես գալիս, միմյանց կապակցությամբ են լավ հասկացվում և պայմանավորվում:

կոնկրետ լեզուն յուր պատմականորեն հայտնի բոլոր ժամանակներում, յուր գինամիկ զարգացման ասպեկտով: Յեթև այդ կոնկրետ լեզվի մի տվյալ ետառչի ուսումնասիրությունն ենք կատարում, մենք այդտեղ լեզվական փաստերը կամ յերևույթները բատիրենց տեսակների կամ հատկանշների ընտրում և դասդասում ենք, սեւեքցիա յենք կատարում, պահելով դրանց մեջ վորեն հաջորդականություն: Բայց յեթև այդ լեզուն վերցնում ենք յուր զարգացման պատմական շրջանների մեջ, մենք արդեն ամեն մի լեզվական պատկանելիություն, ամեն մի իրակություն (փաստ) պիտի համեմատենք նախորդ և հաջորդ ձևերի մեջ և, գտնելով նետզնետե դրանց նազուհը, վորքան թույլ և տալիս այդ լեզվից մնացած պատմական մատերիալը, մենք մոտավորապես ստանում ենք տվյալ լեզվի նազուհն փուլի պատկերը յուր նետազազարգացումով, կամ ընդհակառակը՝ նոր փուլը յուր նախորդ և տապներով: Այս կլինի այդ լեզվի «պատմական ուսումնասիրությունը» կամ ինչպես ասում են «պատմական քերականությունը»: Բայց կարելի յե կոնկրետ լեզվի պատմական ուսումնասիրությունը շարունակել ավելի նազուհն ժամանակաշրջանների մեջ: Այստեղ թեպետ այդ լեզուն պահած չունի դրավոր հին ձևեր, բայց այլ «ազգակից» լեզուների ոչնությունը մենք, համեմատելով պատմական այդ լեզվի ձևերն ազգակից այլ լեզուների նման ձևերի նետ, կարող ենք մոտավորապես վերականգնել ավելի հին տեսակները: Որինակ, մեր ժողովրդական «ախպեր» (= ɔpat) ձեն ստացվել և «ազիեր», սա էլ «ազբայր» նազուհն պատմական ժողովրդական ձևից (հմտ. դրարարի «եզբայր» ձևը): Բայց մյուս ազգակից լեզուների ոչնությունը մենք այդ «ազբայր»-ը ձետփոխված ենք համարում „lbayr“, սա էլ „blayr“ և „brayr“, իսկ վերջինս՝ bhrater (= ɔpat) նախնական և հին ձևից: Այսպես կարող ենք անել վոչ միայն մի բառի նկատմամբ, վոչ միայն կոնկրետ լեզվի բառամթերքի՝ լեքսիկոնի, այլև լեզվի մյուս բոլոր տարրերի նկատմամբ:

Այստեղ արդեն մենք թեկվակոխում ենք կոնկրետ լեզվի «նախապատմական» շրջանը: Ամեն պարագայում, ինչպես տեսանք, մեթողը համեմատական եր և նետեապես ստացվում են տվյալ կոնկրետ լեզվի «պատմական քերականություն» և «համեմատական քերականություն»: Այդ բաժանումը, հարկավ, պայմանական և յերկուստեք տեղի ունի այդ տվյալ լեզվի պատմական ուսումնասիրությունը համեմատական մեթողով. միայն մի գեպ-

քում՝ այդ ուսումնասիրութիւնը կանգ եւ աւնում յեղած գրավոր հիշատակարանների հնագույն շրջանում, սկսած յուր զարգացման նորագույն շրջանից եւ ստացվում եւ «պատմական քերականութիւն», իսկ մյուս դեպքում՝ այդ պատմահամեմատական ուսումնասիրութիւնը, չունենալով այդ տվյալ լեզվի ավելի հին գրավոր աղբյուրներ, հենվում եւ «ազգակից» պատմական եւ հին լեզուների նման ձևերի վրա եւ համեմատական ուսումնասիրութիւնից հանում լեզվի ավելի հին «նախապատմական» ձևեր. այդ իհարկեւ անկատար պիտի լինի:

Այս պատմական եւ համեմատական ուսումնասիրութիւնները կարելի չե կատարել թե կոնկրետ լեզվի ամբողջութեան նկատմամբ եւ թե նրա վորոշ մասերի: Յեւ յեթե այդ վերջին մտակցումն ունենանք, ապա կստանանք, դիցուք թե «պատմական հնչյունաբանութիւն» (հայերենի, վրացերենի, ռուսերենի...) «պատմական ձևաբանութիւն» եւ այն եւ այն, ինչպէս եւ «համեմատական հնչյունաբանութիւն» եւ այն:

Յերբ բռտերի, կամ ավելի ճիշտ՝ բառարմասների ծագումն ու հետագա ձևերն են ըննում, այդ կոչվում եւ բառերի «ստուգաբանութիւն» կամ հունարեն լեզվով ասած՝ «ետիմոլոգիա» (etymos logos «истинное слово»). Բայց պրակտիկ դպրոցական քերականութիւնների մեջ այդ «ստուգաբանութեան» անվան տակ յերբեմն սխալմամբ վերցնում են հնչյունաբանութիւնն ու ձևաբանութիւնը:

Համեմատական քերականութիւնն այժմ յեւրոպական լեզվաբանութեան հիմքն ու գլուխ գործոցն է: Կարելի չե հաստատակարարել, վոր «հնդեւրոպական լեզուների համեմատական քերականութեամբ» եւ ծնունդ աւնում եւ ընդհանրապէս դիտական լեզվաբանութիւնը: Այստեղ անդինց կա գտնել վորոշ խմբի լեզուների հնագույն ձևը, աստիճանը. դրանց պատմական համեմատութեամբ հարց եւ դրվում լեզվական փուլերի հաջորդականութեան մասին, դրանց որինաչափական փոխհարաբերութիւնների մասին, դրանց ծագման մասին մի ընդհանուր դրութիւնից եւ այն: Այդ ձևով վերստեղծում են, որինակ, սեմական լեզուների «նախալեզու», այսինքն այն սկզբնական դրութիւնը, վորի հաջորդական եւ հետագա ձևափոխումներն են ասորա-բարելական, արաբական, քանանական-հրեյական-սյուրբական (ասորական) լեզուները: Նմանապէս, հիմնվելով ռուսերենի, լեհերենի, բուլգարերենի, սերբերենի, չեխերենի եւ այլ սլավոնական լեզուների պատմական ուսումնա-

սիրութիւնները վրա, դրանք բոլորը հանում են մի «նախապա-
վոնական» մայր լեզվից, վոր յեղած պիտի լիներ նախապատմա-
կան շրջանում և ծնունդ տված այդ պատմական լեզուներին*:

Ինչպես ասացինք, առաջին և ամենամեծ գլուան Եր «հըն-
դեվրոպական» կոչված լեզուների հայտնաբերումն ու դրանց հա-
մեմատական ուսումնասիրութիւնը՝ «համեմատական քերականու-
թիւնը»: Գրա հիմնադիրն և գերմանացի լեզվագետ Ֆրանց Բոպ-
պը, վորը 1833 թվին հրատարակեց յուր համեմատական այդ
քերականութիւնը: Հետագայում այդ դպրոցն** ավելի ու ավելի
զարգացավ, կատարելագործվեց և դարձավ ընդհանրապես լեզվի
գիտութեան բովը: Հնդեվրոպարանութիւնը (Индоевропейски-
ка) հետագայում շատ ձևափոխութիւնների յենթարկվեց, ունե-
նայով յուր «չերիտասարդ քերականների» դպրոցը, «հոգերանա-

* Ինչպես տեսնում ենք, համեմատական մեթոդը («կոմպարատիվիզմը») վոչ միայն թերի յե, ձևական և, չի պայմանավորվում լեզվի պատմա-հասարա-
կական ֆակտորներով և դրանցով բացատրվում, այլև միմիայն նպատակդրված
և ընդհանրութիւնների տեսական վերականգնումով՝ վերականգնել նաև սկզբ-
նական դրանց պրոյորը—մայր լեզուն: Լեզուների տարբերութեամբ այդ մե-
թոդը գրեթէ չէր զբաղվում, վորովհետև իրեն նպատակին խանգարում էր: Իսկ
ընդհանրութիւնների այլ բացատրութիւն նրանք ի իձակի չեն տալու, ինչ-
պես և տարբերութիւնների բացատրութիւնը:

** Հնդեվրոպական լեզվաբանութեան այդ առաջին փուլի մասին Ֆր.
Ենգելըր տվել և դրական կարծիք, շեշտելով այդ դպրոցի պատմական մեթոդի
առավելութիւնը, նրա առաջադեմ լինելը: Ենգելըր ասում և. «Господни Дю-
ринг, изгнав из своего учебного плана всю современную историческую
грамматику, оставляет для обучения языкам в своей школе только
старомодную, выкроенную в стиле древней классической филологии,
техническую грамматику, со всей ее казуистикой и произвольностью,
порождаемыми отсутствием в ней исторического основания... . Очевидно,
нам приходится иметь дело с филологом, никогда не слышавшим об
историческом языкознании, так сильно и плодотворно развившемся в
последние 60 лет, и поэтому отыскивающим «современные возвышенные
образовательные элементы» языкознания не у Боппа, Гримма и Дица,
но у блаженной памяти Гейзе и Беккера» (Энгельс, Антидюринг, Москва
1932, էջ 233: Ընդգծումը մերն և. Գ. Ղ.), [2] Ն. Մար անհաշակի յե համարում
համեմատական լեզվաբանութիւնը յուր տեսութեան հետ («По этапам раз-
вития яфет. теории». Предисловие, 1926 г.) և ընդհանրապես բուրժուական
անցյալի ժառանգականութեան պատգործման խնդիրը նրա մոտ կարծես թե
բացատրում և, յեղակեա ընդունելով միայն իրեն տվյալները, այն ինչ բուր-
ժուական այդ լեզվաբանութիւնն անդամ շատ նվաճումներ և տվել, ինչպես
շեշտել և Ենգելըր:

զան» դպրոցը, «սոցիոլոգիական» դպրոցը և այլն: Սակայն, հիմնականում այդ հնդեվրոպարանությունը ծնունդ է առնում և ծաղկում կապիտալիզմի հետ և անհրաժեշտորեն դառնում նրա իղձերի և տենչանքների արտահայտիչը: Այդ լեզվաբանական ուղղությունն իշխում է այժմ և՛ սեմադեանների, և՛ թյուրքագետների, և՛ կովկասագետների, և՛ այլոց մոտ: Տոն տվողը նա յե յուր «նախալեզվով», «նախահայրենիքով», թեպետ շատերը հենց իրենցից սկսում են թերահավատ լինել և՛ դեպի այդ նախալեզուներն ու նախահայրենիքները և՛ դեպի համեմատական մեթոդի այդ ձևական կիրառումը: Մարքսիստ-մատերիալիստ լեզվաբանները իրենց հերթին դեռ չեն պատասխանել լեզվական մի շարք յերևույթների պատճառականությանը. որինսկ, ժխտելով նախալեզուները, նրանք դեռ չեն բացատրել այն ընդհանրությունները (բառարմատ և ձևեր), վոր կան մի շարք «ազգակից» լեզուների մեջ: Հիմնական ազդակը վժմանց կողմից համարվում է «խաչավորումը» (скрещение), իբրև սկզբնական արտադրական միավորումների (կոլլեկտիվների) խաչավորման արդյունք: Բայց սա ել ընդհանուր բնույթ է կրում և լեզվի շատ կողմեր դեռ չեն լուսարանված, շատ բան ել դեռ չի կոնկրետացված, լեզվաստեղծ պատվանդան սուբստրատը, այն է՝ արտադրական պրոցեսը յուր հասարակական ղենամիկ հարաբերություններով դեռ կոնկրետ չի լուսարանված լեզուների պատմական վորոշ դարաշրջանների տեսակետից. ել չենք ասում այդ լեզուների նախնական՝ նախապատմական ձևերի համար: Պատմականորեն յեթե կա լեզվի ինքնադարգացում և ժառանգականություն, կա և լեզվի հեղափոխություն, լեզուների սինթետիզացիա (խաչավորում), կա և լեզվի դասակարգային շերտավորում՝ դասակարգային լեզուներ, հասարակական հարաբերություններից յելած և կազմակերպված հոգերանություն, իբրև հասարակ միջնորդավորող գործոն, վորն անմիջապես յուր կնիքն է դնում նախորդ լեզվական ժառանգության վրա, յուրացնելով կերպարանափոխում այդ վերջինը:

Անա յեղնելով հենց այս ընդհանուր դրությունից և ոգտագործելով կոնկրետ լեզուների պատմական թե ստատիկ նկադրությունները, ծնունդ է առնում լեզվի մի նոր գիտություն—ընդհանուր լեզվաբանություն: Այդ գիտցիկլինան կոչվել և կամ հենց այդպես, այսինքն ընդհանուր լեզվաբանություն (общее языковедение), կամ լինգվիստիկա (лингвистика) լատիներեն «լինգվա» (lingua) «լեզու» բառից, կամ «լեզվի տեսություն», «լեզվի

փիլիսոփայություն», կամ ավելի շուտ «լեզվաբանության ներա-
ծուլություն» (Введение в языковедение): Ընդհանուր լեզվաբա-
նությունը յուր նյութի վերջնում և կոնկրետ լեզուների պատմա-
նամենատական կամ նկարագրական ուսումնասիրություններից,
հիմնվում և զբանց վրա և այդ եմպիրիկ գիտությունները փոխա-
բինում և սխառնատիկ զոկտրինայով: Այդպիսով, ինչպես տես-
նում ենք, ընդհանուր լեզվաբանությունը ուսումնասիրում և ընդ-
հանրապես մարդկային լեզուն և վոչ թե կոնկրետ այս կամ այն
լեզուն. լեզուն այդտեղ վերցվում և արատրակտ դրուլթյամբ,
ուսումնասիրությամբ, սակայն, յեթևելով կոնկրետներից, քանի
վոր չկա արատրակտը, այլ կան պատմական լեզուներ: Այս նոր
զիսցիպլինայի համար բոլոր լեզուներն էլ կարևոր են, սկսած
կուլտուրայես ամենացածր մակարդակի վրա կանգնած ցեղերի
(բուշմենների, հոտենտոտների, նեգրիտոտների) լեզուներից մինչև
«ամենակատարյալ» յեվրոպականը: Դեռ ավելին, պրիմիտիվ կամ
վայրենի ցեղերինը ավելի կարևոր կարող և լինել, նայած վոր
ինդիքն և շոշափվում:

Կարելի յե վերցնել վոչ միայն «մարդկային լեզուն» ընդ-
հանրապես, այլ նրա վորոշ մասերը. որինակ, կարելի յե ուսում-
նասիրել միայն հնչյունաբանությունը կամ միայն ձևաբանությու-
նը և այն: Այս դեպքում, իհարկև, պիտի ոգտազործվեն աշխար-
հիս բոլոր լեզուները, յեթև զբանց պատմական և նկարագրական
կոնկրետ ուսումնասիրությունները կան: Բայց այս մասնազրված
ուսումնասիրությունները լեզվի հասարակական արժեքավորման
տեսակետից անբավարար են:

Ընդհանուր լեզվաբանությանը յենթակա յե, իրրև ուսում-
նասիրության որյեկտ, մարդկային լեզվի տարրերի (resp. ֆակ-
տուրայի) ուսմունքը, և՛ նշարագրորեն և՛ ծագմամբ ու
շարգացման պրոցեսով: Այդպես են քննվելու, որինակ, լեզվի
հնչյունները, իրենց նկարագրությամբ սկսած հոտենտոտների կամ
բուշմենների «զլլոցներից» (ներշնչական հնչյուններից) մինչև
մեր այժմյան հնչյունները, զբանց ֆիզիոլոգիան և ակուստիկան,
զբանց համադրումը արտասանությամբ և զբանց փոխազդեցու-
թյունը, զբանց պատմական զարգացման զինամիկան ու փոփո-
խումները, վերջիններիս հիմնական զրդապատճառները, սոցիալ-
տնտեսական ֆակտորը, զասակարգային «արտասանություն» և
այն և այն: Նման վերաբերմունք պիտի լինի հարկավ և՛ ձևաբա-
նության, և՛ լմասաարանության, և՛ բառաստեղծման վերաբերյալ:

Բայց ընդհանուր լեզվաբանությունը վոչ միայն սահմանափակվում է լեզվի, այսպես ասած, ներքին աշխարհով, նրա ֆիզիկոֆիզիոլոգիական, հոգեկան և սոցիալական կողմերով, այդ գիտությունն զբաղվում է և լեզվի ծագման խնդրով, լեզվական իրակությունների և հասարակական-տնտեսական յերևույթները փոխհարաբերությամբ, լեզվական ընդհանուր որինաչափությունների խնդրով, լեզվի և մասժողովյան փոխհարաբերությամբ, լեզվի և հոգեբանության փոխհարաբերության խնդրով, լեզուների խաչավորումով, լեզվի դիալեկտիկայով, լեզվի և գրի փոխհարաբերությամբ և այլն, և այլն:

Ընդհանուր լեզվաբանությունը կամ ինչպես այլ կերպ նաև ասում են «լեզվի գիտությունը», (наука о языке, лингвистика) ուսումնասիրում է վերոհիշյալ լեզվական իրակություններն ու խնդիրները միասին վերցրած: Բայց ընդհանուր զբվածքի տեսակետից, այսինքն վոչ կոնկրետ լեզվի նկարագրությամբ, մենք կարող ենք, ինչպես արդեն ասվել է, ուսումնասիրել և առանձին այդ լեզվական յերևույթները: Սակայն այդ մասնավոր հետազոտություններն անգամ այնչափ մեղ համար ընդունելի պիտի լինեն (իրենց ծավալով ու մեթոդոլոգիայով), վորչափ դրանք նըպաստում են լեզվի մյուս իրակությունների աղբսակցված ճանաչողության և ընութագրման: Որինակ, հնչյունաբանությունը առանձին ուսումնասիրում են՝ ֆիզիոլոգիապես ակուստիկայի (ֆիզիկայի) ավյախերով, հնչյունները գծագրում են զանազան գործիքներով՝ կազմելով դիագրամներ, և այլն. ստեղծում են այսպես կոչված «փորձնական (եքսպերիմենտալ) հնչյունաբանություն»: Ինչ խոսք, վոր ընդհանուր դիսցիպլինայի մեջ՝ ընդհանուր լեզվաբանության մեջ՝ այդ փորձնական հնչյունաբանության մտցընելը ավելորդ է, թեպետ վոմանք այդ արել են մասամբ, ինչպես Ա. Տոմսոնը: Նմանապես արտասանության անատոմիական և ֆիզիոլոգիական բարդ մեքենան յուր կենտրոններով ուղեղում և այլն: Այդ մասնավոր թեքմամբ պիտի հետաքրքրվին թերևս բընախոսները և գուցե բժիշկները, յերբ հարց է առաջ գալիս, դիցուք թե, բուժել թլվատությունը կամ կակազությունը. սակայն ընդհանուր լեզվաբանների համար այդ լեզվի մասնավոր կողմերի ընդհանուրը պիտի շաղկնապվի լեզվի մյուս տարրերի դրսևվորման ու բացատրության հետ: Այդ նույն կոնցեպցիան, ինչ-

պես առիկ է, մենք ընդհանուր լեզվաբանութիւն կազմելու տեսակետից ունեյինք և մասնավոր կոնկրետ լեզուների տվյալների նկատմամբ, յերբ պատմականորեն ի հայտ յեկած այդ բոլոր մասնակի որոյեղանքը ոգտագործվում են մեր ընդհանուր այս գոկտորինայի համար: Բայց այդ կոնկրետ լեզուներն ու իրենց պատմական խնդիրները մեզ համար ակտուալ են դառնում, յերբ իրենց մեջ արտացոլում են ընդհանուրը, ապա թե վոչ՝ շաղկապումը կամ կլիներ անհնարին կամ մեխանիկական:

Ը Ն Դ Շ Ա Ն Ո Ւ Ր Մ Ա Ս

1. ԵԶՈՒ— ԽՈՍԹ— ՄԻՏԳ. ԱՐՏԱՍԱՆՎԱԾՔԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Սոսելով լեզվի մասին, մենք այստեղ առայժմ սահմանափակվելու յենք միայն նրա ֆունկցիոնալ նկարագրությամբ, թողնելով գլոսատոգմնիական ընդհանուր հարցերը մի այլ թեմայի, ուր տրվելու յե լեզվի ծագումը, զարգացման պրոցեսը և այլն:

Լեզուն միշտ չի յեղել. նա յուր ծնունդն առնում և մարդուս դեռ կիսավայրենի վիճակում, հետագայում կազմակերպվելով հասարակական աշխատանքի պրոցեսից կամ պրոցեսի հետ: Հետևապես լեզուն պատմական կատեգորիա յե, մարդու կողմից ձևաք բերած մի նովաճում, պատմա-կուլտուրական մի բարդ արվեստ, վերնաշնչային մի բարձր կուլտուրա: Լեզուն, ուրեմն, պատմա-հասարակական յերևույթ և:

Փոքր հասակից այժմ մարդս յուրացնում և այդ լեզուն յուր շրջապատից. նշանակում և այդ լեզուն ընադդորեն ևս նրան հատուկ չի յեղել, վսչ ևլ հատուկ և յեղել նրա ցեղին կամ ռասային: Յերեխան վնր շրջապատն ընկնի, այն լեզուն ևլ կյուրացնի, թեպետ այս դեպքում ևս ժառանգականության ունակությունները վորոշ չավիով դեր կարող են խաղալ: Որինակ, արարական ուրույն սխտեմի լեզվի ժառանգականությունն զգացվել և այն դեպքում, յերբ արար փոքրիկ չլստող յերեխային տարել են Ֆրանսիա և ֆրանսերեն սովորեցրել: Յերեխան, սակայն, նույն տեմպով և մանավանդ նույն կատարելիությամբ չի յուրացրել այդ ֆրանսերենը. այս պատմական փորձը վերագրում են լեզվական սխտեմի մասնակիորեն ժառանգական ունակություն ստանալուն, թեպետ այդ ևս պրորլեմատիկ և և այսպես կարող և լինել միայն մի սերունդի կամ ավելի ճիշտ՝ վորոշ տարիքների համար: Համենայն դեպս, լեզվի այս կամ այն տիպը կամ տեսակը, չլինելով բնապատմական որդանիզմ, անհրաժեշտորեն չի կապված այս կամ այն

51921 V 697 8862

ուսասյի կամ ցեղի հետ: Պատմությունը մեզ շատ ու շատ զեպ-
քեր և տալիս, յերբ ցեղերը և ազգերն իրենց լեզուները փոխու-
ն, յուրացնում են այլ ցեղի կամ ազգի լեզու. որինակ բուլղար-
ները թյուրքական ցեղից են, բայց յուրացրել են սլավոնական մի
բարբառ, կամ կովկասի (Քեմիր-խան-Շուրայի մոտ) հրեաները,
գաղթած լինելով միջնադարյան Պարսկաստանից, բերել են ահ-
տեղից և հին ձևի պարսկերենը, վորը յուրացրել էյին նրանք
զեռ Պարսկաստանում, և այլն և այլն²:

Ընդհանուր լեզվաբանության համար բնականորեն բոլոր լե-
զուները համարժեք և կարևոր են: Մենք համամիտ ենք Ալեք-
սանդր Տոմսոնի հետ, յերբ նա ասում է. — «Все языки и гово-
ры, даже самых диких и некультурных народов, имеют
одинаковую ценность для науки; последние во всяком слу-
чае более подходящие об'екты научного исследования, чем
литературные языки образованных народов, которые для
лингвиста то же, что оранжерейные растения для ботани-
ка» [3] (առնչրա—Общее языковедение, Одесса. 1910, էջ 4):
Այստեղ «զբաղան լեզու» ասելով հասկացվում է մասամբ արվես-
տականը, ինտելիգենցիայի կողմից ձևափոխածը, կոկածը, ավելի
ևս կարելի չե այդ տողերը վերագրել միջազգային արվեստա-
կան լեզուներին (հասկերանտո, վոլապյուկ և այլն): Յերկրորդ,
լեզու ասելով, մենք այս զեպում (այսինքն՝ լեզվաբանության
համար իրրե կարևորություն) պիտի արժեքավորենք նաև ամեն
մի բարբառ, յնթաբարբառ կամ խոսվածք (говор), վորովհետև
զբանք էլ իրենց հերթին պարզաբանում են լեզվական սխառնի
վորոշ կարևոր մոմենտներ, հատկապես մասնավորի և ընդհանուրի
փոխհարաբերության ինդրում: Իսկ առանց այդ բոլորի մեզ հա-
մար պարզ չի լինի, թե ինչ և լեզուն:

Այժմ դանք հենց այդ գլխավոր հարցին, ինչ և լեզուն:

Մարքսը լեզուն համարում է «ուսլ գիտակցություն» («ре-

² Դեռ հնագույն շրջանում, յերբ տոհմերն ու ցեղերը ենթոգամիայի (այլ
ցեղից կին վերցնելը), առևտրական փոխանակության և պատերազմական
բաղիման հետեանքով լեզվական նորանոր հարաբերություններ և փո-
փոխություններ էյին ստեղծում, արդեն այդ ժամանակից իսկ լեզուների
պատմական նորագոյացումները կուլեկտիվների հասարակական (և վոչ ուսասյա-
կան) փունկցիայից էյին սերվում:

альное сознание»)*, վորով պարզարանվում ե լեզվի սպեցիֆի-
կումը, իբրև վերնաշնքի: Իսկ քաղաքատնտեսության քննադա-
տության յուր ներածականում 1859 թվին նա ասում եր. — լեզ-
վի դարգացումը առանց միասին ապրող և միմյանց հետ խոսող
մարդկանց — անմտությունն ե: Լեզվի ծագման մասին գրել ե Մն-
գելսը յուր «Աշխատանքի դերը կապի մարդկայնացման պրո-
ցեսում» բրոշյուրում. լեզվի դարգացման մասին ասել ե նաև
Մարքսը (տես մեզ մոտ «Լեզվի ծագումը»):

Լեզվաբանների կողմից տրված բնորոշումից բերենք յերկու-
սը: Առաջինը Գարեկնցի, Կնաուերի, Տոմսոնի և այլոց բնորո-
շումն ե, վորն ասում ե. «Լեզուն տարբորոշված (расчлененный)
մտքի հաղորդման միջոցն ե հնչյունների միջոցով»: Այստեղ խոս-
քի «հնչյունները» շեշտվում են այն տեսակետից, վոր միտքը կա-
րելի յե հաղորդել նաև այլ միջոցներով, որինակ, միմիկայով (յե-
րեսի միանունքների շարժումով), պանտոմիմայով (ձեռքի և մար-
մնի շարժումներով), արտաքին առարկաներով կամ նվագարան-
ներով, ինչպես այդ անում են, իբրև խաղ. Հյուսիսային Ամե-
րիկայի բնիկները («հնդիկները») կամ Աֆրիկայի նեգրերը: Բայց,
իհարկև, նշանացի այդ խոսակցությունը «հնչյուն-լեզվին» և վեր-
ջինիս նրբություններին չի կարող փոխարինել, թեպետ այդ նը-
շանացի «լեզվով» յերբեմն վերացական գաղափարներ ել են ար-
տահայտում: Գծային ժեստերի այդ դերը առաջին անգամ ուժեղ
կերպով շեշտել ե Վուդհորը: Ի միջի այլոց, այդ նշանացի կամ
«ձեռք-լեզուն» (կամ գծային լեզուն) մի ժամանակ որգամնական
նախորդությունն ե յեղել հնչական լեզվի և իրեն մեջ դարգացրել
և այդ վերջինը, ինչպես կարծում ե ն. Մաուը: Մեր ժողովրդի
մեջ (հայերի մեջ) մի ժամանակ ունեյինք կանանց մի դաս — նո-
րահարսեր, վորոնք իրենց սկեսուրի, սկեսրայրի, կնքահոր և
այլ «մեծամեծների» հետ իրավունք ունեյին խոսել միայն «նշա-
նացի լեզվով», թեպետ այս յերևույթը, ըստ իս, նոր սոցիալա-
կան հարարերությունների հետևանք ե, կապված սեփականության
հետ և վոչ թե հնագույն մնացորդ ե, ինչպես կարծում ե ն. Մաուը:

* «Լեզուն նույնչափ հին ե, վորքան և գիտակցությունը: Լեզուն — այդ
պրակտիկ ուրիշների համար գոյություն ունեցող, հետևապես և ինձ համար գո-
յություն ունեցող, ոեւր գիտակցությունն ե Յեզվ լեզուն, գիտակցության նը-
ման, գոյանում և այլ մարդկանց հետ հաղորդակցվելու պահանջից» (Архив
Маркса и Энгельса, книга I, стр. 220):

Վերոհիշյալ բնութագրումը՝ «լեզուն տարրորոշված մտքի արտահայտությունն և ճշյուններով» պիտի ունենա, ըստ իս, վորոշ վերապահումներու նախ, չի շեշտվում լեզվի հաղորդման ձևական կողմը, սարուկտուր մասը. յերկրորդ, լեզուն և խոսքը այստեղ նույնացվում են. յերրորդ, լեզվի գեֆինիցիան արվում և ստատիկ ասպեկտով և վոչ նաև լեզվի զարգացման պատմահասարակական գեներտիկայից յերած. չորրորդ, չի շեշտվում լեզվի հասարակական կողմը: Տարրորոշված միտք (членораздельная мысль) մարդուս առաջին թոթովանքի ժամանակ կարող էր և չլինել⁶: Հավանորեն, նախամարդը նախադասությունը («միտքը») մի միասնական բառով կամ բառավոճով և արտահայտել «գծային» լեզվի ոգնությամբ. որինակ, «ջուր» կամ «գայլ» բացականչելով, նա մի ամբողջական միտք և ցանկացել տալ («ջուր տուր», ջուր խմիր»... նայած պարագային և կամ «գայլը յեկավ, գայլը «փախչում և» և այլն), կոնկրետացման համար դիմելով ժեստերի ոգնության, վոր սկզբում գերակշիռ էր: Հետագայում այդ ամբողջությունը յերկփեղկվելով բաժանվում և ըստ առարկայի («գոյականներ») և հատկանշի կամ գործողության («ածականներ», «բայեր», վորպես դրա ստորոգումը): Այնպես վոր լեզվի վերոհիշյալ բնութագրումը գեո տարակուսելի կետեր ունի յուր ծագմարանական տեսակետից, իսկ այժմյան կատարյալ լեզուների տեսակետից, ինչպես և յերած պատմական ամենապրիմիտիվ լեզուների, այդ բնութագրումը մասամբ և ճիշտ և ընդունելի, յեթև խնդիրը վերաբերում և լեզվական սոսկ ակցիային:

Բերենք և մի յերկրորդ բնութագրում, այն և Ֆրանսիացի լեզվագետ Ա. Մեյլեյինը (A. Meillet), վորն այժմ համարվում և

⁶ Կենդանական «լեզվի» համար համեմատիր Վ. Գործեղինսկու հետևյալ խոսքերը. «Не переоценивая наших средств в деле раскрытия внутреннего мира животных вообще, мы должны признать, что некоторые вопросы истории человеческого языка, касающиеся его происхождения, должны получить важные указания для их разрешения из изучения языка животных. Замечу здесь же, что существенное отличие этого последнего от языка людей заключается в *отсутствии раздельности* в выражении внутренних переживаний; звук или сочетание звуков выражает у животных их переживания как нечто цельное, не разложенное на части. Само собой разумеется, языком в тесном смысле этого термина, мы не назовем и здесь произвольных звуковых рефлексов, которые так многочисленны у животных» (В. Поржезникский, Введение в языковедение, Москва, 1913 г., стр. 4—5): [4] Ընդգրգումները մերն են:

յնվորոպական ամենամեծ լեզվագետներից: Նա ասում է. «Անհատի տեսակետից լեզուն մի բարդ սխտեմ է, կազմված խոսքի գործարանների և դրանց ղգացումների անզիտակցելի գուգորդություններից, վորը (սխտեմը) նրան հնարավորություն է տալիս խոսել և ուրիշի բառերը հասկանալ: Այդ սխտեմը պատկանում յուրաքանչյուր անհատին և նույնաման կատարյալ ձևով չի գտնվում ուրիշի մեջ: Բայց նա (սխտեմը) նշանակություն ունի միայն այն չափով, վորչափով նույն սոցիալական խմբի մյուս անդամներն ունեն նման սխտեմներ. հակառակ դեպքում այդ անհատը չէր հասկացվի ուրիշների կողմից և չէր հասկանա ուրիշին: Ամեն մի անհատ խուսափում է նորմալ տիպից վորևե կերպ թեքվել և շատ զգայունությամբ և վերաբերվում ամենափոքր թեքվելուն անգամ, յերբ վերջինս նա գտնում է ուրիշների մոտ: Լեզուն, լինելով մի կողմից անհատների սեփականություն, մյուս կողմից պարտադիր կերպով փաթաթվում է (навязывается) ուրիշներին և դրա շնորհիվ նա (լեզուն) դառնում է վոչ միայն բնախոսական և հոգեկան յերևույթ, այլև սոցիալական» (տես նրա գիրքը սուսերեն թարգմանած Введение в сравнительную грамматику индо-европейских языков, Юрьев, 1911, № 21):

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, շեշտվում են վոչ միայն լեզվի բնախոսական (ֆիզիոլոգիական) և հոգեկան այդ յերկու կողմերը, այլև յերրորդը՝ սոցիալականը: Բայց Meillet-ն, յեթե «լեզուն» չի վերցնում իրրև սոսկ մի անհատական ակցիա, ըստ իս, մի սխալ է գործում, յերբ լեզվական այդ սխտեմն ուրույնացնում և յուրահատուկ է դարձնում միայն անհատին*: Վերջինիս մեջ այդ սխտեմը միայն այն չափով գոյություն ունի և կենսունակ է վորչափով դա կա և հասարակության մեջ. անհատական ուրույն մտածողությունը և նախադասություն կազմելու յեղանակներն անհատի հետ մեռնում են, իսկ ժառանգարար փոխանցվում է միայն ընդհանուրից (կոլլեկտիվից) վերցվածը՝ կոլլեկտիվի լեզվաստեղծման նորամուծություններով: Անհատը ներգործոն է և լեզու տարածող կամ փոփոխող միայն այդ ընդհանուր ու ղինամիկ հասարակական լեզվի տեսակետից: Ճիշտ է Meillet-ի այն սոցիա-

* Ֆերդ. դե-Սոսյուրն և «խոսային գործունեյությունը» (речевая деятельность, ֆրանս. language) հատկացնում է ղլխավորապես անհատին, լեզվին (langue) սակայն տալով սոցիալական ընդհանուր բնույթ յուր բառապատկերների և դրանց կապի ընդհանուր սխտեմով:

լական պարտադրութեան շեշտումը, յերբ անհատը չի կարող թեք-
վել ընդունված տվյալ լեզվական սիստեմից, շրջապատը նրան
հարկադրում է իրեն նման մտածել և խոսել։ Հիշենք հենց այն
տեղ վարմունքը, վոր ցույց են տալիս շատերը դեպի կակադնե-
րը կամ թլվատները, յերբնմն «տնազներ» անելով կամ ծիծաղե-
լով այդ թերալեզվանիկների վրա։ Բայց մինչդեռ դրանք դժվար
թե ուղղվեն, վորովհետև այդ դեֆեկտները որդանական բնույթ
են կրում, դրա դիմաց սովորական շեղումներն այդ հասարակա-
կան հարկադրումից և ճշումից ուղղվում են, ակամայից յն-
թարկվում են ընդունված միջին հավասարեցուցիչ հասարակական
լեզվին։ Այս հասարակականը անշուշտ վերացական և ունիվերսալ
բնույթ չպիտի կրի, ինչպես կարծում է սոցիոլոգ Դյուրկհեյմին
հետևող Ա. Մեյյեն։ Այո, լեզվի սոցիալական լինելը մեղ համար
վերացական և միապաղաղութեան իմաստ չպիտի ունենա, այսին-
քըն՝ տվյալ հասարակութունն ու յուր մտածողութունը (և աշ-
խարհայացքը) ինքնարավ և միաձուլ չեն, այլ յեղնում են կոն-
կրետ, մատերիել բազայից, արտացոլում են տվյալ արտադրական
հասարակական պրոցեսը, մակարդակը, թեպետ և վոչ անմիջապես։
Սրա հետ կա ինարկե և լեզվի ինքնադարգացումը հասարակու-
թեան այդ կացութեան մեջ, ինչպես և լեզվի հաջորդականութեան
(преemptивность) ինդիքը, նախորդ ձևի յուրացումը։

Հարկ ենք համարում մատնանշել և ուսու լեզվարան Վ. Ա.
Բոդորոդիցկու տեսակետը լեզվի մասին, վոր շատ սեալիստական
է. «Каждый язык в своей разговорной, а письменный и в
литературной форме, представляет продукт деятельности
социальной среды, среды взаимодействующих индивидуумов
не только данного времени, но и предшествующих эпох; усваиваемый с детства вместе с другими явлениями
социального характера—нравами, обычаями и пр., он ста-
новится естественно-необходимой нормой общения членов
коллектива данного времени и частных в нем об'единений
по труду, классовости и др., и кажется существующим
как бы особо от ума или представления отдельных инди-
видуумов этого коллектива; в своем развитии он отражает
хозяйственно-экономические, социально-политические и ум-
ственные переживания общества»։ տես prof. В. А. Бого-
родицкий, Общий курс русской грамматики, 1935. [5]

Լեզուն, այդպիսով, սկսած մարդու ամենապրիմիտիվ արտա-

գրական կուլիկախիլի կյանքից մինչև աշխարհային հասարակական—
տնտեսական բարդ ձևավորումները բեկտել և (преломлять) և
արտացոլել յուր մեջ այդ պատմական մատերյել սուբստրատը,
հասարակական հարաբերությունների այդ բարդ պատմական կոմ-
պլեքսը: Արտադրական պրոցեսի անմիջականությունը լեզվի հան-
դեսը ղգայի յե մանավանդ պատմական զարգացման նախնական և-
տասններում, յերբ ինքը արտադրությունը պարզ բնույթ ևր կը-
րում: Հետագայում այդ անմիջականությունը վոչ միայն գրեթե
չի ղգացվում, այլ լեզուն ինքն արդեն դառնում և ազդեցության
ֆակտոր (գործոն) յուր բազիսի վրա, մարդկային հասարակական—
տնտեսական զարգացման բարդ սխտեմի վրա՝ յուր մտածողու-
թյամբ և աշխարհայացքով: Լեզվի այս անդրադարձ բնույթը
այժմ, կարելի յե ասել, արդեն գերիշխողն և:

Ի նկատի ունենալով լեզվի այս սոցիալական բնույթը, ինչ-
պես և նրա պատմական հաջորդականությունը, մենք հետևապես,
լեզվի մեջ պետի տեսնենք ցեղի, դասակարգի resp. դասի ինչ-
պես և ազդության սոցիալ-կուլտուրական և քաղաքական անցյա-
լը, այն և՛ նախնական արտադրության պրիմիտիվ վիճակը յուր
աշխարհայացքով, հետագա աշխատանքի բաժանման պրոցեսը
յուր այլևայլ ստադիաներով, դասակարգերի հանդես գալը և դը-
րանց աշխարհայացքը, պայքարը և այն: Լեզուն այդպիսով դառ-
նում և մի շտեմարան, ուր մասամբ պահված և այդ անցյալը յուր
բաղմազանությամբ, միայն հարկավոր և «պեղումներ» կատարել
այդ բոլորը հայտնաբերելու*:

* Այստեղ մատերիալիստական դիալեկտիկայի լուսարանումով, կոնկրետ
պատմական պայմաններով կարող են գործադրվել մեզ բոլորի հայտնի լեզու-
ների պատմամանրամասական ուղղությունը (կոմպարատիվիզմը), վորը ցայժմ
յեղել և դուռ ֆորմալ, կարված լեզուները կրողների պատմահասարակա-
կան պայմաններից: Դիցուք, թե մենք տեսնում ենք, վոր «կոն»—кон վորոշ տեղ և
ժամանակ նշանակել և «ձի», վորոշ տեղ և ժամանակ՝ «շուն» և վորոշ տեղ և ժա-
մանակ՝ «յեղջիւր», ինչպես հյուսիսային մի շարք ցեղերի մեջ. դրանից յեղ-
բակացնում և հասարկայնորեն հաստատում ենք, վոր այդ «кон» բառը սկզբում
դրաստի (вещное животное) ֆունկցիան արտահայտող բառ և յեղել. հետա-
գայում, յերբ շունը փոխարինվում և յեղջիւրով կամ ձիով, այդ նախնական
բառն ևս յուր ֆունկցիոնալ առումը փոխադրում և նոր առարկաների վրա:
Մասի մոտ գերիշխում և և, կարելի յե ասել, միակն և նրա «հնեաբանական»
մեթոդը, վորը դառնում և մտահայեցողական և վորով նա աշխարհիս բոլոր լե-
զուները համադարար ուսումնասիրելով, ուղում և դոնել լեզվի և հասարա-
կության բոլոր նախնական տարրերը, պատկանելիությունները: Ինչ խոսք, վոր
այդտեղ ծայրահեղությունների և յերեւոյալությունների անսահման դուռ և

Բայց լեզվի հասարակական բնույթը յերևան և գալիս վոչ միայն նրանով, վոր այդ լեզուն մարդու հասարակական-տնտեսական մարդջ բարդ կոմպլեքսն և վերարտացում յուր մեջ, իրրև լեզվի «նյութական» մնացորդ և վկայություն: Լեզուն այդ հասարակական անհրաժեշտ բնույթը պահում և անընդհատ և լեզվի, իրրև խոսքի, արտաբերման ժամանակ. այսինքն՝ լեզուն, իրրև տվյալ մոմենտում (ստատիկ վիճակում) մի բնախոսական և հոգեկան ակտ (գործունեություն) յուր այդ յերկու կողմերի վերա ևս կրում և հասարակության (կելլեկտիվի) անմիջական ազդեցությունը: Մենք յուր տեղում կտեսնենք, վոր հնչյունն անզամ յուր ֆոնեմա-մտապատկերով անհատին չի պատկանում և դրանք յերկուստեք հասարակական կացության մեջ են փոխադարձաբար ազդում, ձևակերպվում և պայմանավորվում:

Բայց մենք վերցնենք քննության այդ լեզուն վոչ թե յուր պատմա-հասարակական դարգացման կամ ձևավորման ասպեկտով, այլ յուր դրսեվորված կողմով, իրրև տվյալ մոմենտի մի ֆիզիոլոգիական, ֆիզիկական, հոգեկան և սոցիալական մի ակտ, հասարակական թե անհատական, վորովհետև վերջիվերջո այդ հասարակական կոնկրետ խոսելու ակտն անզամ անհատների միջոցով և լինում: Այստեղ, հետևապես, լեզուն վերցվում և իրրև խոսելու արտահայտություն, իրրև խոսվածք (речение), անկախ նրանից, վոր այդ բոլորն անցնում և մեր կաղմակերպված, ցեղային, դասակարգային կամ ապագա անդասակարգ հասարակության հոգեկանության միջոցով, դրա բովով: Այս արվում և հարկավ մեթոդական տեսակետից և կրում և վորոչ պայմանավորվածություն: Լեզուն այստեղ վերցվելու յե յուր խոսողական ակցիայում:

Խ Ո Ս Ք — Մ Ի Տ Ք

Մենք գիտենք, որինակ, վոր համբ-խուլերը նույնպես «խոսում» են, մեզ նման մտածողություն և դատողություն ունեն.

բացվում: «Հնեարանական» այդ ընդհանուր (և մասամբ վերացական) մեթոդի հետ, տնտղվելու և տեսաբանվելու յուրջ նյութ պիտի լինի լեզվի պատմականությունը («հիստորիզմը»), հենց յուր մեջ նրա պատմական մեզ հայտնի (գրբավոր աղբյուրներից) ետապների որինաչափությունները, տենդենցները: Վերջինները՝ իրենց հողը պիտի ունենային և նախորդ «նախապատմական» շրջաններում և ահա այստեղ միայն մատերիալիստական սոցիոլոգիան և, վոր ի վիճակի յե յուր գիտական և վերջնական խոսքն ասելու այդ բոլոր ֆագերի նրկատմամբ, Լեզվի իմանենար և պատմականը պիտի հասկացվեն հասարակական մարդու կացությամբ, մարդկային մտածողության միջոցով:

ասկայն այդ նրանք կատարում են յերեսի միմիկայով կամ ձեռքերի այլևայլ շարժումների միջոցով: Այդտեղ, այդ շարժումները ծառայում են նրանց համար իբրև ազդանշաններ (սիգնալներ) իրենց ներսում միտք արտաբերելու և ուրիշի մեջ նույնը զարթեցնելու համար: Այստեղ, այդ շարժումնային արտաքինը նրանց «խոսելու» հնչյունների տեղ և ծառայում: Նույն դերը մեր հնչական լեզվի մեջ, այսինքն՝ նորմալ տիպի խոսողների մոտ (վոչ զեֆեկտավորների մոտ, ինչպես համար-խուլերը) խաղում են մեր սովորական հնչա-աղմկային արտադրությունները: Հնչյուններն այդտեղ ազդանշանների դեր են խաղում, լեզվաբանների կողմից կոչվում են նաև «նշաններ», «ժեստեր», իսկ արտասանվածքը՝ դրանց հանրագումարը: Ինչպես Բողուն-դե-Կուբտենեն եր ասում, հնչյունները, «метка» չեն, ինչպես տեսնում ենք, որինակի, թաշխնակի վրա: Հնչյունները ազդանշանակներ են, վորովհետև վոչ միայն իրենց կոմպլեքսով նրանք կապակցվում են վորոշ պատկերացումների կամ հասկացողությունների հետ, այսինքն՝ վոչ միայն նշանակություն են պատճառում, այլև ունեն իրենց ներքին պատկերացումն առանձին. կա այդ հնչյունների հոգեկան աղբյուրը՝ «ֆոնեմաները» և հետևապես հնչյունը սոսկ «նշանակեց» (метка) չէ: Գերմանական լեզվագետները այդ ազդանշանները կոչում են նաև հնչածեստեր (Lautgebärde):

* Մեր արտաբերվող խոսքը, իբրև սարբորոշված լեզվի (զերմ. gegliederte Sprache) կոնկրետ և հիմնական զրեկվորույթը, իր մեջ պարունակում և սինտագմատիկ միավորների (քիչ թե շատ անկախ) մի շղթա: Այդ իմաստալից միավորները հանդիսանում են հասկացողությունների, յերեույթների կամ ֆունկցիաների պայմանական ազդանշանները: Յեթե բնությունից մենք անմիջապես ենք ստանում տպավորություններ, տպա լեզվական մտածողության ժամանակ հնչյունական այդ ազդանշանների (խորհրդանշանների) միջոցով մենք միջնորդաբար ենք ստանում մաքի առարկաների պատկերացումները: Հայանի ֆիլիլոլոգ Ի. Գ. Պավլովը հուլիսի 30-ին (1935թ.) Լոնդոնում կարգացած յուր զեկուլցման մեջ հետևյալն և ստում լեզվի մասին (տես «Известия» կենսորական սրաթերթի № 177, հուլիս 30, 1935թ.):

„Животное до появления семейства homo sapiens сносило с окружающим миром только через непосредственные впечатления от разнообразных агентов его, действовавших на разные рецепторные приборы животных и проводимые в соответствующие клетки центральной нервной системы. Эти впечатления были единственными сигналами внешних объектов. У будущего человека появились, развились и чрезвычайно усовершенствовались сигналы второй степени, сигналы этих первичных сигналов,— в виде слов произносимых, слышимых и видимых. Эти новые сиг-

Յերեխան, յերբ սկսում է լեզու սովորել, արդեն անատմական և բնախոսական տեսակետից ավելի յե պատրաստունակ այդ նոր պրոցեսը (լեզուն) յուրացնելու, քան յերբ վայրենին եր այդ ուղղությամբ առաջին քայլերն անում: Յերեխան արդեն հանդիպում է քիչ թե շատ կայուն և կազմակերպված մի լեզվական սխտեմի և նրան մնում է այդ յուրացնել, ոժտված լինելով անշուշտ ժառանգարար ստացած բնախոսական զարգացման լեզվական ունակութունից: Առաջին տպավորությունները (գրգիռները) նրա համար լեզվի արտաքին՝ հնչյունական կողմն են, բայց դրանց հետ հետզհետե՛նա յուրացնում է և լեզվի ներքին՝ իմաստական (բովանդակության) մասը: Ինչ իտք, վոր նրա մտապատկերները թանձրացած առարկաներին միայն պիտի վերաբերեն կամ դրանց հետ կապված տարրական գործողություններին (ջուր-խմել, ծիծի-ուտել, հաց-ուտել, հաց-տալ և այլն): Յերբ յերեխան վերարտադրել է վորձում բառերի հնչական կողմը, վորի մտապատկերային տպավորությունը նա անընդհատ ստանում է մեծերից, նա (յերեխան) կարողանում է այդ անել հարկավ միայն մասամբ, թոթովելով այդ հնչական մասը կամ յերբեմն առաջին վանկերը միայն վերարտադրելով: Հնչյուններն անգամ, բնական է, վոր 100 տոկոսով չպիտի զուգադիպելին մեծերի արտաբերումներին: Լեզվի ներքին (իմաստական) և արտաքին (հնչական) կողմերի յուրացումը կարող է լինել և վոչ միաժամանակ: Յերբեմն և, թերև, հաճախ յերեխան սկսում է հասկանալ, այսինքն՝ ոճե՛նում է, ձեռք է բերած լինում ուրիշներից լեզվի այդ տարրերը, բայց վերարտադրել անմիջապես չի կարողանում. հետագայում միայն դանդաղորեն նա սկսում է թոթովել լեզվի հնչական մասը: Լեզվական բարդ սխտեմը յերեխան իհարկե միանգամից չի յու-

налы, в конце концов, стали обозначать все, что люди непосредственно воспринимали как из внешнего, так и из своего внутреннего мира, и употреблялись ими не только при взаимном общении, но и наедине с самим собой. Такое преобладание новых сигналов обусловила, конечно огромная важность слова, хотя слова были и остались только вторыми сигналами действительности...; благодаря двум сигнальным системам и в силу давних и хронически действовавших разнообразных условий жизни людская масса разделилась на художественный, мыслительный и средний типы. Последний соединяет работу обеих систем в должной мере. Это разделение дает себя знать как на отдельных людях, так и на целых нациях“: [6] Այդ վերջին մասը՝ ազգերի այսկերպ կամ այնկերպ մտածողարար բաժանվելը՝ հարկավ մատերիալիստական չի:

բացնում, այլ այդ սխտեմի հիմնական, ցայտուն մասը: Յեվ այս դեպքում յերեխան վոչ միայն վերարտադրողի դերումն է լինում (այսինքն՝ յերբ յուրացրած է լինում լեզվի տարրական սխտեմը), այլև արտադրողի դերում: Որինակ, յեթե Աշտարակի յերեխան յուր յուրացրած տարրական գավառաբարբառային սխտեմին համընթաց լսում է կոտրում եմ—կոտրեցի, խմը՛մ եմ—խմեցի, վանդում եմ—վանդեցի..., նա «անալոգիայով» կազմում է ուղիղ ձևով (յուր տարրական սխտեմին հատկացնելով) նաև՝ եթը՛մ եմ—եթանցի, ուտը՛մ եմ—ուտեցի և այլն*, այսինչ գյուղացիք, իրենց բարդ լեզվական սխտեմի մեջ, նախորդ ձևերից պահած ունեն եթը՛մ եմ—գնանցի, ուտը՛մ եմ—կերա և այլն: Վերջիվերջո յերեխան կորցրնում է յուր սեփական նման լեզուն, յուր ուղիղն ու տարրականը. նա յենթարկվում է մեծերի, հակասություններով լի, բարդ լեզվին: Այդ ամբողջ յուրացման պրոցեսը մի յերկունք է, մի ծանր աշխատանք, վոր կատարում է յերեխան: Հիշենք հենց այդ տեսակետից, թե վորքան դժվարության ենք հանդիպում, յերբ լսելով անգլիական ին հնչյունը, ստանալով նրա վորոշ հնչական տպավորությունը, այնուամենայնիվ մենք անմիջապես չենք կարողանում անգլիացու պես արտասանել մենք այլևայլ փորձեր ենք կատարում բերնի որդանների մեջ, մեր յեղած արտասանական, մայրենի լեզվի հնչական պաշարի ոգնությամբ մի կերպ աշխատում ենք ին-ի մոտավոր անգլիական հնչումը տալ և յերկար վարժվելուց հետո մենք ի հարկե այդ հնչումը հարազատորեն կտանք, վորի հետևանքով դրա սկզբնական «հնչական տպավորությունը», իբրև գրգիռ, մեր մեջ արդեն առաջացնում է այդ հնչյունի քիչ թե շատ կայուն և ձեռք բերած մտապատկերը՝ ֆոնեման: Հնչյունի յուրացման այդ ներքին պրոցեսը՝ արտաքինից ստացված տպավորության հանդեպ՝ յուր հերթին դառնում է հականերգործության մի ֆակտոր և այն ել՝ ավելի կայուն և հարստե, կապվելով փոխադարձաբար յուր արտաբերումների հետ:

Հիմնական պահանջը և նախադրյալն է՝ յուրացրած ունենալ բառերի հնչական մտապատկերները (представления), իբրև բառ-իմաստի և մտքի առաջին պայմանը: Մենք ունենք, որինակ, «բայց», «սակայն», «յիվ», «իսկ», «վորովհետև», «յեզրակացու-

* Իմ աղջիկը հոգնակին միայն եր մասնիկով եր կազմում, ինչպես բաժակեր, կաշիկեր և այլն. յերեկ նրա հայոց բառապաշարում հոգնակի-եր մասնիկը ավելի յե ազդել նրա վրա, քան հոգնակի-ներ մասնիկը:

թյուն», «հույս», «սեր» (ЛЮБОВЬ) և նման հասկացողությունների բառահնչական մտապատկերը մեր մեջ, վորոնց շնորհիվ ենք կարողանում հաղորդել և դրանց բովանդակությունը՝ հասկացողությունները: Ինչպես ունենք հնչյունի մտապատկեր՝ ֆոնեման, այնպես պիտի ունենանք և ամբողջ բառի հնչական մտապատկերը և վոչ միայն վերացական հասկացողությունների, ինչպես բերինք վերևում, այլև շատ կոնկրետ, ինչպես «ջուր», «քար», «սեղան» և այլն: Յեւ վ մեր մտածողությունը մեր լեզվական սխտեմի ձևի միջոցով կատարվում և հենց այդ հնչական բառապատկերների կապակցությամբ (զուգորդությամբ) իրենց նշանակությունների հետ անմիջապես թե միջնորդապես, այսինքն՝ «սեղան» հնչապատկերը կարող և զուգակցվել թե ընդհանրապես «սեղան» գաղափարի հետ, ստանալով «նշանակություն» կամ թե կոնկրետ մեզ վրա ազնիւ ազդած մի սեղանի հետ*: Միայն «ընամայնական» բառերն են, վոր իրենց հնչական մտապատկերի արտաբերման ժամանակ (հնչելիս) անմիջապես կապվում են առարկայի հետ, — հմմտ. «թշշալ», «բղղալ», «գլլլոց» և այլն:

Մեզ հետ հաճախ և պատահում, վոր ունենք «բառի» հնչական մասի մտապատկերը, սակայն իմաստը՝ միտքը չգիտենք. այդ պատահում և մանավանդ տեխնիկական տերմինների կամ հին բառերի հետ: Որինակ, յես ունեմ «ազրեգատ» բառի հնչական պատկերացումը և գիտեմ, վոր դա վերաբերում և հիզրոկայանի մի ինչ վոր մասին, սակայն դրա ճիշտ բովանդակությունը (նշանակությունը) ինձ հայտնի չե: Կամ հին գրվածքներ կարգալիս, կարող ենք պատահել, որինակ, ըմբոշինել, ուշնական, սինլքոր և նման «բառերի», վորոնց նշանակությունը յերկար ժամանակ չիմանանք (յեթե բառարան չնայենք կամ մի տեղյակ մարդ չստի): Հաճախ պատահում և և ընդհակառակը, այն և՛ առարկայի պատկերացումը կամ մի հասկացողություն ունենք մեր մտքում, բայց դրա բառական, այսինքն՝ հնչական մասը չենք հիշում: Այս խնարկե մասնակի և արտուղի դեպքեր են, վորով բառի իսկական «բառացում» դեռ չկա:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, լեզվի մեջ բառերի հնչական պատկերացումներ ունենալը (հիշողության մեջ պահելը) անհրաժեշտ նախապայաման և հանդիսանում մի առարկայի պատկերացում կամ հասկացողություն նշանակելու համար և հե-

* Այդ կոնկրետ կապակցությունը շատերի կողմից բացառվում և, այն ինչ, անշուշտ, այդ յերկուսն էլ կան, թե ընդհանուրը և թե կոնկրետը:

տեսակես մեր լեզվական մտածողութիւնն ունի իրեն անբաժան և բաղկացուցիչ մաս՝ բառերի հնչական պատկերացումները: Լուռ կարգալու ժամանակ տառերի շարքն առաջ է բերում մեր մեջ հչական բառերի պատկերացումները, վորոնք, կապվելով վորոշ իմաստական պատկերացումների հետ, տալիս են մեզ նախադասութեան (խոսքի) բովանդակութիւնը, իբրև մի ամբողջական միասնական միտք: Սակայն, լեզվի հիմնական և կենդանի պրոցեսը վոչ թե լուռ կարգալն է կամ մեր մեջ մտածելը, այլ բարձր խոսելը, այսինքն՝ մեր մտքերը լսելի հնչյուններով ուրիշին հաղորդելը: Այս դեպքում մեզ ողնութեան և դալիս մեր արտասանական ապարատը, վորի գործունեութիւնն այդ արտասանական պրոցեսում մեր կամքի և լսողութեան, ինչպես և լսողի (շրջապատի) կոնտրոլի տակ է*: Արտասանութեան ժամանակ մենք ստանում ենք բառի հնչական, մեր մեջ յեղած հնչապատկերի իրացումը. այդ դեպքում մենք ստանում ենք նաև արտաբերման՝ արտիկուլացիայի մոտորային զգացմունքները, կամ ավելի ճիշտ զգայումները և դրանց բոլոր զուգորդութիւնները:

Հնչյուններից առաջացած ակիքները գրգռում են լսողի ականջաթաղանթը և նյարդի միջոցով՝ առաջ բերելով բառերի հնչական պատկերացումներ նրա ուղեղում, զուգակցվում են նաև իմաստական կատեգորիաների հետ. այսինքն՝ այն պրոցեսը, վոր խոսողի մեջ կատարվում է, նույնն արտացոլվում է և ընդունողի մեջ: Ըստ Ա. Տոմսոնի** ստանում ենք հետևյալ ողակալութումներն այդ լեզվահաղորդութեան մեջ: (Տես աղյուսակ 1)

Այդ նկարը մեզ ասում է, վոր յեթե չհաշվենք՝ արտաքին (ֆիզիկական) աշխարհի միջնորդութիւնը, ապա խոսողի և լսողի մեջ հիմնականում կատարվում են յերկու պրոցեսներ. առաջինի մոտ մտքի մորիլիզացիա իրեն մասերի հնչական պատկերացումներով և դրանց ֆիզիոլոգիական արտաբերումը (артикуляция) արտասանական որգանների միջոցով, իսկ լսողի մոտ լինում է ընդհակառակը — բառահնչյունների ակուստիկական — ֆիզիոլոգիա-

* Հմտ. նաև Ֆ. Մնդկաի խոսքերը մեր այդ ապարատի պատմականորեն հարմարվելու մասին. «Потребность [что-то сказать другу] создала себе орган: неразвитая глотка обезьяны преобразовывалась медленно, но неуклонно, путем постепенно усиливаемых модуляций, и органы рта постепенно научились произносить один членораздельный звук за другим».

տես նրա Дialeктика природы. 1929 г. Կջ 65). [7]

** Տես А. Томсон. «Общее языковедение», Одесса, 1910 г. Կջ 84:

ԽՐՄՈՂ

A
Բարդ պատկերացում
յե՛կ զգացումներ
(անանկհաս միտք) :

1
Նախադասության
նեոնակություններ
(զատողություն)

2
Լսողական պատկերացումներ բառերի
նախադասության մեջ :

3
Խոսքի որդանների
շարժումների պատկերացում

4
Խոսքի որդանների
շարժում

5
Ողի հնչական
ալիքներ

6
Լսողության վառու
որդանների սասանումներ

ԼՍՈՂ

B
Բարդ պատկերացում
յե՛կ զգացումներ

8
Նախադասության
նեոնակություններ
(զատողություն)

7
Լսողական պատկերացումներ բառերի
նախադասության մեջ :

Աղյուսակ 1

կան պրոցեսն ականջի շնորհիվ և հնչական բառապատկերացումները միջոցով՝ ներքին հոգեկան իմացական պրոցես: Առանց դրսի, այն է՝ ֆիզիկական աշխարհի միջնորդավորման այդ մտքի հաղորդումն ուրիշին չեր կարող լինել: Ինքը խոսողն ևս իր ականջներով ընդունում է իր արտասանած բառերի պատկերացումները, սակայն նրա համար դրանով նոր հոգեկան ներքին պրոցես չի գոյանում, քանի վոր դրսևորման, արտաբերման պրոցեսը և նման ֆիզիոլոգիական ընդունման պրոցեսը, յերկուսն ել միենույն «ներքին» լեզվի միաժամանակ կատարվող պրոցեսի կողմերն են. այդ ներքին հոգեկանը մի յե յերկուսի համար ել, իրը և այլոյւր: Պոսողի համար իր լսողական պրոցեսը մտքի յուրացման տեսակետից կարևորություն չունի, այդ լսողականակուստիկը կարևոր է միայն ընդունողի (լսողի) համար: Սակայն սրանով մենք չենք ժխտում խոսողի արտաբերման (արտիկուլացիոն) պրոցեսի կարևորությունը «ներքին լեզուն» կազմակերպելու մեջ, այդ արտաբերական լեզուն և յեղել հասարակական լեզվի կազմակերպելը, ունենալով իր դրզման պատճառները հասարակական աշխատանքի մեջ: Միայն արտաբերական այդ հաղորդման լեզվով և կազմվել լեզվի «ներքին», այն է՝ հոգեկան կողմի սխտեմը. այդ ներքին լեզվական սխտեմի կրումը մեր մեջ մենք կոչում ենք լեզվի իմացուամ (знание языка): Վերջինս մեր մեջ մնում է իրը մի ընդունակություն, իմանենատ վիճակ, վորը ցանկացած ժամին, հատկապես ուրիշի հետ խոսելու համար, ստանում է իր դրսևորումը հնչյուններով:

Իսկ լսողի (ընդունողի) համար մեկ է, թե այդ հնչական դրսևորումը այդ ֆիզիկական հնչյուններով ո՞վ կկատարի, — մարդ, թե այլևայլ խոսող մեքենաներ՝ գրամոֆոն, ռադիո, հեռախոս...: Ընդունող-լսողի համար կարևոր են այդ արտաքին հնչական գրգռիչները, վորոնք նրա ականջի միջոցով հնչական բառապատկերացումներ են ծնեցնում նրա ուղեղի մեջ և ասոցիացիաներ կազմում բառիմաստների հետ: Ինքն ըստ ինքյան հասկանալի յե, վոր այդ ընդունողի մոտ նախապես պիտի կազմված լինի նույն լեզվական նույն սխտեմի սեալ գիտակցումը, այն է՝ տվյալ այդ վորոշ լեզվի գիտությունը, ապա թե վո՞չ՝ դրսից ստացվող այդ հնչական գրգռիչները կմնային սոսկ այդպիսիներ, այսինքն՝ կըստացվեյին միայն հնչական տպավորություններ և դրանով չեր իրացվի լեզուն:

Մենք գիտենք նմանապես, վոր գրագետ մարդս հնչական

գրգիռների փոխարեն կարող է ստանալ տեսանելի նշանների (տառերի) գրգիռը, վորոնք նմանապես ընդունողի (կարգացողի) մեջ առաջ են բերում հնչական բառապատկերներ և դրանց հետևանքով՝ բառիմաստներ: Այստեղ ականջի փոխարեն աչքն է ընդունող որգանը հանդիսանում: Յեղ յերկուստեք միենույն նշանակումները (назначаемость) ունեն՝ առաջ բերել հնչական մտապատկերներ, միայն մեկը՝ ողի ալիքների միջոցով, իսկ յերկրորդը՝ տառերի միջոցով: Ականջի ֆունկցիոնալ այդ դերը գենետիկական տեսակետից հնազույնն ու հիմնականն է, իսկ յերկրորդը՝ աչքի ֆունկցիոնալ դերը, արգասիք է նոր դարաշրջանների, «քաղաքակիրթ» մարդու նվաճումն և: Այդտեղ տառերին կարող են փոխարինել և այլ տեսակի սիմվոլներ՝ նկարներ, գաղափարազրեր, գծերի և կետերի սիստեմ (հեռագրերի ապագարատի համար) և այլն և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, մտածողութունը և այդ նույնը ուրիշի մոտ դարձեցնելը (մտքի հաղորդումը) միմիայն լինում է հնչական պատկերների միջոցով: Սակայն, այդ հնչական բառապատկերացումները, ինչպես և լեզվական ամբողջ սիստեմի կացութունը, ինքնարավ չեն, այլ կապված են և փոխադարձաբար պայմանավորվում են հնչական լեզվի պրակտիկ գործազրումից, իբրև հասարակական ամենաուժեղ մի գործոնից: Այդտեղ զոյութուն ունի դրանց դիալեկտիկական միասնութունը:

Յեթև մեր դատողութունը (մտածողութունը) հասարակական պրակտիկայի հիման վրա պայմանավորված է հնչյունական պատկերներով, ապա վերջիններս, իբրև հոգեկան կատեգորիաներ, իրենց ձևավորման աղբյուրն ունեն ուսալ հնչյունի ֆիզիոլոգիական և ֆիզիկական (ակուստիկական) գոյացումների մեջ: Հատկապես արտասանական ապագարատի և հատկապես նրա ակտիվ որգանների (լեզվի, փափուկ քիմքի և շրթունքների) մոտորային զգացումների կոմպլեքսն առաջ է բերում և հնչյունի պատկերացման զուգորդութունը: Այն աստիճանի յև սերտ հնչյունի այդ յերկու կողմերի (ֆիզիոլոգիական—մոտորային և հոգեկան) կապը, վոր յերազուս մտածելու՝ շատերի մոտ սկսում է գործել և այդ ֆիզիոլոգիական կողմը, այսինքն՝ քնած մարդը նաև արտասանում է բարձրաձայն (բայց ինքը չի զգում և չի լսում): Մինչև անգամ արթուն ժամանակ, յեթև մենք մեր մեջ մտածում ենք՝ այսինքն՝ գործ ենք անում լեզվի ներքին՝ հոգեկան մասը, ակամայից մեր փակ բերնում սկսում են հնչյունական թույլ մոտո-

բային շարժումներ կամ ավելի ճիշտ՝ դրանց զգացողությունները: Յեղ դա բնական է. չն՝ վոր հնչապատկերի հիմնական կազմավորման աղբյուրն է յեղել՝ դրա գործադրականը, նրա մատերիել մասը, իբրև պատմական առորյա փաստ: Շատ մարդկանց մոտ, մանավանդ ծերերի և յերեսաների, այնքան թույլ է լինում ներքին արդելակումը, վոր մտածողության նրանց պրոցեսը զուգակցվում է և արտասանականին, այսինքն՝ մեն մենակ խոսում են: Կարելի յե ասել, դրանք ավելի ճիշտ են վերարտադրում նախնական մարդու պատմական լեզվական պրոցեսը, հարկ են տալիս «ատավիզմին»:

Պատմական անհրաժեշտություն չկա, վոր այսինչ հնչալիմովլեքսի մտապատկերը (պատկերացումը) հատկացվեր միայն այս առարկայի պատկերացմանը, այս իմաստին, այս հասկացողությանը. որինակ, ինչո՞ւ «հաց» հնչյուններով պետի նշանակվեր մեր սովորական ուտելու առարկան, իսկ «քար»-ով՝ քար առարկան և վոչ թե այլ կերպ կամ ընդհակառակը: Այստեղ ամենակարևոր մոմենտը հնչյունական առաջին (սկզբնական) հատկացումն է առարկային կամ յերևույթին. այդ կապակցելիության (увязка) կոնկրետ պատմությունը դիտնականները դեռ լավ պարզված չեն համարում*:

Բառի այդ անվանումն ու իմաստն իհարկե իր տվյալ դրությամբ չեն մնում, այլ փոփոխվում են: Այստեղ հիմնական ազդեցության պատճառը հասարակական պատմական մտածողության (և աշխարհայացքի) հարափոփոխ ներդործությունն է, իսկ այդ իմաստի փոփոխությունը կատարվում է տարբեր յեղանակներով՝ ըստ կցորդության, նմանության և հակադրության զուգորդությունների: Բառի և նախադասության (resp. լեզվի), ձևի և բովանդակության փոխհարաբերության մասին իրենց պատմական զարգացման մեջ մենք կխոսենք առանձին («Ձևաբանություն» — «Իմաստաբանություն» հատվածում):

Լեզվադեռններ կան, ինչպես, որինակ, Մաուր, վորոնք կարծում են, վոր սկզբնական բառանվանումն ընդգրկում էր առարկաների կամ հասկացողությունների մի ամբողջ շարք, ինչպես,

* Ըստ իս, աշխատանքի պրոցեսի հետ զոյացող պարապելի հասարակական մտայնությունը, իբրև կազմակերպման և հաղորդակցման անհրաժեշտություն, սկզբում պատահականորեն միայն կարող էր առաջացնել այս կամ այն բառանվանումները, վորոնք իբրև նվաճումներ արդեն դառնում են լեզվական կուլտուրայի անհրաժեշտ տարրերը (տես «Լեզվի ծագումը»):

որինակ, մի «յերկինք» կարող եր նշանակել «յերկինք», «աստղ» «թռչուն», «բարձրութիւն», «շրջան», «աշտարակ», «տաճար» և այլն և այլն: Բայց այստեղ ևս դործում են մեր մասնանշած ասոցիացիաների որենքները (կցորդութիւն և նմանութիւն) թեկուզ և «տոսեմակոն» կամ մոզական (նախատարամարանական) մտայնութիւն մեջ: Իսկ Մառի պնդումը, վոր սկզբում յեղել են միայն վորոշ հնչական միավորներ կամ ելեմենտներ (sal, ber, roš, von), վորոնք աշխարհիս բոլոր սկզբնական լեզուներին պիտի պարտադիր լինելին, կազմելով հնչական և բաղմնմաստ բառի սաղմնային աստղձը, հարկավ սոսկ յենթադրութիւն և, կրում և վերացական բնույթ և քննադատութիւն չի դիմանում, քանի վոր այդ Ֆիբս ելեմենտներէ համատարած պարտադրութիւն չի կարելի հասարակայնորեն ապացուցել, այլ միայն բնագիտորեն:

ԱՐՏԱՍԱՆՎԱԾԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄԸ

(Աղբիւր surrelir)

Յեթե վորեւ մեկի արտասանածը մենք չենք հասկանում, բնական և, վոր այդ մեր վրա միայն հնչյունական մի ամբողջ շարքի տպավորութիւն կթողնի, վորը ժամանակի և տարածութիւն տեսակետից մի կապակցված հոսուն շղթա յի կամ, ինչպէս Ֆրանսիացի լեզվագետ Սոսյուրն և ասում, մի հնչյունական շղթա յի, — la chène phonétique: Յեթե, որինակ, այդ արտասանածն իր մեջ վորոշ տեղերում շեշտեր ունի, ապա այդ արտասանածի վերլուծութիւնը կարելի յի կատարել նախ և առջ ըստ այդ շեշտավոր կտորների, այսինքն՝ ամբողջ արտասանածը («շղթան») մենք կարող ենք բաժանել «շեշտավոր կտորներէ»: Ամենալավ նմուշն այդպիսի ամբողջութիւն և ըստ շեշտի բաժանման՝ վոտանավորն և: Համեմատիր, որինակ, հին ավեստական լեզվից այդպիսի մի կտոր — «Ա՛աղ հե մրաոմ Զա՛րատուշտայ, ա՛ղըմ յո Ահնրամազդայ, վիսանհա մե յի՛մա սրիբա, մրոս՝ բրտա-շա դե՛նայայ (= Արդ, հետեյաքն եմ ասում Զրադաշտին, յես, վոր Արամազդն եմ, ծառայիր ինձ «յիմա» դեղեցիկ՝ համբավող և կրող կրոնի): Բայց շեշտավոր կտորներն ևս ըստ արտաշնչման մասերի (ըստ ձայնավորների) մենք կարող ենք բաժանել «վանկերի», իսկ վերջիններս էլ իր բաղկացուցիչ մասերի՝ հնչյունների (= ձայնավոր և բաղաձայն): Մինչև իսկ մեր սեփական արտասանութիւն միջոցով մենք հնչյունի մոտորային (արտիկուլացիոն) մոմենտներն անգամ կարող ենք տարբերել և

զգալ. և հետևապես այդ հնչյուն ամբողջութիւնը, իբրև ակուստիկական հոգեկան և պատմահասարակական մի անբաժանելի միավոր, մենք ֆիզիոլոգիապես կարող ենք տարրորոշել, այսինքն՝ բաժանել յուր արտիկուլացիոն մոմենտների:

Սակայն արտասանածի վերլուծութիւնը սովորաբար զուգադիպում է դրա (արտասանածի) ըմբռնմանը*, այսինքն՝ մենք հասկանում ենք խոսողին: Ապա այս դեպքում այդ արտասանածը մեզ ի՞նչ «տպավորութիւններ» է պատճառում: Նախ այն, վոր մենք ստանում ենք մի ամբողջական միասնական միտք — նախագասութիւն: Կարող է լինել և դրանց կապակցված շարքը կամ շարքերը: Բայց մենք վերցնենք միայն մի նախադասութիւն: Ի՞նչ ենք ստանում ամբողջական այդ միասնական նախադասութիւն մեջ, զգում ենք, արդյոք, դրա իմաստական մասերի («բառերի») կամ միավորների ներկայութիւնը: Անշուշտ, զգում ենք: Ապա թե՛ վոչ — միասնական ամբողջ «նախադասութիւնը» չեյնք հասկանա: Իսկ այդ հասկանալու համար պետք է մեր մեջ կրենք խոսողի լեզվական սխտեմը, լինենք մինչև իսկ նրա խավի, դասակարգի միավորը, ունենանք նման ապակերպիչիա (յեթև ուզում ենք 100⁰/₀-ով ըմբռնել խոսողի միտքը): Որինակ բերենք մի պարզ լեզվական ամբողջութիւն՝ «Paul aime Olga» (Ֆրանսերեն) կամ հայկական բարբառով ասած՝ «Պողոս կսիրե Ոլգա»: Այդ հասկանալի ամբողջութիւնը մեր ըմբռման մեջ ունի իր իմաստական ողակները՝ մասերը (Պողոս = Paul, կսիրե = aime, Ոլգա = Olga): Բայց բացի այդ, կա այստեղ և արտահայտութիւն ձևը՝ կերպը, այսինքն՝ այդ իմաստական կտորների դասավորութիւն հաջորդականութիւնը, վորի շնորհիվ և միայն ամբողջական ճշգրիտ միտք ստացվում: Այլ իմաստ կունենար, յեթև դասավորված լինեք Olga aime Paul («Ոլգա կսիրե Պողոս»): Այդ դասավորութիւնը («շարահյուսութիւնը») այս տիպի լեզուներում կամ այդ տիպի լեզվական արտահայտութիւնները մեջ կրում է ձևաբանական նշանակութիւն. ուրիշ տիպի լեզուներում կարող է և դրան փոխարինել իրեն բառի ձևը և դրանց հարակցութիւնը, անկախ դասավորութիւնից: Որինակ, ռուսաց «Павел любит Ольгу» կամ մեր՝ «Պողոսը սիրում է Ոլգային» հենց այդպիսի կազմութիւն ունի, թեկուզ բառերի տեղերը փոխենք («Ольгу любит Павел»,

* Մինչև իսկ անծանոթ լեզուն, սեփական լեզվի ներքին ավյաններով, սկսում ենք իմաստավորել, «հասկանալ», բայց իհարկէ այդ խաբուսիկ է:

«Ոլգային սիրում է Պողոսը» կամ «любит Ольгу Павел» «սիրում է Ոլգային Պողոսը» կամ «любит Павел Ольгу», «սիրում է Պողոսն Ոլգային»): Այստեղ մի փոքր նրբութուն կարող է մըսցնել միայն այսպես կոչված «նոգերանական» (վերաբերմունքի) շեշտը (Ольгу любит Павел այլ է քան Ольгу лю'бит Павел, քան Ольгу любит Па'вел)*:

Տեսական վերլուծման յենթարկենք հայերեն այսպիսի մի նախադասութուն — «մտավորականության դիրքը ցայժմ յերբրուն է յեղևը»: Նախ, այս ամբողջութունը մենք բաժանում ենք յերկու բաղկացուցիչ մասի — «մտավորականության դիրքը» և «յերբրուն է յեղևը». «ցայժմ» բառիմաստը սահմանադժու է (կոնկրետացնում է) ընդհանուր այդ ասվածքը («ստորագրվածք») ըստ ժամանակի, այսինքն՝ վոր յերբրուն է յեղևը վոչ թե ընդհանրապես, այլ մինչև հիմա, մինչև վերջերս: Ֆորմալ վերլուծության տեսակետից, մենք բաժանում ենք նաև «մտավորականության դիրքը», ինչպես և «յերբրուն է յեղևը», իբրև «յենթասամբողջութուններ» նախադասական միասնության հանդեպ: Որինաև, առաջին ամբողջութունը — «մտավորականության դիրքը» (=յենթական) հայոց լեզվի մեջ կարող է հակադրվել նման այլ ասույթների, այսինքն՝ վոչ միայն ունենք «մտավորականության դիրքը», այլև «մտավորականության» աշխարհայացքը», «մտավորականության վիճակը», «մտավորականության կազմութունը» և այլն, ինչպես նաև — «դինվորության դիրքը», «գյուղացիության դիրքը», «ուսանողության դիրքը» և այլն և այլն**:

Այդպիսով մենք զգում ենք, վոր միացյալ «մտավորականության դիրքը», իբրև ամբողջական յենթական խոսքի (զրա մասին և խոսվում) իր հերթին մեր գիտակցության մեջ բաժանվում է յերկու ստորամասերի՝ «մտավորականության» և «դիրքը»: Սակայն, լեզվական նման վերլուծությամբ մենք այդ փոքրիկ ամբողջութուններն ևս բաժանում ենք իրենց ավելի փոքր խմաս-

* О'льгу любит Павел նշանակում է Ոլգային և սիրում է վոչ թե ուրիշին, Ольгу лю'бит Павел նշանակում է Ոլգային սիրում է Պողոսը և վոչ թե ատում կամ անտարբեր է, իսկ յերբրոզում՝ միայն Պողոսն է սիրում:

** Այս վերլուծման մեր մեթոդը կիր են առնում բոլոր լեզվաբանները (Բոգունը, Սոսյուրը և այլն): Սոսյուրը այդ կոչում է սինտագմատիկ և սոսցիատիվ դուզորդութունների յեղանակ: Այս մեթոդը, ըստ իս, բաժանման և կոպի գիտելիարկական սկզբունքն է, իբրև հակադրամիասնութուն:

Այս մասին մանրամասնորեն տես «Ջևարանության» մեջ:

տական մասերի, վորոնք թե ֆունկցիոնալ (ըստ պաշտոնի) նշանակութիւն ունեն և թե նշանակողական: Այդպիսով, յեթե վերջնենք «մտավորականութեան» ամբողջութիւնը՝ դրան կարող ենք հակադրել «մտավորականութիւն», «մտավորականութեանից», «մտավորականութեամբ» և այլն, ինչպես և «գինվորականութիւն», «հոգեվորականութիւն», և այլն և այդպիսով մենք զգում ենք «մտավորականութիւն» ամբողջութեան մասերը՝ մտ (=մըտ—միտ) + ավորականութիւն: Բայց քանի վոր ունենք նաև «մտավորական—մտավոր—միտ», ինչպես «հոգեվորական—հոգեվոր—հոգի», ինչպես «գինվորական—գինվոր—զեն(ք)», ապա «մտավորականութեան» ամբողջութիւնն ըստ պաշտոնի և նշանակութեան պիտի բաժանել «մըտ—(<միտ—) + ա + վոր + ական + ութիւն», թեպես կարելի չե բաժանել նաև «ական» յերկու մասի «ա—կան» (հմմտ. գնաց—կան, լալ—կան...) և «ութիւն» մտսնիկը նաև յերկու ստորամասնիկների (հմմտ. բնույթ—բնութիւն դրույթ—դրութիւն...), այն և ութ (<ույթ) + յան», վորը (—յան) արտահայտում և նշանակութեան հետ նաև կախվածութեան ֆունկցիա («սեռական» հոլով): Այդպես և «գիրքը» ամբողջութիւնը մենք բաժանում ենք «գիր + ր + ք + ը»: Նման վերլուծութիւն կարող ենք տալ «ցայժմ» (հմմտ. «այժմ», «ցմահ» «ցտեսութիւն»...) ամբողջութիւնը, իբրև «ց + այժմ», իսկ պատմական վերլուծութեամբ նաև «այ-<այս) + ժըմ (<ժամ)»: Նմանապես «յերերուն և յեղել» բաժանվում և յերկու մասի «յերերուն» + «և յեղել» (= յեղել և), ինչպես և դրանցից ամեն մեկն՝ իրեն ստորամասերին: Համեմատել «յերերուն» միասնութեան համար «շարժուն», «մնայուն», «կայուն», «ցց—ուն», «յուսանդուն»... իսկ «յերեր» — (= հին, «երեր—er—er—) հիմնական մասը պատմական վերլուծութեամբ մենք համարում ենք կրկնակի ձև, ինչպես «դողդողալ» (հմմտ. «դողդողուն», ուր «ջ»-ն ստացվել և «դ» հնչյունից), «տատան-վել» կամ «ծածան-վել», (արմատներն են «տան-» և «ծան-») գոռգոռալ, բարբառել և այլն:

Նմանապես «և յեղել», վորը հենց իրեն հակադրութեամբ («յեղել և») զգացվում և յերկու մաս, ինչպես և «յեղել» միասնութիւնը = յեղ + ել (հմմտ. յեղ-ա, յեղ-ար...), մի խոսքով այս մեր բերած ամբողջ նախադասութիւնը ներկայացնում է մի միասնութիւն զանազան իմաստալից մասերի, վորոնք նշանակողական կամ ֆունկցիոնալ (ձևական) դեր են խաղում միմյանց հանդեպ: Այդ մասերի մեջ մենք տեսնում ենք նաև տարբեր

ստորամասեր, վորոնք ևս բաժանվում են յննթամասերի և այն: Ամենավերջին բաժանելի միավորը մենք քերականորեն կոչում ենք մորֆեմա (морфема), վորոնցից հիմնական միտք ցույց տվողը կոչվում է արմատ, այդ ընդհանուրը կոնկրետացնող կամ սահմանագծող ձևական մասերը՝ ածանցներ (= նախածանց, միջածանց, վերջածանց), իսկ կապակցող՝ ֆունկցիոնալ տարրը կոչում ենք «վերջավորութուն» (флексия, окончание): Այդ կապակցութան ֆունկցիան մեծ մասամբ «վերջավորութուններին» միջոցով և ավելացած լինում, կարող և կատարվել մեր լեզվում և բառավերջի ածանցի մեջ կամ հենց իրեն բառի մեջ. հմմտ. «մտավորականութուն — մտավորականութան» կամ «տուն — տան», ուր վոչինչ չի ավելանում, բայց, որինակ, քաղաք — քաղաքի — քաղաքից — քաղաքով — քաղաքում այդ ֆունկցիոնալ հարաբերութունն արտահայտվում է նոր մասնիկների — («վերջավորութուններին») հավելմամբ*: (Այդ մասին մանրամասնորեն տես «Զեարանության» մեջ):

Մեր այս «արտասանվածի վերլուծութունը» բերում է մեզ այն յեղրակացության, վոր խոսքի մեջ մենք գործ ունենք վորոշ անքակտելի տարրերի հետ: Նախ՝ գործ ունենք հնչյունների հետ, հնչյունական կողմի հետ, հետո՝ կա այդ հնչյունական ձևով իմաստի կամ մտքի ամբողջութունն իր բաղկացուցիչ իմաստալից կտորներով (բառեր, մասնիկ — ածանցներ) և վերջը՝ նախադասության ձևական մասը, վորն արտահայտվում է թե բառերի ֆունկցիոնալ կապով (մասնիկ — ֆլեքսիայով), բառերի դասավորությամբ և այն: Այդ վերջին ձևական մասը քերականները բաժանում են յերկու մասի — «ձեարանություն» նեղ իմաստով, վերջրած սոսկ յերկրորդական ձևը բառի մեջ, և «չարահյուսություն»՝ այդ ձևերի արտահայտչական կողմը բառերի դասավորման մեջ (ինչպես և բառերի ու նախադասությունների դասավորումը և արտահայտչականը): Այդ յերկուսն էլ արտահայտում են խոսքի ձևական մասը՝ կազմելով «քերականությունը»: Մենք, յերբ մտածում ենք, անշուշտ այդ լեզվական մտածողությունը կատարում ենք հնչապատկերների resp. բառերի հնչապատկեր-

* Մի ժամանակ մեր դպրոցներում սովորեցնում էին, հենվելով մեր մի հայանի հայադեաի վրա, վոր այդ «բաղաք, քաղաքի, քաղաքից, քաղաքով, քաղաքում» — առանձին բառեր են, առանձին բառիմասաներ են, այնինչ ամենուրեք դրանք «բաղաք» են նշանակում, իմաստն անփոփոխ է, միայն ֆունկցիոններն են տարբեր:

ների միջոցով: Այդ հնչական մասը, կատարվի դա մեր մեջ՝ ներքուստ, թե դրսևլորվի (այս խնդրում այդ մեկ է), մենք անհրաժեշտորեն դորժ ունենք այս «հնչաբանական» կատեգորիայի հետ, և հետևապես՝ այս «ընդհանուր լեզվաբանություն» առարկայի մեջ հենց առաջին գննելի մասը պիտի լինի այդ հնչյունաբանությունը: Հետո, քննելու յենք լեզվի (խոսքի) ձևաբանական կամ ստրուկտուր կողմը, ներառյալ և շարահյուսությունը, և ի վերջո՝ նաև բառագիտությունը և իմաստաբանությունը, այսինքն՝ բառերն ու նրանց նշանակողական—իմաստական մասը, (սեմանտիկա): Այդ բոլոր մասերն անշուշտ պիտի վերցվեն թե ստատիկ և թե դինամիկ՝ սպտմական ասպեկտներով: Բացի այս և մի շարք այլ գլոտտոլոգիական խնդիրներից (լեզվի ծագումը, ընթացքը և այլն), մեզ նմանապես մոտ պիտի լինի և լեզվի «գրային» ձևը, թեպետև հետագայում է դա առաջ դալիս և հնչական լեզվի դիմաց կրում է «արտալեզվային» բնույթ: Բայց քանի վոր «գրային» լեզուն քաղաքակրթական հսկայական նշանակություն ունի, ազդում է նաև ազգային գրական լեզու ստեղծելու վրա, ինչպես նաև հնչական լեզվի արտահայտության ընդհանրացման և դրա պահպանման վրա,— ուստի այդ «գրային» լեզուն ևս պիտի մտնի «ընդհանուր լեզվաբանության» առարկայի մեջ, թող թե դրի նշանակությունը մեր ապագա միջազգային լեզվի կոնսոլիդացիայի խնդրում:

ՀՆՋՅՈՒՆԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

(ФОНЕТИКА)

Մ Ա Ս I

(ՀՆՋՅՈՒՆՆԵՐԻ ՖԻԶԻՈԼՈԳԻԱ)

Սոսքի վերլուծման ժամանակ մենք տեսանք, վոր նախադասության հիմնական ատաղձը կամ մատերիալը հնչյուններն են (ֆոնեմաներ), վոր մինչև անգամ լուռ մտածելիս կամ լուռ կարդալիս մենք այդ լեզվական մտածողության պրոցեսը հնչյունական մտապատկերներով ենք կատարում, resp. բառերի հնչական մտապատկերներով: Թողնելով նախադասության մյուս հիմնական տարրերը (ձևարանություն և իմաստարանություն), մենք այստեղ ձեռնամուխ լինենք լեզվի հնչյունական տարրերի ուսումնասիրության:

Հնչյունն առանձին վերցնելով, թերևս, մենք դրանով արքատրակցիա չենք կատարում, այսինքն՝ կենդանի հնչյունը հանում ենք կենդանի խոսքի կամ բառի միջից, բայց ուսումնասիրության այլ յեղանակ մենք չունենք: Պետք է ընդգծել սակայն, վոր կան և առանձին հնչյուններ, իբրև բառեր կամ բառի դեր կատարողներ, հմտ. յես ու դու, ուուսաց օ նեմ; я и ты; я говорю, а он не слушает..., բայց թե դրանք ել վերջ ի վերջո իբրևց դերքով հնչյունների շարքի մեջ են և մասամբ դրանց ազդեցությունն են կրում. այդ «միախակ» հնչյուններն անգամ անանջատ չեն և պայմանավորվում են (աջից և ձախից) հարևան հնչյունների դերքով և վորակով:

Մենք արդեն մասնանշել եյինք (առաջին մասում), վոր հնչյուններն ընդհանրապես կարող ենք յերկու մոտեցումով ուսումնասիրել—ստատիկ վիճակում, այն և՛ մի տվյալ ժամանակաշրջանում և դինամիկ վիճակում, այսինքն՝ հնչյունական պատմական դարգացումը: Յուր տեղում մենք ցույց կտանք, վոր հնչյունների ստատիկան («կացությունը») անգամ իր մեջ պարու-

նակում և շարժումնային վիճակ և մոմենտներ և հետևապես այն բաժանումը, վոր տալիս են լեզվագետ Բողունդը Կուրտենեն և ուրիշները, մենք պետք է ընդունենք պայմանական ձևով: Այդ բաժանմամբ ընդհանուր «հնչյունաբանություն» հատվածը պիտի բաղկանա յերկու հիմնական մասերից—հնչյունների այժմյան արտաբերությունն իր բոլոր կողմերով («СТАТИКА ЗВУКОВ») և հնչյունների պատմական փոփոխությունները («ДИНАМИКА ЗВУКОВ»):

«Հնչյունաբանություն» ասելով, մենք հասկանում ենք այն, ինչ լեզվաբանները հասկանում են «Փոնետիկա» անվան տակ (հունարեն բառ է): Սխալ և հայերեն թարգմանել և գործածել «հնչաբանություն», վորովհետև մենք հնչելու ուսմունքը չենք տալիս, վորն ի միջի այլոց կոչվում է «Փոնոլոգիա», «Փոնացիա», այլ տալիս ենք կոնկրետ հնչյունի ուսումնասիրությունը, այդ հնչյունի ուսմունքը (= հնչյունաբանությունը): Ել չենք խոսում այն մասին, թե այդ «հնչյունաբանության» անվան տակ մտնում և նաև հնչյունի պատմական կյանքը, նրա պատմական փոփոխությունները. հետևապես այստեղ չկա «հնչաբանություն»*:

Իսկ հնչյունն առանձին վերցրած այնչափ մեղ համար նշանակություն ունի, իբրև վերլուծելի առարկա («որյեկտ»), վորչափով նա կազմում է լեզվի հասարակական գիտակցման մեջ անհրաժեշտ և նշանակելի տարր և մեր հոգեկանության մեջ մի ամբողջություն, այսինքն՝ վորչափով մենք ունենք նրա ամբողջական պարտադիր պատկերացումը—հիշողությունը: Հետևապես այդ հնչյունն իբրև «ֆոնեմա» յե ի հայտ գալիս մեր մեջ և իբրև այդպիսին կազմում լեզվի հիմնական առաղձը, շինանյութը: Ակուստիկական, հոգեկան և պատմահասարակական յուրացման մեջ ֆոնեման անքակտելի վորակ է:

Այդ հնչյուն-ֆոնեման կարող է լինել շատ պարզ (a, e, o, ... s, l, m...) բայց կարող է լինել և բարդ (dž=Չ, dz=ձ, ts=ժ...) կազմված լինելով յերբեմն յերեք հնչական միավորներից, ինչպես ունեն, որինակ, արխաղները (թ+վ+ս, իբրև մի հնչյուն): Սկզբնական այդ բարդ, անանջատ հնչյունները կոչվում եյին «դիֆֆոլոգիզ» հնչյուններ: Սակայն չի կարելի ասել, վոր միշտ բար-

* Ավելի սխալ կլինեք գործածել «ձայնախոսություն» տերմինը, վոր գործ է ածում, որինակ, ընկ. Աճառյանը, քանի վոր «ձայն» (ГОЛОС) կոչվածը մտնում է միայն սահմանափակ հնչյունների մեջ (ձայնավոր, սոնանա), վորոնց հակադրվում են «աղմկավորները»:

դերը վեր են ածվում պարզերի, կա և հակառակ պատմական յե-
րևույթը—պարզի վերածվելը բարդի:

Բայց, ընդհանրապես, իբրև փաստ պետք է ընդունել, վոր
սկզբնական շրջանում յեղել են ավելի դժվար հնչյուն-ազմուկներ
և այն էլ արտասանվելիս են յեղել զլիսավորապես կոկորդում:
հետագայում արտասանության բովը դառնում է բերանի խոռոչը,
իսկ կոկորդային դժվարարտասանելի շատ հնչյուններ անհետա-
նում են, ինչպես, որինակ, վրաց ջ (կ) հնչյունն այժմ անհետա-
նում է մինգրելերենում (արդեն չկա լաղերենում) կամ հին վը-
րաց քիս բարդը վեր է ածվել այժմ միայն «խ» պարզի: Նույնը
նկատում ենք և արաբերենում, ուր հին « այն » (ع) բաղաձայնն
այժմ վեր է ածվել կոկորդի սոսկ կծկման («ընդհատման»):

Արտասանության համար պետք է նկատի առնել նաև այն
հանգամանքը, վոր սկզբնական շրջանում, յերբ մարդս նոր էր
դուրս գալիս կապկային վիճակից, հաճանորեն շատ են յեղել
«ներշնչական» հնչյուններ, ինչպես այդ մասամբ մնացել է այժմ
վայրենիների մեջ—Աֆրիկայի բուշմենների (6 «հնչյուն») և հո-
թենտոսների մեջ (4 «հնչյուն»): Այդ «ներասանելի» հնչյունները
նման են արու հնդկահավի գլղոցին, այսինքն՝ դրանց արտաբե-
րումը (артикуляция) կատարվում է ողի ներշնչման ժամանակ և
վոչ թե արտաշնչման, ինչպես լինում է այժմ մեր այժմյան ար-
տասանության ժամանակ:

Կենդանիներից այժմ միայն թութակներն են, վոր կարող
են մեր մարդկային հնչյուններն արտաբերել, ունենալով յերևի
ավելի գյուրին արտասանական ասպարատ, քան այլ կենդա-
նիները:

Լեզվի հնչյունն ունի յերեք կողմ—բնագիտական, հոգեկան
և սոցիալ-պատմական: Առաջինի մեջ մտնում են հնչյունի ֆիզիո-
լոգիական-անատոմիական, ֆիզիկական (ողի ալիքները) և ակուս-
տիքական-ֆիզիոլոգիական («լսողութուն») մոմենտները: Յեր-
կըրորդի (հոգեկանի) մեջ մտնում է հնչյունի ընդհանուր մտա-
պատկերը կամ պատկերացումը (հիշողութունը), առանց վորի
մենք չենք կարող կոնկրետ հնչյունն արտաբերել: Յեզ վերջա-
պես, հնչյունի յերբորդ կողմը՝ նրա սոցիալ-պատմական պատ-
վանդանն է, վորովհետև, այդ հնչյունները գոյացել են մեր
մեջ կուլիկտիվի հարկադիր կազմավորմամբ և այնչափ արժեք
ունեն անհատի մեջ, վորքան այդ հնչյունը գրեթե նույն արտի-

կուլացիայով գոյութուն ունի մյուս անհատների մեջ, ապա թե վոչ հասարակական լեզու չի ստացվի:

Մեր քննելի նյութն է լինելու հնչյունի բնագիտական կողմը և այն ել՝ բնախոսական («Ֆիզիոլոգիական») մասը, այսինքն՝ թե ինչպես և արտաբերվում հնչյունը մեր արտասանական ազդարատի միջոցով և ինչ խմբերի յին այդ հնչյունները բաժանվում («հնչյունների ֆիզիոլոգիան և կլասսիֆիկացիան»): Այս մասի բովանդակալից իմացումը մեծ գործադրական նշանանակութուն ունի լեզվաբանության մեջ, թեպետ իհարկե հնչյունի այդ ֆիզիկո-ֆիզիոլոգիական կողմը արգասավորվում է և կապակցվում նրա մյուս կողմերով:

ԱՐՏԱՍԱՆԱԿԱՆ ԱՊՊԱՐԱՏԸ

Մեր լեզվի գործարաններն ըստ իրենց դերախաղացության բաժանվում են յերեք տեսակի—դեկավարող (վարիչ) գործարան, կատարողական գործարան և ընդունող գործարան: Անկավարող գործարանի դերը խաղում է, ինչպես հայտնի յե, ուղեղը, վորի հանդեպ հողեկան-լեզվային գործունեյությունը դեռ մնում է մըթին և մեծ մասամբ անմատչելի գիտական հետազոտության: Մենք գիտենք միայն վորոշ կետեր այդ ուղեղում, վորոնք կենտրոնն են կազմում խոսելու, գրելու և այլն*: Կատարողական գործարանը արտասանելի (վոզման) ազդարատն է, իսկ լեզվի գրային («ուպրոգոլկտիվ») ձևի նկատմամբ՝ նախ ձեռքը և այլևայլ գրող մեքենաներ-գրամեքենաներ: Վերջապես ընդունող գործարանն է՝ ականջը, իսկ «գրային լեզվի» նկատմամբ՝ նաև աչքը:

Կատարողական և ընդունող գործարանները կապված են մեր ուղեղի հետ յերկու տեսակ նյարդային հաղորդիչներով՝ կենտրոնախույս ու կենտրոնաձիգ: Կենտրոնախույս արտասանական պրոցեսը կոչվում է «ֆոնացիա», իսկ ընդունող—կենտրոնաձիգ պրոցեսը կոչվում է «աուդիցիա»: Իսկ այն պրոցեսները, վորոնք կատարվում են անհատական ուղեղում, իբրև հողե-քիմիական հականերգործությունների ամբողջություններ, կոչվում են «ցե-

* Պոսելու (արտաբերելու) կենտրոնը գտնվում է մեր ուղեղի ձախ կիսագնդի յերրորդ խորշում՝ գալարում (ИЗВИЛИНА), վոր կոչվում է Բրոկայի կենտրոն: Խոսելու խոնգարումը կոչվում է աֆազիա: Հիշողության կենտրոնը գրա (Բրոկայի կենտրոնի) մոտ է (Վերնիկեյի կենտրոն), վորի խանգարումը կոչվում է ամնեզիա: Գրելու խոնգարումը կոչվում է աֆրաֆիա:

բերբրացիա» (լատիներեն cerebrum = ուղեղ), — լեզվի վերարեր-
մամբ՝ լեզվային ցերեբրացիա (բառ Բողուհն զը Կուրտենեյի)²։

Գալով բուն արտասանական ապարատի նկարագրության,
մենք այդտեղ պիտի ընդգծենք մի քանի մասեր։ Նախ, սկզբնա-
յին մասը — դա կրժքի խոռոչն է, վորն արտասանության համար
նյութ (= ող) և մատակարարում և վորը միակ կարգավորիչն է
վանկավոր («սիլլաբիկ») արտասանության, ինչքան առանձին
արտաշնչումներ կան — այնքան ել վանկեր կան։ Բացի դրանից,
կրժքային խոռոչը հարմարվում է արտասանական (կատարողա-
կան) գործարանի մյուս մասերին, ավելացնելով կամ նվազե-
ցնելով արտաշնչման ողի քանակը։

Կրժքային խոռոչի մասերն են — ստոծանին (диафрагма) և
թոքերը, վորոնք շնչափողի հետ մեր արտաշնչման գործարան-
ներն են հանդիսանում։ Միջանկյալ պիտի ասվի, վոր ստոծանու
ընդհատ կծկվելու ժամանակ առաջանում են տարրեր և արտա-
ստվոր նշչյուններ։ Որինակ, յերբ այդ ստոծանու ընդհատ կրժ-
կրվելուն միանում է ողի ներշնչումը, այն ժամանակ ստացվում է
այն, ինչ վոր կոչում ենք «հեծկլասնք», «հեկեկանք» (рыдание)։
Իսկ այն ժամանակ, յերբ այդպիսի ընդհատ կծկվելուն միանում
է ողի արտաշնչումը, առաջանում է փոնջտալը (чихание)։ Հազը
գոյանում է, յերբ այդպիսի արտաշնչումը բաժանվում է մի շարք
հնչյումների, զարկերի (толчок)։

Հետևյալ մասը — կոկորդն է (larynx), վորով վերջավորվում
է մեր շնչափողը (trachea)։ Կոկորդը սահմանափակվում է առջևից
վահանաձև խրճիկով (cartilago thyreoidea), վորը դուրս և պրծած
և պարունակում է իր մեջ «կաղիկ» կամ «Աղամյան խնձոր» կոչ-
վածը։ Այդ վերջինը տղամարդկանց մոտ ավելի յե առաջ յեկած,
քան թե կանանց, իսկ այդ հանգամանքը կապակցություն ունի
ձայնալարերի յերկարության հետ և հետևապես ձայնի կամ «տո-
նի» բարձրության հետ։

Ձայնալարերը (chordae vocales) միացած և ամրացված են
վահանաձև խրճիկի վրա, թեքված են միմյանց վրա և հետևա-
պես կազմում են անկյուն. դրա կատարն է միայն հանգչում վա-

² Դա մի բարդ կոորդինացիա է ալերսակցություն և կատարողական
(Բրուկայի) կենտրոնի արտասանական ապարատի և հիշողության (Վերնիկեյի)
կենտրոնների միջև։ Այդ համազորակցության խախտումն առաջ է բերում
լեզվական զեֆեկտներ (աֆազիա, ամեկիա, ալքաֆիա, թլվտուություն, կա-
կազություն...)

հանածե խրճիկի վրա, իսկ մնացած մասերը հանգչում են ալպես կոչված «դրգալաձե» կամ «բրգաձե» փոքրիկ խրճիկների վրա (черпаловидные или пирамидальные хрящи)—աջ մասը՝ աջ խրճիկի վրա, ձախ մասը՝ ձախ խրճիկի վրա: Ձայնալարերի միջին անկյունը (ծերպը), վորը կոչվում է rima glottidis («ձայնածերպ») և շատ նման է բերնի շրթունքներին, կարող է ընդունել ալլեալլ դրություններ: Մինչև իսկ դրանք կարող են սերտ միանալ և ծերպ չկազմել: Ձայնալարերը հանդիսանում են մեր կազմարանքի գլխավոր յերաժշտական գործիքը. դրանք են միակ ադրյուրը յերգեցողության, բայց վոչ սակավ դեր են խաղում և հնչյունների արտասանության ժամանակ, մանավանդ «ձայնավորների» և «սոսնանոների»: «Պուլը» հնչյունների ժամանակ ձայնալարերն ալնքան են արձակ, վոր թոքերից հոսող ողջ չի կարողանում յերաժշտորեն շարժել նրանց: Ձայնի «իստոնացիտները» նմանապես ձայնալարերի արգասիքն են: Շշնջելիս (ШОПОТ) ձայնավորները չեն ստանում ձայնալարերի աշխատանքը:

Ի միջի ալլոց, կոկորդի գործունեյությամբ և պայմանավորված և և հնչյունը (придыхание, spiritus), վորը ճիշտ կլիներ կոչել «շնչյուն», թեպետ դա ֆոնեմա չե և ամեն լեզվում չի դանվում*:

Կոկորդի վերևից գանվում է մի «մակալեղու» (epiglottis, надгортанник), վորը կարող է կոկորդը բացել կամ ծածկել. նա բարձրացած և վերև՝ շնչելու և արտասանության ժամանակ, իսկ ուտելու ժամանակ փակ է, վորպեսզի կերակուրը չանցնի շնչափողն ու թոքերը, իսկ ալս վտանգավոր է կյանքի համար: Իջած մակալեղվի վրայով ամեն մի թանձր կամ հեղուկ նյութ գնում է վորկորը:

Կոկորդից հետո գալիս է բերնի խոռոչը (cavum oris), վորի հետին մասն է «յերախը» (pharynx, зев):

Բերնի խոռոչը մեր արտասանության ամենագլխավոր բովն է: Նրա յետևի և վերևի մասում գանվում է շարժվող քիմքային ծածկոցը—վարագույրը (velum palati, небная занавеска) և փափուկ քիմքը (palatum molle, мягкое небо), վորը կոշտ և անշարժ քիմքի (palatum durum) շարունակությունն է և հնարավորություն է տալիս բացել կամ գոցել քթի («ուրնգային»)

* Սովորական շնչառության ժամանակ ձայնալարերի ծերպը ավելի քիչ և բացված լինում, քան և հնչյունի ժամանակ:

խոռոչը կամ «քոանները» (choanae): Այնպես վոր փափուկ քիմ-
քը մի դոնակի դեր և խաղում, մի կողմից յերախի և բերնի
խոռոչների միջև, իսկ մյուս կողմից՝ յերախի և քթի խոռոչների
միջև: Սովորական շնչատուփյան ժամանակ, յերբ մարդ չի խո-
սում, մեր փափուկ քիմքը իջած և և ողն անցնելով քթի խոռո-
չի միջով կամ դուրս և դալիս, յերբ արտաշնչում ենք, կամ ներս
և դնում մեր թոքերը, յերբ մենք ներշնչում ենք: Արտասանու-
թյան ժամանակ ավելի քիչ և պատահում, վոր փափուկ քիմքը
իջած լինի և քթի խոռոչը («քոանները») բաց լինի. մեծ մա-
սամբ այդ փափուկ քիմքը բարձրացած և և քթի խոռոչը փակ
և Վերջինիս բաց լինելը տեղի ունի այսպես կոչված «ոնգային»
(НОСОВЫЕ) հնչյունների ժամանակ, ինչպես Т, П, Ф, Չ և այլն
(համեմատիր ֆրանս. temps, mon և այլն, ուր այդպիսի ոնգա-
յին ձայնավորներ կան): Այդ փափուկ քիմքը ցածից վերջանում
և մի «լեզվալուծ» (uvula, язычек), վորը հատուկ դեր և խաղում
վորոշ ցեղերի և անհատների արտասանության մեջ (որինակ
ֆրանսերենում, գերմաներենում):

Ինչպես մեր բերանային խոռոչը, նույնպես և քթինը, ամ-
բողջ արտասանական—կատարողական գործարանի հանդես հան-
դիսանում և իրեն մի «վերամբարձ փող» (գերմաներեն՝ An-
satzrohr, ռուս. надставная труба) և ծառայում և, իրեն ար-
ձագանդարան (резонатор) այն ձայնեղ ողի համար, վորը ձայ-
նալարերի շարժումով և պայմանավորված: Քթի («ոնգային») խոռոչի
ոնգոնանսը (արձագանգը), հատուկ և այսպես կոչված
ոնգային հնչյուններին. իսկ բերնի խոռոչի ոնգոնանսը միա-
նում և մյուս հնչյունների մեծամասնության, ինչպիսիք են
ձայնավորները, սոնանտները և ձայնեղ բաղաձայնները կազմում
են գրանց կամ գլխավոր ելությունը (ձայնավոր, սոնանտ) կամ
յերկրորդական (ձայնեղ բաղաձայն): Բերնի խոռոչի դիրքը
փոփոխելու հետևանքով, փոփոխվում և և դրա ոնգոնանսը, մաս-
նավորապես ձայնավորների տարբերությունը կամ դիֆֆերեն-
ցիացիան առաջացել և հենց այդպիսի փոփոխելի ոնգոնանսից,
կախված բերնի այլ և այլ դրությունից: Բերնի խոռոչը կա-
րող և նեղանալ և սեղմվել այս ու այն շարժվող գործարանների
միջոցով, ինչպիսիք են՝ շրթունքները, լեզուն յուր մասե-
րով, փափուկ քիմքը և ստորին ծնոտը: Սրա հակառակն և
ոնգային (քթի) խոռոչը, վորը կրավոր և միատեսակ դեր խա-
ղալով՝ ապիս և և չփոփոխվող ոնգոնանս. դա հարկավ հետևանք

և այն բանի, վոր քթի խոռոչը, իբրև ռեզոնատոր, չունի յուր մեջ շարժվելու գործարաններ, վորոնք կարողանային փոփոխել այդ ռեզոնատորի ձևը, նվազեցնելով կամ ավելացնելով ծավալը և հետևապես ինքնուրույն հնչյուններ ու աղմուկներ առաջացնելով:

Այդ կողմից բերնի խոռոչը ամենահարուստ տարբերություններն և տալիս: Դրա շարժվող գործարանները փոխակերպում են ամբողջ բերանային խոռոչի ձևը, (համեմատիք այս ձևը u, i, o, a, e, ũ, õ... և այլն ձայնավորների արտասանության ժամանակ): Յեղ այդպիսով, կարելի չե ասել, վոր բերանային խոռոչը հանդիսանում և ամենազլխավոր բովը («Ոջախը») մեր արտասանական գործակատարումների («արտիկուլացիաների») համար, հարկավ լեզվային արտահայտությունների նկատմամբ: Իսկ կողորդի խոռոչը հանդիսանում և իբրև յերաժշտական գործարան, յերգեցողության գլխավոր բովը:

Ամենաշարժուն որգանը լեզուն և, վորի պատճառով, և շատ լեզուներում «լեզու-խոսքը» նույն որգանի անունն և կրում (համեմատիք մեր «լեզու», ռուսաց язык, լատին. lingua և այլն. բայց գերմ. Zunge = լեզու — որգան, Sprache = լեզու — խոսք): Լեզվի մեջ կարևոր և ընդհանր՝ a) լեզվի յետին կամ վերջին մասը յեռնալեզվային գործունեյությամբ և զգացությամբ, b) լեզվի միջին մասը յուր գործունեյությամբ և զգացությամբ, c) լեզվի առաջին կամ սկզբնային մասը յուր գործունեյությամբ և զգացությամբ: Բացի դրանից, հարկավոր և տարբերել լեզվի պտունկների և լեզվի միջին յերեսի գործունեյությունը և նշանակությունը. նմանապես պետք և տարբերել լեզվի ծայրը և այլն: Չպետք և մոռանալ, սակայն, վոր արտասանության մեջ մասնակցություն և ցույց տալիս միայն լեզվի վերին լայն մասը, այն ինչ լեզվի տակը, նրա ստորին մասը կամ արմատը մնում և արտասանական շրջավայրից դուրս, թեպետ առանց այդ ստորին մասի անհնարին և լեզվի վորևե շարժում:

Ինչպես մեր բերանային խոռոչի բոլոր շարժուն գործարանները, նույնպես և այդ խոռոչի բոլոր անշարժ տեղերը բացահայտ նկատելի յեն սովորական աչքով. մենք մեր մեջ կարող ենք նկատել այդ, նայելով հայելու միջոցով կամ թե մի ուրիշ բերանը: Ավելի լավ են դիտվում մեր այդ գործարանները շոշափմամբ, մինչև անգամ դրանց մկանային զգացումները կարելի չե դիտավորել կերպով ուժեղացնել, վորպեսզի այդ գործարաններն ավելի դյուրագնանելի դառնան:

ՅԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՅԵՎ ԱՂՄԿԱՑԻՆ ՀՆՉՅՈՒՆՆԵՐ

Հնչյունի առաջանալու ամենատարրական պրոցեսն այն է, վոր ողն անցնելով հնչափողի միջոցով գեպի կոկորդը, յերախը— բերանը, քիթը հանդիպում է այդ արտահոսման ժամանակ զանազան խոչընդոտների, վորոնց շնորհիվ և գոյանում են հնչյունները: Մենք վորոշակի պիտի տարբերենք հնչյունները յերկու տեսակներ— յերաժշտական և ազմկային հնչյուններ: Ազմուկն այն հնչյունն է, վորն առաջ և զալիս մեր վորևէ գործարանի վոչ պարբերական ճոճումներից կամ յերևրումներից, իսկ յերաժշտական հնչյունը, «տոնը» կազմվում է գործարանի պարբերական շարժումներից: Ազմուկներ են ստացվում և այն ժամանակ, յերբ միանում և զուսարվում են այնպիսի դատ-դատ ալիքներ, կամ ալիքների հոսանքներ, վորոնց միմյանց հարարերումը, «տեմբրը» ներդաշնակ չէ: Այդ հնչյունատար ալիքներն ունեն յերկու տեսակ կիզակեաներ՝ («ֆոնումներ») գլխավոր և յերկրորդական, ուր այդ յերկրորդականը գոյանում է կամ յերկրորդական լսելի ալիքներից կամ գլխավոր ալիքների կերպարանափոխումներից՝ շնորհիվ ողափողի ողահունով հոսող ողաձևի:

ՀՆՉՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Հնչյունների հիմնական խմբերն են— ձայնավորներ և բաղաձայններ (гласный—vocalis, согласный—consonans) սակայն այժմյան լեզվաբանությունը դրանցից հանում է և յերրորդ խմբակը—սոնանտ հնչյուններ («ձայնորդներ»), վորոնք կարող են լինել թե բաղաձայն, թե ձայնավոր և թե գիֆտոնգի տարր:

Ձայնավորների և սոնանտների արտասանության ժամանակ մեր ձայնալարերն ամբողջապես գործում են. «ձայնի» դերը գերիշխողն է և այդ տեսակետից է, վոր այդ յերկու խումբ հնչյունները միացվում են իրրև սոնոր հնչյուններ: Ծիշտ է, դրանք կարելի չէ արտասանել և առանց ձայնալարերի ողնության, բայց դա կլինի արտասանություն շնչումով (шопот), յերբ փափսալով ենք խոսում:

Ձայնավորների արտասանության յերկրորդ հիմնական պայմանն ու հատկությունն այն է, վոր բերնի խոռոչն իրրև արձագանգարան (ոնդոնատոր) և ծառայում, և այդ խոռոչում ողբ աղատ խաղում և ուժեղանում է և արդելող պատենելի չի հանդիպում: Ծիշտ է, բերնի խոռոչը դրանց ժամանակ կերպարանա-

փոխվում է, վորով առաջ են գալիս և ձայնավորների տեսակները (շնորհիվ լեզվի դերքի, շրթունքների կլորացման և այլն), — սա-
կայն գրանց արտաբերության հիմնական ֆոնուար կոկորդումն է,
իսկ բերնի մեջ լեզվի այլևայլ աստիճանի բարձրացումը խո-
չընդոտ չի կազմում ողի գուրս հոսելուն և արձագանգվելուն: Բե-
նի խոռոչը այնուամենայնիվ մնում է փուչ, դատարկ, այսինքն՝
առանց միջնորմների:

Հնչյունների անվանակոչութունը մինք պիտի տանք ըստ
շարժվող գործարանների կամ, ինչպես Բողուն գր-կուրտենեն եր
ասում, ըստ մուրճերի (МОЛОТ) և վոչ թե ըստ դնդանների (НАКО-
ВАЛЬНЯ):

Յեթև հետենք պատմականության, հնչյունների բոլոր դա-
սակարգումները պիտի տանենք յետևից (կոկորդից) դեպի առաջ,
լինեն գրանք ձայնավոր, թե բաղաձայն, թե սոնանտ: Ի միջի
այլոց հենց այդպես են վարվել հնդիկ քերականները, վորոնք ի-
րենց այբուրենը (devanāgarī) նույնպես այդ ձևով են կազմել:
Ապագա դիտական այբուրենը թերևս ընդգրկի այդ սկզբունքը,
ինչպես մասամբ արվում է և այժմ լեզվագետների կողմից:

Ձ Ա Յ Ն Ա Վ Ո Ր Ն Ե Ր*

Ինչպես արդեն ասվել է, ձայնավորների արտասանության
ժամանակ այն ողը, վոր արտահոսում է թոքերից, կոկորդում
ձայնից բնույթ է ստանում շնորհիվ մեր ձայնալարերի և հետո,
իր արտահոսման շարունակության ընթացքում, վոչ մի տեղ չի
հանդիպում ընդհանուր կամ մասնավոր խոչընդոտի: Իսկ բերա-
նային խոռոչը գրա համար ուղղնատորի դեր է խաղում, — մի
բան, վոր կարող է կատարել և քթի խոռոչը, «ոնգայնություն»
պատճառելով այդ ձայնավորներին:

Բերանային ուղղնատորի ձևը կերպարանափոխվում է շը-
նորհիվ լեզվի, փափուկ քիմքի և մասամբ շրթունքների փոխա-
դարձ հարակցության: Յեթև լեզուն վերև է բարձրանում իր յե-
տին մասով, մոտենալով փափուկ քիմքին, բայց ի հարկե չկալչե-
լով նրան, այն ժամանակ ստացվում է ձայնավորների այն շար-

* Ձայնավորների այստեղ բերվող կլասսիֆիկացիան վերջնականապես
ձևակերպեց անգլիական լեզվաբան Henry Sweet (Հենրի Սյուրիտ), վոր և ըն-
դունված է այժմ բարբի կողմից:

քը, վոր անվանում են «յետնալեզվային» (այլ անվանակոչութ յամբ՝ «յետնաքիմքային»)։ Հետո, յերբ այդ լեզուն իր միջին մասովն և բարձրանում, վորը յետին մասից քիչ առաջ և և մոտենում և փափուկ ու կոշտ քիմքերի բաժանման կետին, այն ժամանակ ստացվում են «միջնալեզվային» ձայնավորներ («միջնաքիմքային ստացվում»)։ Վերջապես, յերբ լեզուն իր ավելի առջևի, բայց ձայնավորներ)։ Վերջապես, մասովն և բարձրանում, չկաշխելով սակայն կոշտ վոչ սկզբնական, մասովն և բարձրանում են «առաջնալեզվային» («աքիմքին, այն ժամանակ առաջանում են «առաջնալեզվային» («առաջնաքիմքային») շարքի ձայնավորներ։ Նման դեր և խաղում լեզուն իր յերեք մասերով նաև բաղաձայնների նկատմամբ, բայց այդ յերեք մասերը չեն զուգադիպում իրար, վորովհետև, ինչպես կտեսնենք, բաղաձայնների նկատմամբ լեզվի յերեք մասերն ավելի առաջ են, քան ձայնավորների արտաբերման ժամանակ։

Ուրեմն, ձայնավոր հնչյունների ժամանակ լեզուն կարող և մեր բերնի խոռոչին, իրբև ռեզոնատորի, յերեք ձևափոխումներ (դրուխյուններ) պատճառել, բարձրանալով իր յետին, քիչ առջևի և ավելի առջևի մասերով։ Բայց լեզուն այդ յերեք կտեսրում կարող և և տարբեր աստիճանների բարձրացում ունենալ, սկսած ամենաբարձր աստիճանից, յերբ լեզուն քիչ և մնում, վոր մոտենա քիմքին, և վերջացնելով ամենամիակ աստիճանի բարձրացումով։ Այնպես վոր լեզվի ամեն մի մասի պեսպես դրուխյունները ևս պատճառ կարող են դառնալ ձայնավորների ավելի նոր տարրերացման՝ դիֆֆերենցիացիայի։ Այդ տեսակետից մենք պետի ընդունենք հիմնականորեն լեզվի յերեք բարձրացումներ իր յերեք մասերում—ստորին բարձրացում, միջին բարձրացում և վերին բարձրացում։ Հետևապես, մենք կարող ենք տարրերել իննը տեսակ ձայնավորներ, աչքաթող անելով լեզվի յերեք մասերի (դրուխյունների) անցողական միջին մոմենտները։ Բացի այս վերոհիշյալ բաժանման սկզբունքից (principium divisionis), վոր կատարում ենք ձայնավորների նկատմամբ, սրան ավելացվում և և լեզվի կծկված կամ «փոված» (հանդիստ) բարձրացման յեղանակները,—այնպես վոր իննը տեսակ հիմնական ձայնավորները տեղ-տեղ կարող են դառնալ 18, այսինքն՝ կրկնապատկվել։ Լեզվի այդ կծկված բարձրանալու ժամանակ բերնի խոռոչն ավելի յե նեղանում. այդ պատճառով ևլ այդ տեսակի ձայնավորները կոչվում են «նեղ» կամ «զոց» («փակ»), վորի հակառակն են «լայն» կամ «բաց» ձայնավորները։ «Նեղ» և «լայն» տերմինները պատկանում են անգլիացի հնչյունաբաններին, իսկ «զոց» («փակ»)

և «բաց» տերմինները՝ ոուս հնչյունաբաններին: Այնպես վոր, նայած լեզվի կծկվածորեն թե արձակ բարձրանալուն այդ լեզվի յերեք կետերում, և այն ել՝ յերեք աստիճանով, ստացվում են իննը «նեղ» ձայնավոր և իննը «լայն» ձայնավոր, ուր յուրաքանչյուր նեղ թե լայն տեսակը լոկ նրբություն և կազմում և մեր լսողությամբ հաղիվ և նշմարվում:

Այդ բոլոր (18) ձայնավորները կարելի յե արտասանել նաև մեր շրթունքների կլորացումով կամ առաջ յերկայնացնելով, վորով առաջ կդան նույնչափ (18) «շրթնային» (губные) ձայնավորներ:

Իսկ այդ բոլոր ձայնավորները, լինեն դրանք սովորական թե շրթնային, կարող են ստանալ և ռնգային նրբավորություն, յիբր բերնի խոռոչից ողն անցնում և քթի խոռոչը:

Յետին վոչ շրթնայնացած շարքի ձայնավորները «ա» ձայնավորի այլևայլ տեսակներն են, վորոնք կարող են լինել մի կողմից նեղ և լայն և մյուս կողմից՝ վերին, միջին և ստորին: Այդ «ա»-ի տեսակներն ակուստիկորեն շատ մոտ են իրար: Որիննակ, ոուսերեն паб բառի մեջ գոյություն ունի յետին վոչ շրթնայնացած ստորին ձայնավորը, իսկ նույն շարքի միջին «նեղ»-ը տալիս և անդերեն but բառի միջում հնչվող ձայնավորը. անգլերեն father բառի մեջ «ա»-ն ունի միջին և «լայն» բարձրացում. գերմաներեն vater բառը հյուսիսային գերմանացիների մոտ ունի միջին և լայն դիրք, իսկ հարավային Գերմանիայում համազոր և ոուսաց «ա» ձայնավորին паб բառի մեջ, այսինքն՝ ըստորին և լայն և: Հայոց «ա»-ն յետնալեզվային միջին բարձրությամբ և:

Յետին շրթնայնացած շարքի ձայնավորներն են՝ 1) վերին ձայնավոր u (հայոց ու), նեղ և լայն, 2) միջինը՝ o նեղ և լայն, ստորինը՝ ä: Որիննակ, յետին շրթնայնացած ստորին նեղ ձայնավորն և անգլ. all բառի a ձայնավորը, իսկ լայնը՝ անգլ. not o գրության հնչյունը: Միջին նեղ ձայնավորն և գերմ. so, ֆլերանս. seau բառերի մեջ, իսկ միջին լայնը՝ ոուսաց воэ, անգլ. no, գերմ. voll բառերի մեջ: Վերին նեղ ձայնավորն և գերմ. du, ֆրանս. sou, անգլ. ooze բառերի մեջ, իսկ վերին լայնը՝ ոուսաց дух, անգլ. full, գերմ. Mutter բառերի մեջ:

Միջին լեզվային վոչ շրթնայնացած շարքում՝ 1) a՞ կամ ә՞ — ստորին նեղ ձայնավորը անգլ. bird բառի մեջ և լայնը՝ անգլ. how բառի մեջ. 2) ә — միջին նեղը՝ գերման. Gabe բառի

վերջին հնչյունը (մոտ մեր «ը» հնչյունին). 3) Ի (-y^u) — վերին նեղը՝ ուսաց СЫН բառի մեջ:

Միջնալեզվային շրթնայնացած շարքում հայտնի յեն՝ 1) վերին Ի, 2) միջին ձ, 3) ստորին ա^o կամ ձ^o: Ֆրանսերեն homme (=մարդ) բառի առաջին վանկում ունենք միջին բարձրացման լայն շրթնայնացած ձայնավորը:

Առաջնալեզվային վոչ շրթնայնացած շարքում 1) a^o կամ e^o — ստորին բարձրացման նեղ ձայնավորն ունենք, որինակ, անգլ. let, ֆրանս. bête բառերի մեջ, իսկ ստորին լայնը՝ անգլ. man, ֆրանս. vin բառերի մեջ. 2) e — միջին բարձրացման նեղը՝ ուսաց селн, գերմ. see, ֆրանս. été, անգլերեն day բառերի մեջ. այդպես է և մեր հին է ձայնավորը. իսկ միջին բարձրացման լայնը՝ ուսաց села, անգլ. men, գերմ. Männer կամ Aehre բառերի մեջ, այդպես է և հայոց «ե» հնչյունը. 3) i — վերին բարձրացման նեղը՝ ուսաց мнля, мнл, անգլ. feel, ֆրանս. fini, գերմ. sie բառերի մեջ, իսկ վերին լայնը՝ ուսաց мнлâ, անգլերեն bit, գերմ. Tisch բառերի մեջ:

Առաջնալեզվային շրթնայնացած շարքում 1) ö — միջին բարձրացման նեղը՝ գերման. schön, Töne, ֆրանս. peu բառերի մեջ, իսկ միջին լայնը՝ ֆրանսերեն peuple, գերմաներեն Völker բառերի մեջ. 2) ü — վերին բարձրացման նեղը՝ գերմ. über, Glück, ֆրանս. lune, une, բառերի մեջ, իսկ վերին լայնը՝ գերմաներեն schützen բառի մեջ. 3) ստորին բարձրացման ձայնավորներն են՝ ä^o, ö^o:

Ահավաստիկ սխեմատիկ ազյուսակը

I

ՎՈԶ ՇՐԹՆԱՅՆԱՑՎԱԾ

	Յետին շարքը	Միջին շարքը	Առաջին շարքը
Ստորին բարձրացում	a ¹	a ^o , ձ ^o	a ^o , ձ ^o
Միջին —>—	a ²	ձ	e
Վերին —>—	a ³	Ի	ի

ՇՐԹՆԱՅՆԱՑԱԾ ՁԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐ

	Յետնաւելիցային	Միջնաւելիցային	Առաջաւելիցային
Ստորին բարձրացում	$\overset{\circ}{a}$ [a ^o , o]	$\overset{\circ}{a}^{\circ}$, $\overset{\circ}{a}^{\circ}$	$\overset{\circ}{a}^{\circ}$, $\overset{\circ}{o}^{\circ}$
Միջին —>—	o	ə ^o	ö
Վերին —>—	u	ɯ ^o	ü

Այս բոլոր տեսակի ձայնավորները կարող են հնչվել և քթի սեղանանսով և ստացվել նույն քանակի «ոնգային ձայնավորներ», վորոնք լեզվագիտության մեջ նշանակվում են ձայնավոր տառին կցված մի անկյունավոր գծով (ւ), ինչպես, որինակ, o, a, e, և այլն: Այդպիսի հնչյուններ կան, որինակ, ֆրանսերենում, հին սլավոներենում և այլն: Սլավոներենում կային «յուս»եր (юс большой և юс маленький), վորոնք հնչվում էին o և e, նման ֆրանս. front (ճակատ) և vin (գինի) բառերի ոնգային ձայնավորներին (frɔ vɛ). այժմ այդ «յուս»երի տեղ ուսներենում առաջացել են y (մեծ յուսի տեղ, որինակ зуб, հին zob-ից) և я (փոքր յուսի տեղ): Հայերենում ընդ բացականչությունն ունի այդպիսի ոնգային յերկու «ը» ձայնավորներ (=ə hə):

Հարկավոր և տարբերել այդ ոնգային ձայնավորները այն հնչյունական գումարից, վորը կարող է առաջանալ ձայնավորից և ոնգային բաղաձայնից (a + n, e + n...) կամ թե՛ ոնգային ձայնավորից և ոնգային բաղաձայնից (a + n, e + n...):

Մենք արդեն մասնանշել ենք, վոր ձայնավորները շնչյունի («փսփսոցի») ժամանակ կարող են արտասանվել առանց ձայնալարերի գործակցության կամ նրանց կիսատ (թերի) մասնակցությամբ, ինչպես, որինակ, գերմ. hatte բառի վերջին ձայնավորն է սովորաբար հնչվում: Այդ ժամանակ մեր արտասանական գործարաններն ունեն միևնույն դրությունները, ինչպես ձայնավորների բովանդակ արտահայտությունների ժամանակ: Շնչյունի ժամանակ ձայնավորները մնում են անշարժ և ողն անցնում է

իր նախկին հունով, քավելով ձայնավորների միջին ձերպի պատերին:

Բացի ձայնավորների այս վորակից կամ ձայնավորների այս արտաբերական ֆիզիոլոգիայից, կա նաև ձայնավորների քանակ:

Այդպես են, այսպես կոչված, շեշտավորված կամ անշեշտ ձայնավորները: Յեկ ավելին. լեզուներ կան, ուր այդ ձայնավորը կարող է լինել թե կարճ, թե յերկար, ինչպես մի շարք «Տնդեվրոպական» լեզուներում: Լեզվաբաններն այդ ձայնավորները գրում են այսպես, ā, ō, ē և այլն, այսինքն ունենք a—յերկար, o—յերկար, e—յերկար և այլն: Յեթև մի լեզվում լինելին քանակի յերեք սոմենաներ՝ յերկար, միջին և կարճ ձայնավոր, այն ժամանակ պիտի նշանակվեյին (գիցուք a Տնչյունի վերաբերյալ) այսպես՝ ā (= ա յերկար), a (= a—ա միջին տեղում), a (= ա կարճ տեղում): Սովորաբար յերկար բաղաձայնից (ֆրանս. consonne géminée) առաջ ընկնում է կարճ ձայնավոր. որինակ, ուսաց сума (= պարկ) (բառի մեջ «y»-ն յերկար է, բայց сума (= գումար) բառի մեջ «y»-ն կարճ է: Այդպես և հայոց «շեպպել», «վազզել» և այլն գավառաբանների մեջ ուժեղացած «պպ», «զզ» և այլ բաղաձայններից առաջ ընկնում է կարճ ձայնավոր (ե, ա): Այնպես վոր տարբեր «o»-եր են КОМУНИСТ և КОММУНИСТ (կամ հայոց «կոմունիստ» և «կոմմունիստ») արտասանությունների մեջ:

Ձայնավորների այս քանակը (= տեղում) մեծ նշանակություն ունի լեզուներում և հատկապես վոտանավորների չափի մեջ, վորտեղ այդ ձայնավորների քանակը բնորոշվում է կամ իր այդպես լինելով (natura — «բնությամբ») կամ իր դիրքով («դրությամբ» — positione) նայած հետևյալ բաղաձայնների քանակին: Հայոց լեզվի այժմյան զարգացման մեջ ձայնավորների այս քանակի հարաբերումը կարող է վճռական նշանակություն ունենալ ուղղագրության համար (որինակ, գրել «կոմունիստ», թե «կոմմունիստ» և այլն):

Բ Ա Ղ Ա Ջ Ա Յ Ն Ե Ր

Բաղաձայն Տնչյունները գոյանում են շնորհիվ այլևայլ խոչընդոտների, վորոնց հանդիպում է թոքերից հոսող ողը՝ մերկոզորում և բերնում, և հետևապես առաջանում է այն, վոր կոչվում են «աղմուկներ» (шумы): Սակայն այդ աղմուկին

սոպավորութիւնները կարող են բարդվել և ձայնալարերի շարժողութիւններով, և հետեապես ազմկային բաղաձայններն ստանում են նաև «ձայնեղ» բնույթ: Այս ազմկային բաղաձայններից բացի, մենք ունենք և «սոնանտ» բաղաձայններ, վորոնք քննվելու յնն առանձին:

Բաղաձայնների դասակարգումը կազմվում է նույն ուղղութեամբ, ինչ վոր և ձայնավորներինն էր: Այստեղ ևս դասավորման սկզբունքն առնվում է լեզվի մասերի պես-պես գործողութիւններից: Յեթե ձայնավորի գոյանալու ժամանակ լեզուն բարձրանում է իր յերեք մասերով, բայց չի կաշում քիմքին, բաղաձայնների ժամանակ տեղի յև ունենում հակառակ յերևույթը — բերնի մեջ լեզվի մասերը կաշում կամ քսվում են քիմքին և պատնիշներ կանգնեցնում թոքերից հոսող ողի հանդեպ:

Այդ խոչընդոտների տեղի տեսակետից մենք ունենում ենք յետնալեզվային, միջնալեզվային, առաջնալեզվային և շրթնային բաղաձայններ: Սակայն, ինչպես արդեն նկատվել է, չպիտի շփոթել լեզվի այդ յերեք մասերի արտիկուլացիան ձայնավորների գոյացման նման յերեք մասերի հետ, վորոնք ավելի մոտ են, քան բաղաձայնների արտաբերութեան ժամանակն է: Շրթունքների մասնակցութիւնը կարող է լինել կամ յերկու շրթունքների ողնութեամբ (билабиальные согласные) կամ ստորին շրթունքի և վերին շարքի ատամների ողնութեամբ, վորով ստացվում են «շրթնա-ատամնային» բաղաձայններ (համեմատիւր մեր «վ», «ֆ» հնչույնները):

Բաղաձայնի արտաբերումն այս չորս գլխավոր կետերում (յետնալեզվային, միջնալեզվային, առաջնալեզվային և շրթնային կամ շրթնա-ատամնային) կարող է լինել յերկու կերպ կամ յերկու յեղանակով. կամ որգաններն ուժեղ կերպով հպվում են և պայթում (այդ հպումը կոչվում է implosio, իսկ պայթումը՝ explosio), կամ այդ որգաններն ունենում են փոքրիկ ծերպ — անցք (щель), և ողը հոսում է այդ միջանցքով գուրս, վորով ստացվում են տեական բաղաձայններ: Այդպիսի յերկու արտասանութեան հետեանքով ստանում ենք պայթուցիկ կամ պայթական բաղաձայններ (взрывные согласные) և շփական կամ «սպիրանտ» կամ «ֆրիկատիվ» բաղաձայններ (щелинные, придувные согласные): Ակուստիկական տեսակետից պայթականները կարելի է անվանել վայրկենային, իսկ շփականները՝ տեական:

Իսկ յեթե այս յերկու տեսակ բաղաձայնների արտաբերու-

թյանը միացնենք նաև ձայնալարերի աշխատանքը՝ գործունենյու-
թյունը, այն ժամանակ կստացվեն և «ձայնեղ» պայթեականներ և
«ձայնեղ» սպիրանտներ (շփականներ):

Պետք է նկատել, վոր այդ ձայնեղությունը թուլացնում է
բաղաձայնի հիմնական արտիկուլացիան (=հպումը). որինակ,
b (=մեր բ) թույլ է քան p (=մեր պ), v (վ) թույլ է քան f
(ֆ) և այլն:

Պայթական բաղաձայնները կարող են «շնչայնության» (ac-
պирация) յենթարկվել, որինակ p (=հայոց պ) բաղաձայնը դառ-
նալով ph կամ ինչպես վոմանք գրում են p' (=հայոց փ), կամ
b բաղաձայնը դառնում է bh (b') և այլն: Այս դեպքում ասպի-
րացիան թուլացնում է պարզ պայթականին. և որինակ, յեթե
«b»-ն թույլ է քան «p»-ն (տես վերը), բայց «bh»-ն թույլ է
քան «b»-ն: Գրադացիան ըստ ուժեղության և թուլության այս-
պես է՝ p—b—bh, այսինքն՝ ձայնեղությունը թուլացնում է պարզ
պայթականին, իսկ շնչայնացումը (ասպիրացիան) ավելի յե թու-
լացնում: Կան լեզուներ, վորոնք կարծես չեն յենթարկվում այս
«նորմային», ինչպես Ելզաս-Լոթարինգիայի գերմաներենը: Աս-
պիրատը* հայերեն կարելի յե թարգմանել շնչեղ կամ ավելի լավ՝
շնչական:

Այժմ տանք բաղաձայնների բոլոր տեսակները, հետևելով
մեր բերած բաժանման սկզբունքին, այն է՝ ըստ բաղաձայնի ար-
տարերման տեղի, կերպի (յեղանակի) և ձայնեղության կամ
խուլության, իսկ պայթականները՝ շնչայնության տեսակետից և:

Բնական է, վոր բաղաձայնների բոլոր տեսակները այստեղ
չեն արվելու, վորովհետև դրանց շատ նրբությունները մեր սովո-
րական ախանջով չեն բմբռնվում կամ թե հայերենի արտա-
սանական ունակությունից հետո յեն, անմատչելի յեն: Լեզվա-
բաններն ընդունում են, վոր ամեն մի ցեղային կամ ազգային
արտասանություն իր կազմավորման պրոցեսում ձևոք է բերում
այսպես կոչված «արտասանական կամ հնչարանական բաղա», հե-
տևապես և ունակություն:

Բաղաձայնների վերլուծման ընթացքը շատերը տալիս են ա-

* Ասպիրատ բառը լատիներեն է, կազմված ad-spiratus—«ընդ-շնչայնա-
ցած» (spiritus—շունչ, վոդի), ինչպես աֆֆրիկատը կազմված է ad-fricatus, այ-
սինքն՝ ֆրիկատիվով (շփականով) բարդացած: Թե ասպիրատները և թե աֆֆ-
րիկատները համարվում են բարդ հնչյուններ:

ուջից (շրթունքից) դեպի յետ, հակառակ պատմական զարգացման իրականութեան: Թեպետ այդ յեղանակը վորոշ դյուրութեան և ներկայացնում մանկավարժական տեսակետից, վորովհետև առաջնակիցվային և շրթնային բաղաձայններն ավելի հեշտ են դիտելի, բայց մենք այստեղ կվերցնենք դրանց վերլուծումը պատմական ընթացքի տեսակետից, սին, ինչ արեցինք և ձայնավորների նկատմամբ:

ՅԵՏՆԱԼԵԶՎԱՅԻՆ ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐ

Յերբ լեզվի յերեսի յետին մասն իր այլևայլ տեղերով կըպչում կամ քսվում և վափուկ քիմքին, առաջանում են կ հնչյունի այլևայլ տարբերակները: Ամենասովորական արտաբերական «կ»-ն կլինի ka, ko, ku, kə... կոմպլեքսների մեջ, ինչպես և դրա «գ» ձայնեղ տեսակինը (ga, go, gu, gə...): Այդ «նորմալ» արտասանութեանից քիչ յետ արտաբերվելուց առաջանում են խուլ ք կամ ձայնեղ ք բաղաձայնները, իսկ ավելի յետ՝ խուլ ք կամ ձայնեղ ց բաղաձայնները: Առաջին խուլ ք, ք՝ ք բաղաձայններն ունին, որինակ, վրացիք (զոնե կ և ք): Դրանց սպիրանտ տեսակներն են x (xa, xo, xu, xə... կոմպլեքսներում) կամ ք* (=հայոց դ) բաղաձայնները, վորոնք նմանապես կարող են յետ ու առաջ լինել լեզվի այդ յետին մասում: Կա և կոկորդային h, h' խուլ ըսպիրանտը (որինակ արարերենում) և դրանց ձայնեղ տեսակը, վորը կա, որինակ, հայոց բարբառներում (որինակ, 'amen, 'Aruthyun, 'ari և այլ բառերի սկզբում): Իսկ մի շարք ցեղեր (որինակ արարները) ունեն կոկորդային պայթական բաղաձայն, վորն արտահայտվում և կոկորդի ուժեղ սզմամբ և պայթումով:

Սովորական ք և ց յետնակիցվային բաղաձայնները մենք կարող ենք արտասանել նաև առպիրացիայով, այսինքն՝ դրանց շնչեղութեամբ (h հնչյունի միացմամբ), վորով ստացվում են kh (=հայոց ք-ը) կամ gh (=բարբառային g', որինակ g'om, g'al-lis em...):

* Այդ ք տարբերակը և հունարեն այբուբենից (զգամմա=մեր զիմ անունով առան և, այսինքն՝ դ հնչյունը), Այժմ դա գործ են ածում դ հնչյունի համար:

Y = Թ 2

ՄԻՋՆԱԼԵԶՎԱՅԻՆ ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐ

Այստեղ ստացվում են նույն $k-g$ (կամ սպիրանտ $x-\gamma$) շարքի բաղաձայնները այլևայլ նրբություններով, յերբ լեզվի միջին մասն է կաշում կամ քսվում փափուկ և կոշտ քիմքերի մեջտեղին, այսինքն այն տեղին, վորտեղ այդ քիմքերը դատվում են: Այդ կողմից՝ զրանք կոշվում են նաև «պալատալ» բաղաձայններ: Միջնալեզվային այդ բաղաձայնները հատկապես բնութագրվում են, յերբ զրանց ($k-g$, $x-\gamma$) հաջորդում են e , i (y) ձայնավորները: Յեղ այդ հանգամանքն է, վոր շատ լեզուներում այդ $k'e$, $k'i$ կամ $g'e$, $g'i$ կոմպլեքսը հեշտությամբ վեր է ածում— ξe , ξi (ձև ճի) կամ je , ji (ջև, ջի) նոր վորակներին: Որինակ մեր մի շարք բարբառներում և մինչև իսկ գյուղերի թաղամասերում հնչում են «գի՛նի»-ն, իրրև «džini» (դժինի > ջինի) և այլն. նմանապես և սասիրատ միջնալեզվային $k'h$, $g'h$ պայթականները e և i ձայնավորներից առաջ հեշտությամբ տեղի յեն տալիս չև, չի կոմպլեքսին (որինակ, քեոի > չեոի):

Յեանալեզվային բաղաձայնների այդ միջնալեզվայնացումը (среднеязыченне) կամ պալատալիզացիան մեծ դեր է խաղում հատկապես ուսերենում և քիչ դեր, որինակ, վրացերենում: Մեր մի շարք բարբառները, նմանապես ուժեղորեն յենթարկվում են այդ հնչարտարերական յերևույթին: Գրարարի «ջեռ-նուֆն, ջեր-մն» բառերը միայն այդ ձևով են ջեռ-նուֆն, ջեր-մն ստացվել $g'her$ —ճին արմատից: Նույն յերևույթն է խոսում և ուսաց $бегу$ —бежишь, $пеку$ —печешь, $лиц$ —лицо (личный) և նման հնչափոխակերպումների մեջ: Միջնալեզվայնացումը նշվում է փրշիկով ('), գրված տառի վերևի աջ անկյունում:

ԱՌԱՋՆԱԼԵԶՎԱՅԻՆ ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐ

Առաջնալեզվային բաղաձայնների արտաբերման տեղը ավելի բնորոշակ է, քան թերևս մյուսներինը: Այստեղ լեզուն կարող է կաշել կամ քսվել առամների յետևի մասից՝ կամ զրանց արմատներից («ալվոլյուրից») սկսած մինչև կոշտ քիմքի վերջը. և հետևապես կատեղծվեն «ատամաքիմքային» (зубоносовые), այսինքն՝ ատամնաառաջնալեզվային, հետո՝ դուռ առաջնալեզվային (լեզվի ծայրի մասի բաղաձայններ) և քիչ յետը արտասանվող բաղաձայններ: Այս բոլոր տարբերակները կարող են լինել նաև խուլ և ձայնեղ, իսկ պայթականները (խուլ թև ձայնեղ) նաև կա-

րող են յենթարկվել ասպիրացիայի: Հետևապես ստանում ենք առաջնալեզվային պայթական բաղաձայններ—խուլ t (=հայոց տ) և ձայնեղ d (=հայոց դ), վորոնք կարող են արտասանվել այլևայլ ձևափոխումներով, նայած թե լեզվի առաջին մասի յերեսը կամ ծայրը կպչում է կամ կոշտ քիմքին, կամ ավելո՞ններին (վերին շարքի ատամների և քիմքի մեջտեղը), կամ վերին շարքի ատամների յետևի մասին (պատին) և կամ վերին ու ներքին շարք ատամների յետևի մասին միասնաբար: Յեթե լեզուն կըպչում է քիմքին վոչ թե ծայրով, այլ այդ առաջի մասի յերեսով և ատամներից հեռու (դեպի յետ), այն ժամանակ այդ t և d բաղաձայնները դառնում են, ինչպես անստուշգ ասում է յին, «ցերերբալ» (սխալ թարգմանությունն է հին հնդկերենից)․ և գրում ենք t կամ t և d կամ d (մոտ են մեր «ծ», «ձ» բաղաձայններին, սակայն պարզ են և վոչ աֆֆրիկատ՝ բարդ):

Իսկ առաջնալեզվային շփական կամ սպիրանտ—(«քավոզ» = ֆրիկատիվ) կոչվող բաղաձայնները կլինեն խուլ s (հայոց ս) և ձայնեղ z (=հայոց ղ), վորոնք կոչվում են նաև «սուլիչ» (свищящие), հակադրելով դրանց «շչային» (шипящие)—š (=մեր շ) և ž (=մեր ժ) տարբերակներին: Վերջիններիս (š, ž) արտասանության ժամանակ լեզվի առաջին մասն ավելի յետ է և դրգայած կորություն է կազմում, քան s և z սուլիչների նկատմամբ: Յեթե t և d (կամ t և d) բաղաձայններն ասպիրացիայի յենթարկենք, կ'ստանանք th (=մեր թ) և dh (մեր բարբառներում կա, թեպետ այդտեղ ասպիրացիան ձայնեղ է): Իսկ դրանց շփական (ֆրիկատիվ) ձևերը կլինեն θ և ð հնչյունները (գրվում են հունարեն տառերով), վորոնք մոտ են անդլիերեն th բաղաձայնի յերկու հնչումներին:

ՇՐԹՆԱՅԻՆ ԲԱՂԱՁԱՅՆՆԵՐ

Այստեղ կան իսկապես յերկու տեսակ բաղաձայններ.—նախ, յերբ բաղաձայնը գոյանում է յերկու շրթունքների միացման (հպվելու) կամ քավելու ժամանակ (bilabiales, «билабальные» = յերկշրթնային), և յերկրորդը, յերբ բաղաձայնը գոյանում է վերին ատամնաշարքի ու ստորին շրթունքի միջոցով և կոչվում է ատամնաշրթնային—(labio-dentalis): Այստեղ ստացվում են պայթական խուլ p (=մեր պ), ձայնեղ b (=մեր բ), դրանց շրփական տեսակները՝ խուլ f (=մեր ֆ) և ձայնեղ v (=մեր վ),

Yurasjan

վորոնցից p և b յերկշրթնային են, իսկ f և v —շրթնաստամնային: Իսկ յեթե այդ յերկշրթնային p և b բաղաձայններն ասպի-
բացիայի յենթարկենք, կ'ստանանք, ph (=մեր $փ$) և bh (հա-
մեմատիք սանսկրիտ bh և հայոց բարբառների bh , վորը ձայնեղ
չնշուժով է):

Ա Ֆ Ֆ Ր Ի Կ Ա Տ Ն Ե Ր

Ընդհանրապես վերցրած, աֆֆրիկատները կազմվում են պայթեկաններից՝ (պարզ և ասպիրատ) և շփականներից, ըստ իրենց կազմության տեղի և ձայնեղության կամ խուլության: Որինակ, $p + f > p^f$ (գերմ. Pierd, Kamphi և նման բառերի մեջ), $k + x > kx$, վոր կար, որինակ, հին վրացերենում և այլն:

Հատկապես այդ բարդ* բաղաձայնները որգանապես ձուլվում են, յերբ կազմված են լինում առաջնալեզվային $t \sim d$ կամ $th \sim dh$ բաղաձայնների և s և ξ կամ z և ζ շփականների միացմամբ: Այդ միացումը աղուստիկական տեսակետից մի ամբողջութուն է. իսկ արտաբերական (արտիկուլացիայի) տեսակետից շարունակվող (տևական) մոմենտը կազմում են հենց այդ սպիրանտները՝ շփականները $s // \xi$, $z // \zeta$: Յեւ այսպես ստանում ենք $t\xi$, վորը հավասար է մեր « $\underline{տ}$ » աֆֆրիկատին, $t\xi$, վորը հավասար է մեր « $\underline{տ}$ » աֆֆրիկատին. իսկ dz (ds անհնարին է) բարդութունը տեսնում ենք մեր « $\underline{ձ}$ » բաղաձայնի մեջ, $d\zeta$ ($d\xi$ անհնարին է) բարդութունը՝ մեր « $\underline{ջ}$ » հնչյունի մեջ: Յեթե վերցնենք th և dh ասպիրատներն ու բարդենք $s // \xi$, $z // \zeta$ շփականների հետ, կ'ստանանք $th\xi$ (t^s)=մեր « $\underline{ց}$ » (ռուս. ц), $th\xi$ (t^s)=մեր « $\underline{չ}$ » (ռուսաց ч), dhz (d^z)=մեր բարբառային « $\underline{ձ}$ » ($\underline{ձ}'$ են, $\underline{ձ}'$ ու...), $dh\zeta$ (d^z)=մեր բարբառային « $\underline{ջ}$ » ($\underline{ջ}'$ ուր, $\underline{ջ}'$ արդևլ): Ըստ այդմ, տեղի արտաբերման տեսակետից, նայած թե բարդութունը $s-z$ շփականների հետ է, թե $\xi-z$, ստանում ենք առաջնալեզվային c ($\underline{ծ}$), ζ ($\underline{ց}$), j ($\underline{ձ}$), j' ($\underline{ձ}'$), իսկ մյուս կողմից միջնալեզվային (մոտավորապես) \check{c} ($\underline{ճ}$), $\check{\zeta}$ ($\underline{չ}$), \check{j} ($\underline{ջ}$), \check{j}' ($\underline{ջ}'$): Ըստ խուլության կամ ձայնեղության c ($\underline{ծ}$), ζ ($\underline{ց}$), \check{c} ($\underline{ճ}$), $\check{\zeta}$ ($\underline{չ}$) խուլ են, իսկ j ($\underline{ձ}$), j' ($\underline{ձ}'$), \check{j} ($\underline{ջ}$), \check{j}' ($\underline{ջ}'$) ձայնեղ են:

* Բարդ են համարվում նաև ասպիրացիայի յենթարկված ph (=մեր $փ$), th (=մեր $թ$), $k'h$ (=մեր $ք'$), kh (=մեր $ք$), ինչպես և bh , dh , $g'h$, gh հրնշյունները:

Ահավասիկ բաղաձայնների տախտակը

Պ Ա Յ Ք Ա Կ Ա Ն Ն Ե Ր

(Պարզ և ասպիրատ)

	Պուլեր	Պուլ ասպիրատներ	Ձայն- նեղ	Ձայնեղ ասպիրատներ
Շրթնային . . .	p	ph (p ^c)	b	bh (b ^c)
Առաջնալեզվային	t	th (t ^c)	d	dh (d ^c)
Միջնալեզվային (պալատալ)		k'h (k ^c)	g'	g'h (g ^c)
Յեանալեզ. (ղեկար)	k	kh (k ^c)	g	gh (g ^c)

ԾԱՆՈՒԹ.— Գերմանացի լեզվագետները միջնալեզվային բաղաձայնները նշանակում են նշանով, ինչպես \widehat{k} , \widehat{kh} , \widehat{g} , \widehat{gh} ...

ՇՓԱԿԱՆՆԵՐ

(«Ֆրեկատիվներ»)

	Պուլ շփականներ	Ձայնեղ շփականներ
Շրթնային	f (ֆ)	v (վ)
Առաջնալեզվային	θ, s (ս), š (շ)	ð, z, (զ), ž (ժ)
Միջնալեզվային	x' (խ')	γ' (ղ')
Յեանալեզվային	x (=խ)	γ (=ղ)

ԱՅՅՐԻԿԱՏՆԵՐ

	Պուլեր	Պուլ ասպի- րատներ	Ձայնեղներ	Ձայնեղ աս- պիրատներ
Առաջնալեզվային	c(ժ)	c'(ց)	j(ձ)	jc (ձժ)
Միջնալեզվային	č(ճ)	č'(ջ)	j'(ղ)	j'c (ղճ)

ԾԱՆՈՒԹ. 1. Միջնալեզվային x' շփականը մոտ և գերմանացոց «ch» հնչյունին ich «յես» բառի մեջ և մասամբ ուսուսց ի հնչյունին «MOH» (խմ) բառի մեջ Այդպես էլ γ' մոտ և «յոտային» (յ—հընչյունին):

ԾԱՆՈՒԹ. 2. Ձայնեղ jh և j'jh աֆֆրիկատները կան մի շարք հայկական բարբառներում, ուր սակայն այդ ասպիրացիան նույնպես ձայնեղ և («ճ» հնչյունի ձայնեղ տեսակն է):

Ընդհանուր տարրերությունն այդ սոնանտների կամ, ինչպես այլ կերպ են ասում, «սոնոր բաղաձայնների» և խակական բաղաձայնների մեջ այն է, վոր առաջինների գոյացման ժամանակ մեր ձայնալարերը զերիշիող զեր են խաղում. և այդ պատճառով ձայնը (և վոչ աղմուկը) ստանում և ավելի մեծ նշանակություն, քան ունենք ձայնեղ բաղաձայնների մեջ: Չայնալարերի աշխատության՝ սոնորության (sonorité) տեսակետից այս սոնանտներին մրցակից են միայն ձայնավորները, վորի հետևանքով, այսինքն այդ յերկու դաս հնչյունների (սոնանտ և ձայնավոր) ձայնեղության տեսակետից, հնչյունարանությունը դրանց միացնում և իրրե «սոնոր հնչյուններ» (сопoрные звуки):

Քանակի, այսինքն տետրականության տեսակետից, սոնանտներն ընդհատուշեն նման պայթականներին կամ աֆֆրիկատներին, այլ մտտ են սպիրանտներին (շփականներին):

Սոնանտներն այսպես են բաժանվում. 1) «նայ» սոնանտներ, վորոնք լատիներեն կոչվում են liquidae, իսկ սուսերեն՝ «плавные». դրանք են l, r հնչյունների այլևայլ տեսակները. 2) «ոնգային» սոնանտներ, վորոնք են n (=մեր ն), m (մեր մ) իրենց այլևայլ տեսակներով. 3) y (մեր յ), վորի ձայնավոր տեսակն է «j» (մեր ի). 4) w (մեր «ւ»), վորի ձայնավոր տեսակն է u (մեր «ու»):

Ի սոնանտը կարող և ունենալ հետևյալ տեսակներն ըստ տարրեր գործարանների մասնակցության. 1) ատամնալեզվային («ատամնաքիմքային»), վորն իր հերթին բաժանվում է՝ առաջնալեզվային («առաջնաքիմքային»), արվեղար, ատամնային (postdentalis) և միջնատամնային. 2) յետնալեզվային («յետնաքիմքային») և 3) սակավ գործածական շրթնային և, վորը կա, որինակ «տպու» կոմպլեքսի մեջ, վորով ձիերին են կանգնեցնում: Հայոց լեզուն ունի այս բոլոր տեսակները, թե առաջնալեզվային և (=մեր «բ», հայրիկ, մայրիկ նման բառերում), թե միջնալեզվային ուժեղ թրթուռն և (=մեր «ռ»):

Յերբ և սոնանտն արտասանվում և լեզվի ծայրի և կոշտ քիմքի ու վերին ատամների միջանցքի (արմատների) միջնորդությամբ, այսինքն՝ յերբ ստացվում են արվեղար և յետնատամնային (postdentalis) և սոնանտի տարրերակները, այդ ժամանակ

մենք չենք գտնում այդ «Է»-ը կազմող գործարանների միջև վոչ մի ծերպ, վորը հատուկ է շփական (ֆրիկատիվ, սպիրանտ) բաղաձայններին: Հետո, այդ ավելուար և յետնատամնային Դ սոնանտի արտասանության ժամանակ թոքերից հոսող ողի ներգործման շնորհիվ լեզվի ծայրը թրթռում է. և դրա հիման վրա յե, վոր Դ սոնանտը կոչվում է նաև «թրթռուն»* (дрожащий):

Այդ «Է» սոնանտի տարբերակները մեջ ավելի շատ ձայնեղուն (sonorité) պարունակում է «ցերերբալ» Դ-ի տարբերակը, վոր շատ մոտ է մեր «դ» բաղաձայնին, ինչպես այժմ ֆրանսիացիք կամ գերմանացիք են արտասանում այդ «յետնալեզվային» (ցերերբալ) Դ սոնանտը.— համեմատիք ֆրանսիացոց Paris, très, parler... կամ գերմանացոց vater, Mutter, aber բառերի «Է»-երը (= մոտ է մեր «դ»-ին): Այս յետնալեզվային Դ սոնանտի արտասանության ժամանակ, այսինքն՝ յերբ լեզվի յետին մասը մոտենում է փափուկ քիմքի յետին մասին, մեր լեզվակը (uvula), իբրև այդ փափուկ քիմքի մի վերջույթ, շարժվում է յետ ու առաջ, շնորհիվ թոքերից հոսող ողի. այնպես վոր այստեղ էլ ծերպ չի գոյանում:

Դ սոնանտի շրթնային հաղվազյուտ տարբերակը կազմվում է այն ժամանակ, յերբ մեր շրթունքները յերկարաձգվում են քիչ ղեպի առաջ և հաղիվ քսվում իրար: Այդ շրթնային Դ սոնանտը, ինչպես ասվել է, մենք տեսնում ենք այնպիսի բացականչական արտահայտության մեջ, ինչպիսին է, որինակ, ուուաց тпру (= տիրու):

Յերկրորդ՝ 1 նայ սոնանտը (= մեր լ) ունի ընդհանրապես առաջնալեզվային արտիկուլացիա, նման է ՚ կամ d բաղաձայններին իրենց արտասանական տարբերակներով: Այս «լ»-ն գոյանում է հետևյալ տեղերում՝ a) լեզվի ծայրի և կոշտ քիմքի սկզբի միջնորդությամբ, b) լեզվի ծայրի և ավելոնների (վերին ատամների արմատների) միջնորդությամբ, c) լեզվի ծայրի և վերին ատամնաշարքի ներսի մասի («պատի») միջնորդությամբ, d) լեզվի ծայրի և վերին ու ներքին ատամնաշարքերի մեջտեղի միջնորդությամբ:

Այդ բոլոր ղեպքերում լեզվի ծայրը պինդ կպած է լինում քիմքին կամ ատամներին, բայց լեզվի կողքերը, աջ ու ձախ կող-

* Հին հայ լեզվաբանները «թրթռուն» տերմինի տակ գործ էյին ածում ձայնեղ բաղաձայններ: Այդ ի հարկե գիտական չէ:

մերից, չեն կաշոււմ քիմքին, այլ իջած են ցած, և հետեապես ողբ հոսում և բերնից այդ յերկու միջանցքների միջով դեպի դուրս: Ողի այդ կերպ հոսելն և, վոր | սոնանտին ուրույն ազմուկ և հաղորդում: Շատ ժամանակ պատահում և, վոր լեզվի յերկու կողմերից միայն մեկն և իջած և չկաած քիմքին: Բայց ավելի հաճախ | սոնանտի արտասանության ժամանակ բարձրանում և նաև լեզվի յետին մասը և այդ տեսակ «l»-ն հնչում և ավելի, այսպես ասած «կոշտ», ինչպես ուես. 106—103 բառերի մեջ (բայց 106—103 ունին այլ |): Հենց այդ «կոշտ» | սոնանտն և յեղել ՚ին հայերենի «ղ» բաղաձայնը, վորը հետագայում, կորցնելով իր առաջնալեզվային արտիկուլացիոն հիմնական մոմէնտը, դառնում և յետնալեզվային շփական, այսինքն՝ նրա յետնալեզվային ժամանակի բարդութունն ուժեղանում և, գերիշխում, վանելով առաջնալեզվային սկզբնական հիմնական տարբերութունը:

Գիտական այբուբենում («տրանսկրիպցիա»-յում) այդ յետնալեզվային (վելար) | սոնանտը գրում են |, այսինքն՝ |—տակին մի կես (ինչպես Մառն և գրում) կամ ավելի շուտ լեհերենի և չեխերենի գրության ձևով, այն և | մեջտեղից մի գծիկ (l):

Ոնգային սոնանտներն են n (=մեր ն), m (=մեր մ) զանազան տարբերակներով: Դրանց արտասանության ժամանակ փափուկ քիմքն իր ծածկոցով (velum palati) իջած և, և ողբ հոսում և քթի խոռոչի միջով, իրրև սեզոնատորի: Ըստ այն տարբերության, վոր առաջ և գալիս շնորհիվ այլևայլ խոչընդոտների (բերնում) թոքերից հոսող ողի համար, մենք սնգային n սոնանտը բաժանում ենք այսպես—յետնալեզվային (n'), միջնալեզվային (n), առաջնալեզվային կամ առամնաքիմքային (n), վորը կարող և լինել զանազան տեսակի: Երթնային, սնգային սոնանտն և m:

Ինչ վերաբերում և y (=մեր յ) և w (=մեր լ) սոնանտներին, ապա դրանցից առաջինը (y) միջնալեզվային բնույթ և կըրում, նման լեզվի միջնալեզվային ՚ սպիրանտի. իսկ w սոնանտը ստացվում և շրթունքների գործունեյությամբ, դրանց աշխատանքի միջնորդությամբ, տարբերվելով սակայն շրթնատամնային v (=մեր վ) սպիրանտից: Այդ w սոնանտի արտասանության ժամանակ շրթունքները քիչ յերկայնացած են լինում, քան u (=մեր ու) ձայնավորի ժամանակ, վորը շատ մոտ և այդ w-ին: Այժմ այդ w-ն կա, որինակ, անգլերենում, արաբերենում, քրդերենում և այլն: Մի ժամանակ մեր «լ» հնչյունը յեղել և նույն սոնանտը և մոտավորապես համապատասխանել և

հունարեն Կ ձայնավոր սոնանտին: Հաճախ այդ W-ի արտասանության ժամանակ լեզվի յետին մասն ևս բարձրանում է, իսկ հետագայում այդ յետին մասն ուժեղանալով առաջ է բերում gw բարդությունը, վորը կարող է կորցնել ծագման W սկզբնական մոմենտը և դառնալ g: Նման շրջում տեսնում ենք և V շփականի մեջ (համեմատիր մեր «գինի», «գեր»... բառերը «vini», «վեր» սկզբնականից), իսկ վրացիք, որինակ, մեր Վահրամ (պարսկերեն բառ է) կամ վիրապ բառերը փոխ առնելով՝ պահել են միջին փոփոխման gwarami, gwirapi ձևերը: W > G փոփոխությունը կրել են և պարսիկները:

Հ Ն Ջ Յ Ո Ւ Ն Ի Ք Ա Ն Ա Կ Ը

Մինչև հիմա մենք վերլուծում եյինք հնչյունները, այսպես ասած, վորակի տեսակետից, այն է՝ հնչյունների ֆիզիոլոգիան: Բայց դրանով հնչյունների ներքին բովանդակությունը չի սահմանափակվում. տարբերում են նաև հնչյունի քանակը:

Բոլոր հնչյուններն իրենց արտասանության համար կարող են պահանջել տարբեր յերկարություն ժամանակամիջոց, այսինքն՝ կարող են ունենալ հնչյունի արտասանական տևողություն տարբեր աստիճաններ: Դա բացարձակ նկատելի յե «տեական» հնչյունների համար, ինչպես են ձայնավորները, շփական, (սպիրանտ) և սոնոր բաղաձայնները: Վայրկենային—պայթականները, ի արիտուր այդ տևողության, ունենում են ավելի ուժգնություն իրենց հպման մեջ. իսկ մասնավորապես պայթական ձայնեղները մինչև իրենց պայթումը (explosio) ունենում են նախապես և ձայնալարերի աշխատության համար վորոշ ժամանակամիջոց, վորով ստացվում է խուլ ձայն (Blässlaut*), ինչպես ուռևերենում և այլն:

Միջանկյալ պետք է ասել, վոր հայոց ձայնեղ պայթականները չեն ունենում այդ ձայնեղության աշխատանքը մինչև պայթիլը, այլ՝ միաժամանակ:

Հնչյունի քանակը տեական բաղաձայնների նկատմամբ (շրփականների և սոնանտների) շատ լավ ըմբռնելի յե մեր ականջով, ակուստիկորեն. որինակ մասսա (բայց՝ «սա մաս ա»—«это есть часть» ժողովրդական լեզվով), ուռևերեն оттого, վորը հնչվում է «ատտալո» (բայց а того «իսկ նրան», վոր հնչվում է «ա տա-

* Բառացի «տեղույն ձայն»

վո», труппа (=խումբ), բայց труппа (=գիտիի, սեռական հո-
լովքը труп բառի), Анна և она, поддаты (տակիցը տալ) և по-
даты (մատուցանել) և այլն: Զգալի յե տարբերությունը сума
(=պարկ) և сума (=գումար), կոմմունիստ և կոմունիստ, կո-
լեկտիվ և կոլլեկտիվ և այլն և այլն:

Հայոց բարբառներն ունեն նաև վայրկենային խուլ պայ-
թականների ուժեղացում, ինչպես մատտա («լավ», «գրավիչ»
—արարերեն բառ է), բայց «մատ ա» (=падеи), ինչպես շեպպել,
չպպպնել և այլն, իսկ տեական բաղաձայնների նկատմամբ հա-
մեմատիր—վաղղել, ամմենքը, տասսը, իննը...:

Այդ տեական կամ ուժեղ բաղաձայնը ֆրանսերեն կոչվում է
consonne géminée, վորը թեպետ յեվրոպական (և մեր) այբուրե-
նում գրվում է յերկու (կրկնակի) միևնույն բաղաձայն տառով
(сумма, коммуна, масса, Филипп...) բայց փաստորեն դա մի
յերկար կամ ուժեղ բաղաձայն է, վորը լեզվաբանության մեջ պի-
տի գրվի сума, коммунист, ма́д... և ման արարերեն գրության,
ուր այդպիսի բաղաձայնները գրվում են մի տառով, բայց վերև
«վասալ» (-) կոչված դիակրիտիկ նշանով:

Արարերենում այդ յերկար կամ ուժեղացած բաղաձայնն ու-
նի նաև ձևաբանական նշանակութուն (բացի արտասանական
տարբերություններից), այսինքն՝ առաջ և բերում միևնույն ար-
մատի տարբեր նշանակություններ կամ կիրառումներ:

Հնչյունի քանակը (տեղությունը) կարող է լինել տար-
բեր աստիճանների—ամենակարճ (կամ իրրացիոնալ), կարճ, կիսա-
յերկար, յերկար, շատ յերկար: Զայնավորների վերաբերմամբ գործ
են ամում զանազան նշանացույցեր (որինակ «գիտակրիտիկ նշան-
ներ») այդպիսի տեղության համար, սկսած ամենակարճից (ирра-
циональный) մինչև ամենայերկարը—ā, a, ā, â, ̄a

Իհարկե, հնչյունների տեղության աստիճանները բավակա-
նին հարաբերական իմաստ ունեն. գրանք բնորոշվում են ամեն
մի լեզվի համար առանձին: Տեղության աստիճանները մի վորև
լեզվում չեն համապատասխանում իրենց արտոյուտ նշանակու-
թյամբ նույն աստիճաններին մի ուրիշ լեզվում:

Յերկար բաղաձայնների արտասանությունը բառի մեջ ունի
և այն նշանակությունը, վոր գրանց արտիկուլացիայի առաջին
մոմենտը (հալումը կամ քսվելը), միանալով նախորդ ձայնավորին
և թուլանալով՝ կազմում է վանկի անջրպետը, այսինչ գրա-
յերկրորդ մոմենտը (պայթումը, վերջը) կազմում է հաջորդ վան-

կի ձայնավորի հետ: Որինակ matta կամ mayya հնչա-կոմպլեքսների մեջ (mat—ta, may—ya...) բաղաձայն t և y հնչյուններն իրենց հպումը (t) կամ քսվելը քիմքին (y) թուլացնում են աղուատիկո-րեն, նորից վերսկսելով ta կամ ya վանկերի հետ իրենց ավարտ-ման մոմենտը: Թերևս այդ հանգամանքի հետ և կապված և այն, վոր այդ տևական բաղաձայններից առաջ ձայնավորն ավելի թույլ և (կարճ), քան նույն տիպի սովորական (վոչ տևական) բաղաձայ-նից առաջ. այսինքն՝ matti և mati բառերի մեջ առաջին a-ն ավե-լի կարճ և, քան յերկրորդ բառերը:

Այնպիսի դեպքում, ինչպես «ապա—ասա», «и история» (ի—իստորիա), «а она» (=ա—անա) և այլն մենք չենք ստանում կատարյալ յերկար a, i, a (ā, ī, ā), քանի վոր վանկերի դոյությու-նըն ախանջով ըմբռնվում և, այսինքն ձայնական դեգրադացիայի վորոշ թուլացում առաջին a և յերկրորդ a-ի մեջ. իսկ զերմանա-ցիք, որինակ, կոկորդի հպում—պայթումով միանգամայն բաժա-նում են այդպիսի յերկու ձայնավորների հանդիպումը (diese alte Eiche կամ թե die innere und äussere Einrichtung արտասանում են կտրվածորեն, յուրաքանչյուր բառասկզբի ձայնավորից առաջ ունենալով կոկորդային պայթյուն*): Ֆրանսիացիք թեթև ասպի-րացիա յեն դնում (Baal հնչում են իբրև Ba^h al):

ՀՆՉՅՈՒՆԻ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏՈՆԻ ՅԵՎ ԱՐՏԱՇՆՉՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿԵՏԻՑ

Ինչպես գիտենք, բոլոր ձայնավորները, սոնանտները և ձայ-նեղ բաղաձայնները (թե պայթական և թե շփական) կազմվում են մեր ձայնալարերի մասնակցությամբ և հետևապես ունեն այն, ինչ կոչվում և «ձայն» (ГОЛОС): Բայց այդ ձայնը, ինչպես և ամեն մի յերաժշտական տոն, ունի այլևայլ բարձրություն, նայած թե մեր ձայնալարերը վորքան շարժումներ (տատանումներ) են կա-տարում մի վայրկյանում:

Յեթև ձայնալարերը կարճ լինեն, նման յերաժշտական գոր-ծիքի լարերին, այն ժամանակ տատանումները մի վայրկյանում ավելի շատ կլինեն և հետևապես կ'ստացվի բարձր ձայն, ինչպես վոր տալիս են կանանց ձայնալարերը: Նման հատկությամբ են

* Այդ պայթյունը նշանակում են նշանով. որինակ «dī ʔinnere ʔund ʔoi-
s ʔere ʔainrichtung» (տրանսկրիպցիայով):

բացատրվում իճարկե և ազամարդկանց ստարանո, բարիտոն, բաւ ձայները:

Հնչյունները, վորոնք կազմվում են ձայնալարերի մասնակցությամբ, ունեն «ձայնեղություն»։ դրանք պիտի ունենան, նետևապես և ձայնի բարձրություն:

Ամենավորոշ և ըմբռնելի տարրերությունը տոնի տեսակետից ստանում ենք ձայնավորների և սոնանտների մեջ, այսինքն՝ սոնոր հնչյունների մեջ: Վոչ կարճ սոնոր այդ հնչյունների մեջ տոնը կարող և լինել կամ հավասար (միալար), կամ վոչ հավասար. վերջին դեպքում տոնը կարող և լինել կամ հետզհետե բարձրացող, կամ հետզհետե իջնող (ցածացող): Վոչ կարճ այդ ձայնավորները և սոնանտները տոնի տեսակետից կարող են տալ նաև հավասար ու վոչ հավասար տոների միացում, կամ թե՛ վոչ հավասար ու հավասար տոների միացում, կամ թե՛ վոչ հավասար և նույնպես վոչ հավասար տոների միացում: Որինակ, տոնը կարող և լինել հավասար—բարձրացող, հավասար—իջնող, բարձրացող—իջնող, իջնող բարձրացող: Իսկ կարճ սոնոր հնչյուններն իրենց տոնի բարձրությունը տարածում են և հաջորդ փակ սոնանտի վրա (ar, an...):

Բայց ձայն ունեցող հնչյունը տարրերվում և մի այլ կողմով. այդ հնչյունի ուժգնությունն և, վորը տարածվում և բոլոր հնչյունների վրա: Հնչյունի ուժգնությունը կախում ունի մեր թոքերից հոսող ողի ուժգնությունից, թափից, իսկ ձայներն այդ ուժը (գինամիկ մոմենտը) ստանում են նաև ձայնալարերի ամուր հպվելու հետևանքով, վորոնց շարժելու համար (այսինքն՝ միջլարային ծերպը) պահանջվում և ավելի մեծ եներգիս: Հետևապես սոնանտների գոյացման համար յեկող ողի ուժը անդրադառնում և անմիջապես այդ սոնանտների «ձայն»-ի վրա, այսինքն՝ ձայնալարերը կարող են շարժվել տարբեր լարվածությամբ:

Վ Ա Ն Կ

Վանկն ավելի խոշոր հնչյունաբանական միավոր և, քան հնչյունը, և մենք առանց դժվարության կարողանում ենք վորոշել վանկերի քանակը բառի կամ նախադասության մեջ: Հենց այդ հեշտության տեսակետից ևր, վոր նախնական գրությունը յեղել և սիլլարիկ (վանկային) և հետագայում միայն մարդկությունը զարտուղի ճանապարհով հասել և սովորական հնչյունական գրության: Վանկերի բաժանման այդ հեշտությունը բացատրվում և

վորոշ ակուստիկական և ֆիզիոլոգիական սուբյեկտիվ պայմաններով:

Ակուստիկորեն (լսողութեամբ) վանկի բաժանման կետն են հանդիսանում հնչյունական շարքի մեջ յեղած թուլացման մոմենտները և կամ լրիվ դադարը՝ պաուզան, վորն ավելի տևական է: Կարելի չի վանկի մեջ յերկարացնել, որինակ, յերկար \bar{a} , \bar{e} և այլն: Բայց յեթև մեջընդմեջ ուժեղացվի և թուլացվի դրանց արտադրող ողահոսանքը, կամ, որինակ, շուտ-շուտ ձեռքի ափով խփվի շըրթունքներին հնչարտադրութեան ժամանակ, այդ ժամանակ ամեն մի նոր ուժեղացում, որինակ a , բմբռնվում է իբրև առանձին վանկ:

Այնպես վոր, լսողութեան համար առանձին վանկ է հանդիսանում հնչյունական շարքի այնպիսի մի փոքր մասը, վորն իբրև ավելի ուժեղը, ընդգրկվում է (պարփակվում) հնչյունի թուլացման կամ ընդհատման մոմենտների միջև (տես Томсон, Общее языковедение, էջ 220—221):

Յեթև վերցնենք aia —հնչյունաշարքը, մենք կարող ենք այդտեղ յերեք վանկ կազմել, արտասանելով i հնչյունը վորոշ ուժեղութեամբ և տեղութեամբ, իսկ յուրաքանչյուր յերեք հնչյունը, իրենց արտասանութեան վերջամոմենտում՝ թուլացնել: Բայց կարելի չի այդ շարքն արտասանել և $a—\bar{a}$ կամ $\bar{a}—a$ կամ $ai—ia$ ($=ay—ya$), նայած թե հնչյունի թուլացումը կատարում ենք i -ից առաջ ($a—ja$), i -ից հետո ($\bar{a}—a$), կամ i -ի մեջ ($ai—ia$), վորով i -ն յերկու վանկերի մեջ է բաժանվում:

Յեթև վանկն արտաբերվում է արտաշնչման ուժով կամ ընդհանրապես հնչյունի ուժեղութեամբ, իսկ հնչյունի թուլացումներն ընդհանրապես վանկարաժանիչներ են հանդիսանում, այն ժամանակ, այդպիսի վանկը, իբրև հիմնված հնչյունի ուժեղացման վրա, կոչվում է արտաշնչական վանկ (экспираторный слог, динамический слог): Բայց յեթև aia , aza , asa , ata և այլ շարքերն արտասանենք և առանց վորևե հնչական թուլացման, այսինքն՝ մի հավասար անընդհատ արտաշնչումով, ելի կլավեն յերկու վանկեր: Դա նրանից է, վոր i , z , s և այլն պակաս լիահունչ (полнозвучный) են, այսինքն, նրանց հնչյունն ինքնին թույլ է, քան a ձայնավորինը. այնպես վոր հնչյունի թուլացումը, վորը կապված է i , s , z հնչյունների բնութեան հետ, մեր ականջի համար հանդիսանում է վանկարաժանիչ: Այդպիսի վանկարաժանիչներ են և հպվող (затворные) t , p , k բաղաձայնները, վորովհետև դրանց

հայման ժամանակ նախորդ հնչյունն ակուստիկորեն ամենին դա-
 դարում է: Այդպիսի վանկերը հիմնված են հնչյունների լիահնչու-
 թյան տարբերությունների վրա: Լեզուներում հաճախ յերկու մոմենտ-
 ներն էլ միանում են, այսինքն, վանկը լինում է թե եքսպիրատոր
 (արտաշնչման ուժով) և թե հնչյունի լիահնչման վրա յե հիմնված:
 Պոլիվանովը այս վերջին մոմենտը կոչում է «հնչեղութուն» (звуч-
 ность), բնորոշելով վանկն այսպես. «վանկը կարելի չէ բնորոշել
 իրրե խոսքի մի ժամանակական հատված, վորը պարունակում է
 հնչեղության ուժեղացում յերկու պակաս հնչեղ մոմենտների մի-
 ջև: Յեվ ամեն մի վանկում, ճետեպես, պիտի լինի մի հնչյուն,
 վորն ավելի յե հնչեղ (звучный), քան նախորդ և հաջորդ մոմենտ-
 ները: Այդ հնչյունը կոչվում է վանկարար (слоγοобразующий)*: Տես
 Поливанов, Лекции по введению в языкознание и общей
 фонетике. Берлин, 1923 г. էջ 32): Յեթե վանկարար հնչյունն
 ամենից շատ է գրեթե յորվում իր հնչեղությամբ, ապա մյուսները
 հարակցվում են գրան և կոչվում են «վոչ վանկարար» (неслоговые
 звуки): Վանկարար հնչյունը, լինի լիահնչեղ ըստ բնության, թե
 ըստ արտաշնչման ուժի, գրվում է տառի տակ փոքրիկ կլոր նշա-
 նով (օ), ինչպես ր, դ, լ... (թեպետ այժմ ձայնավոր սոնանտների
 տակ չեն գրվում). իսկ սոնանտների վոչ վանկարար լինելը նշա-
 նակվում է — նշանով (լ, ս, լ, ր, ն, մ, թեև վերջինները—լ, ր,
 ն, մ... այժմ նմանապես այդ դեպքում գրվում են պարզ Լ, ր, ն, մ):

Լիահնչության (հնչեղության, звучность, Schallfälle) տե-
 սակետից առաջին տեղը գրավում են ձայնավորները, վորոնցից
 ամենաուժեղն է а, հետո е և о, հետո і, u (= ուուսայ у), ы (ուու-

* Հետևապես, վանկի նախկին բնորոշումը — վորքան եքսպիրացիաներ
 (արտաշնչումներ) — այնքան վանկերը, մեկ համար մասամբ միայն ընդունե-
 լի պիտի լինի: Համեմատիր նաև Meillet-ի բնութագրումը, վորը նմանապես
 ավելի գիտական է, քան այդ նախորդը. «Будет-ли согласный элемент про-
 стои или сложной, в данном ряде звуков слог есть отрезок, заключен-
 ный между двумя крайними границами движения открывания и закры-
 вания» (Տես А. Мейе, Введение в сравнит. грам. индоевропейских язы-
 ков, Юрьев 1911, էջ 103-104, Թարգմանություն պրոֆ. Գ. Կուզրյավիկոյի) [8]:
 Վանկարար հնչյունի համեմատական ուժեղությունն է իր նախորդների և հա-
 ջորդների հանդեպ, վոր նրան դարձնում է «վանկարար» (слоγοобразующий)
 և այդպիսով մի գերմաներեն Haus (տուն) մի վանկանի յե, իսկ մի ուուսայ
 аул (= կովկասյան լեռնայինների գյուղ) կամ ea у него (= ա ու նեվո) հնչյու-
 նական հաջորդության մեջ au (= աու) կամ պերքը յերկու վանկ և կազմում,
 վորովհետև գրանք բանակի և համեմատական ուժեղության տեսակետից հա-
 մազոր են:

սաց Է)։ Ձայնավորներից հետո հնչեղությամբ առաջին տեղն են գրավում սոնանաները (l, r, n, m), հետո շփական ձայնեղները (z, ž, v, ʒ,) հետո շփական խուլերը (s, š, f, x...), հետո ձայնեղ պայթահանները (b, d, g) և վերջը՝ խուլ պայթահանները (p, t, k)։ Այդ պատճառով ել ai, eu, ia, ie և այլ կապակցությունների մեջ վանկարար հնչյունն և սովորաբար «ա»-ն և «ե»-ն, այսինքն aⁱ, e^u, i^a, i^e...

Լեզուներ կան, ինչպես սերբերենը, չեխերենը և այլն, ուր վանկարար սոնանաներն ավելի լիահնչեղ են քան ամենակարճ «իրրացիոնալ» ձայնավորները, ինչպես срб (= серб), срце (= сердце) կամ չեխերեն vlk (= волк), krk (= шея) և այլն։ Այստեղ r, l, հնչյունները վանկարար են և պիտի գրվեն r, l, այսինքն՝ srb, srce, krk, vlk...

Վանկը կոչվում է բաց, յեթե վերջանում է վանկարար հնչյունով (= ձայնավորով) և փակ, յեթե դրան հաջորդում է մեկ կամ մի քանի վոչ վանկարար հնչյուններ (որինակ, բաղաձայններ)։ Ռուսաց да, про բաց են, բայց трость, дай և այլն փակ են։ Վանկը նմանապես կարող է լինել յերկար և կարճ, նայած դրա վանկարար հնչյունի քանակին։ Նմանապես վանկը կոչվում է շեշտավոր և անշեշտ, նայած թե դրա վանկարար հնչյունը շեշտունի՞ թե վոչ։

Շ Ե Շ Տ

Յուրաքանչյուր բառի մեջ վանկերն ունեն ուրույն ընույթ, ուրույն առանձնահատկություններ։ Յերբ մի վանկ ավելի յե առանձնանում բառի մեջ իր վանկարար հնչյունի ուժգնությամբ (արտաշնչությամբ) կամ դրա տոնի բարձրությամբ, ազա դա կըլինի այն, ինչ վոր կոչում ենք «շեշտ»։ Յեվ ստանում ենք արտաշնչական շեշտ (экспираторное ударение) կամ յերաժշտական՝ տոնիկ շեշտ*, նայած թե վանկարար հնչյունն ինչ արտասանական մոմենտով և բնութագրվում։ Լինում է իհարկե և այդ յերկուսի միացումը, խառնումը, նայած լեզվին։ Ռուսաց լեզվում, ինչպես և հայերենում, շեշտն ընդհանրապես արտաշնչական է, այնինչ, որինակ, հին հնդկերենում կամ հին հունարենում նա յեղել է յերաժշտական. այդպես է նաև ճապոներենում և չինարենում։ Վորոշ լեզուներում, ինչպես, որինակ, լիտվական և սերբ լեզուներ-

* Ռուսերեն՝ музыкальное կամ тоническое ударение։

բում, շեշտը կրում է՝ իբր հասուկ յերկու կողմերն ևս «արտաշնչա-
կան—յերաժշտական» կամ «յերաժշտական—արտաշնչական», լի-
նելով հետևապես խառն շեշտ:

Ձայնի բարձրացումը մենք հիմա ոգտադորձում ենք նաև
վերաբերմունք (զգացմունք) արտահայտելու համար, ինչպես—
«այո՞» և «այո՞», ուր առաջին դեպքում բարձրացող (յեւնոզ) և,
իսկ վերջին դեպքում՝ իջնոզ:

Վորոշ լեզուներում, ինչպես, որինակ, ճապոներենում և չի-
նարենում, շեշտի այս նրբավորումներն (оттенки—nuance), հա-
զորդում են նաև տարրեր իմաստավորումներ, ունեն նշանակողա-
կան տարրերացման գործոնականութուն, ինչպես, որինակ, չի-
նարենի Պեկին (= այժմյան Բեյպին) քաղաքի բարբառում տո-
նիկ շեշտի դանազան այդպիսի նրբավորութունների հետևան-
քով՝ ունենք—ma (մա) «մայր», ma «կանկի» (кнопля), ma
«ձի», ma «հայճոյել»: Այնպես վոր այդտեղ ունենք չորս 3 ֆո-
նեմաներ, վորոնք չինացու համար, շեշտի շնորհիվ, ինքնորոշյալ
են և լեզվական մտածողութեան մեջ՝ ուրույն, ակտիվ և ստեղ-
ծագործող*:

Կարելի չե վերցնել և խոսքի (նախադասութեան) շեշտը, վո-
րը կոչում են նաև «տրամաբանական», ինչպես—յես գնացի
տուն (և վոչ թե «գու»), յես գնացի տուն (և վոչ թե «մնացի»
և այլն), յես գնացի տուն (և վոչ թե «այլ տեղ»): Այդպես և մի
ամբողջ պարբերութի մեջ, ուր լինում և շեշտավոր խոսք:

Արտաշնչական շեշտը մեծ դեր և խաղում իր ազդեցութեամբ
մյուս վանկերի ձայնավորների վրա, թեև պետք և շեշտել, վոր
եշտավոր վանկի բաղաձայններն ևս լավ են հնչվում: Բողոուն
դը-Կուրտենեն շեշտի այդ ազդեցական և համաձուլիչ դերն ի
նկատի ունենալով—խոսքը վերաբերում և ի հարկև արտաշնչա-
կան շեշտին—կոչում և այն «ֆոնետիկական ցեմենտ» (фонети-
ческий цемент): Յեկ այդ կողմից ուսուսաց ձայնավորներն, ըստ
արտասանութեան ուժեղութեան կամ թուլութեան, նա բաժանում
և յերեք կարգի կամ աստիճանի— 1) ձայնավորի կատարելու-

* Համեմատիք դրա հակադիրն այնուների (չյուսխային ձագոնխայում)
լեզվով, ուր ձայնեղ և խուլ բաղաձայններն այդ ֆոնեմատիկ ինքնուրույնու-
թյունը շունեն (մի kotan բառը կարելի չե արտասանել և kodan տառնց ի-
մաստի տարբերութեան). նման խեթերենին կամ հարավային Ամերիկայի բը-
նիկների dede կամ nene առաջնալեզվային արտիկուլացիան (d/ʔn), վոր միև-
նույն բառերն են:

թյան վերին աստիճանը հոմանիշ և հավասար և շեշտված վանկի ձայնավորին, ինչպես—*водá, человек, лошадь...* 2) Միջին աստիճանի կատարելության ձայնավորներն են նրանք, վորոնք շեշտված վանկից մի վանկ առաջ են ընկնում, ինչպես *водá, годовóй, самотéк, берега́...*, կամ բառավերջի անշեշտ բաց ձայնավորները— *го́да, бéрега, вы́пили...*; 3) ամենացած կատարելությամբ են արտասանվում այլ դիրքերի ձայնավորներն ու վերջին փակ վանկերը, ինչպես—*вы́ехать, ши́ворот, полго́да, коло́кол, разбира́сывать...*։ Ընդհանրապես նա դիտում և, վոր շեշտավոր վանկը, իրրև իշխող արտասանական տեղ (դիրք), իր վրա յե կենտրոնացնում արտասանողական ուշադրությունը, վորով այլ վանկերի ստուգապես արտասանվելը խանգարվում և և թուլանում։ Յեվ քանի շեշտված վանկից ավելի հեռուն ենք գնում, այնքան այդ արտասանական անկատարելությունը (անստուգությունը) ավելի յե մեծանում։

Մենք գիտենք նմանապես, թե ինչ մեծ դեր և խաղացել և խաղում և շեշտը նաև հայոց լեզվախմբում՝ գրաբարում և արդի բարբառներում, ուր արտաշնչական մեր շեշտի դիրքի փոփոխման հետևանքով նախկին շեշտավոր՝

ի > * ը	որինակ միտ > մըտավոր
ու > ը	» ձոկըն > ձըկան
է > ի	» պարտէ՛ղ > պարտիղպան
ոյ > ու	» լոյս > լուսավոր
եա > և	» ատենան > ատենական
եայ > է (բառավերջում)	» պաշտօնեայ > պաշտօնէութիւն։

Մեր լեզվի հին քերականները շեշտի այս դերն անտես կյին ատել և այս բառափոխությունները բացատրում էին բառի «աճեցմամբ» միայն։

Յերկար բառերում լինում են գլխավոր և յերկրորդական շեշտեր. համեմատիր մեր միջին հայերենի «վաջըրըկըններ» (= վաճառականներ),— մի յերևույթ, վոր կա շատ լեզուներում։

Վերջապես շեշտը վորոշ լեզուներում ընդունում և բառի վորոշ գրությունը, այսինքն՝ դրվում և վերջին վանկի վրա (ֆրանսերեն, հայերեն), նախավերջին վանկի վրա (համեմատիր մեր Ղարաբաղի կամ Թբիլիսիի բարբառները), նախավերջին կամ վեր-

* Այս > նշանը ցույց և տալիս եղանակը, վերածվելը, իսկ < նշանը՝ «ստացվելը, առաջանալը»։

Չից յերրորդ վանկի վրա (վրացերեն, բառիններեն), արմատի առաջին վանկի վրա (գերմաներեն) և այլն և այլն: Այս բոլորը մշտական շեշտեր են, բայց կա և փոփոխական շեշտ (համեմատիր ուսաց ոга́—но́ги, стена́—сте́ны...):

Կարող և լինել, վոր միևնույն լեզվում գործածվին յերկու տեսակի շեշտեր—արտաշնչական և յերածշտական, որինսակ, ուսաց «завтра?» հարցականի մեջ առաջին зав վանկն ունի, բայց իր բառադիրքի, արտաշնչական շեշտ, իսկ վերջում—тра ունենք յերածշտական շեշտ, հարցման և տառանման վերարերմունքը ցույց տալու համար:

Մենք գիտենք, նմանապես, վոր միևնույն հնչա-կոմպլեքսի շեշտի փոփոխումը ազդում և իմաստի կամ ֆունկցիայի փոփոխութեան վրա, ինչպես—мукá (= ալյուր) և му́ка (= տանջանք), стéны (= պատեր), բայց стeны́ (= պատի, յեզակի—սեռական հորով) և այլն: Համեմատիր այս տեսակետից յերածշտական ձայնի դիրքը նաև նախադասութեան վերջում, յերբ նա յերկրորդական և և հետևապես չի վերջացած և դրա հակառակը, յերբ նախադասութեանը վերջացած և: Որինսակ, «յերբ գնացի՞ դու յեկար», վորտեղ ի ձայնավորը «գնացի» բառի մեջ այլ շեշտում ունի, քան ա ձայնավորը «յեկար» բառի մեջ և քան ի ձայնավորը «յերբ գնացի» հարցական նախադասութեան մեջ:

ՅԵՐԿԻՐԱՐՐԱՌՆԵՐ (ԴԻՖՏՈՆԳՆԵՐ)

Յերբ յերկու ձայնավոր միանում են մի վանկի մեջ, դա կոչում ենք «յերկրարբառ», «յերկձայնավոր» (= յերկձայն) կամ հունարեն բառով «դիֆտոնդ» (di-s—«յերկիցս», phthong-os—«հընչյուն»), բայց կարող են լինել մի վանկում և յերեք այդպիսի ձայնավորներ, ինչպես հաճախ տալիս և չինարենը (liao իրբև մի վանկ), վորը կոչում ենք «արիֆտոնդ» (= յեռբարբառ», յեռաձայն): Այդ յերկրարբառների կամ յեռբարբառների մեջ մի ձայնավոր պիտի լինի «վանկարար» (слогово́й), իսկ մյուսները՝ վոչ վանկարար (տես վերը—վանկի մասին):

Յերկրարբառը լինում և բարձրացող (восходящий), յերբ հնչյունի ուժը դրա (յերկրարբառի) արտադրութեան ժամանակ ուժեղանում և, այնպես վոր յերկրորդ ձայնավորը լինում և վանկարար, այն և՛ ավելի լիահնչեղ (որինսակ—ia, ie, ua, uo..., ինչպես ֆրանսերենում quai = kua): Յերկրարբառը լինում և նաև

իջնող (нисходящий), յերբ դրա առաջին ձայնավորն է վանկարարը (ինչպես край, лей, синий, стой, буйный, բառերի մեջ): Հին քերականների որինակով այժմ էլ մեծ մասամբ «յերկրարբառ» (ДИФТОНГ) ասելով հասկանում են այդ իջնող տեսակը, իսկ բարձրացող տեսակի մեջ տեսնում են վոչ վանկարար ձայնավորի (1, u) զուգակցումը հաջորդ ձայնավորի հետ:

Յերկրարբառները լինում են իրենց վանկարար ձայնավորով նաև կարճ (o₁, a₁...) կամ յերկար (o₁, a₁...):

Յերկրարբառի յերկրորդ տարր կարող են լինել նաև ɾ, l, m, n սոնանտները, վորոնք ավելի հնչեղ են քան «իրրացիոնալ» (Ֆորաունատովի հորջորջումն է) ձայնավորը (նման մեր կարճ «ը-ին»): Յեվ վորովհետև սոնանտները պակաս հնչեղ են, քան ձայնավորները, բնական է, վոր վանկարարը պիտի լինի ձայնավորը, ինչպես ar, al, an, am, er, el..., or, ol... և այլն:

Յերկրարբառի յերկրորդ վոչ վանկարար տարրը ավելի թույլ է իր ուժեղությամբ և քանակով, քան վանկարար ձայնավորը, և շատ լեզուներում միտում ունի անհետանալու (ֆրանսերենում «իջնող» յերկրարբառ չկա): համեմատել մեր բարբառների յերկրարբառները գրաբարի հանդեպ: (Մայր > մար, մէր, քոյր > քուր, քիր. ալուր > ալուր, ալիւ...), այժմ միտում կա, հատկապես «հնդեվրոպական» կոչված լեզուների վերաբերյալ, դիֆաոնդներ անվանել այն հնչակոմպլեքսը, վորը կաղմվում է a, o, e, ə (= մեր «ը» յերկար) ձայնավորներից և y, w, r, l, m, n սոնանտներից, վորոնք (սոնանտները) կցվում են այդ վանկարար ձայնավորներին թե սկզբից («բարձրացող» յերկրարբառ) և թե վերջից («իջնող» յերկրարբառ): Բայց սոնանտի առջևից (յերբ «բարձրացող» յերկրարբառ է) կամ հետևից (յերբ «իջնող» է) պիտի կցվի նաև բաղաձայն, վորը կարող է լինել կամ լոկ պայթեական և շփական բաղաձայն («աղմկային» բաղաձայն) կամ սոնանտ այլ բաղաձայն: Յեվ յեթե այդ բաղաձայնն անվանենք պայմանական կերպով C (consonans «բաղաձայն» լատիներեն բառի առաջին տառով), այն ժամանակ կ'ստանանք հետևյալ յերկրարբառները—ayC (a₁C), awC (a_uC), arC, alC, amC, anC և կամ բարձրացող տեսակը՝ Cya (C₁a), Cwa (C_ua), Cra, Cla, Cma, Cna: Այդպես կարելի յե կաղմել նաև e, o, ə ձայնավորների հետ (eyC, ewC, erC..., Cye, Cwe, Cre... և այլն): Այնպես վոր հին հայոց մայր, մաւր (> մօր), մարդ, աղտ, ամպ, հանդ բառերի մեջ ունենք այդ «իջնող» տեսակի յերկրարբառ-

ներ, վորոնց հաջորդում ե մի վորևե բաղաձայն (C). Իսկ «բարձ-
րացող» տեսակի կլինեն, որինակ, միմյանց, թթուաշ, Առավյան և
այլն, թեպետ այս տեսակն այնքան ել ակներե և բնորոշ չե
հայերենի համար, բացառությամբ թերևս *Cya, Cye...* տեսա-
կից (պատմության, Պապիկյան, արդյոք, գավառական «բլեր»,
և այլն):

Յերկրաբառների այս դիրքավորվելը կամ բնորոշվելը բա-
ղաձայնի (C) կցորդությամբ հնչափոխական տենդենցների
տեսակետից ունի կարևոր նշանակություն. համեմատիք, որինակ,
հայոց բարբառների հին «իջնող» յերկրաբառների անհետանա-
լը (մայր > մէր, մաւր > մօր, լոյս > լուս կամ լիս, ալիւր >
ալուր կամ ալիբ, ինչպև և «բարձրացող» տեսակից՝ Պապիկյանց
> Պապիկենց կամ Պապիկանց և այլն (բայց հին- այա-, -ոյա-,
-աւա-, -իւա-, և նման կեմպլեքսները մնում են):

ՀՆՋՅՈՒՆԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մինչև հիմա մենք քննել ենք ընդհանուր հնչյունաբանության (ֆոնետիկայի) այն մասը, վորը վերաբերում է հնչյունների բնախոսական արտաբերմանն ու դասդասմանը («հնչյունների ֆիզիոլոգիա») և հնչյունների քանակին:

Հնչյունների այդպիսի քննարկումը հարկավ կատարվում է տեսականորեն, քանի վոր հնչյունները առանձին գոյություն չունեն, այլ մտնում են արտասանելի խոսքի ընդհանուր շարքի մեջ, կապակցության կամ ասսոցիացիայի մեջ են մտնում հարեան հնչյունների հետ և այլն: Կենդանի արտասանության (խոսելու) ժամանակ մեծ փոփոխության է յենթարկվում միևնույն հնչյունի վորակը, նայած այդ հնչյունի դիրքին բառի կամ արտասանելի մեջ: Այս պայմաններում և լեզվի հենց մի տվյալ մոմենտում (վոչ միայն պատմական զարգացման մեջ) տվյալ հնչյունի վորակը ֆունկցիոնալ կապակցության և հետևապես փոփոխության մեջ է, յեթե այդ հնչյունը, որինակ, բառակզրումն է, թե բառավերջում, յեթե նա ասսոցիացիայի մեջ է մտնում հարեան հնչյունի հետ, յեթե նա ազդվում է շեշտի հանգամանքից և այլն:

Սրանից արդեն պարզ յերևում է, վոր Բողունն դը-Կուրտենի կողմից սահմանվող «հնչյունների ստատիկա» և «հնչյունների դինամիկա» հորջորջումը մենք շատ պայմանական պիտի համարենք, քանի վոր տվյալ լեզվի տվյալ մոմենտի արտասանության մեջ բացահայտ նկատելի յեն հնչաշարժիչ ուժերը: Այդ կոնկրետ արտասանության մեջ հնչական գրությունը նույնպես փոփոխական վիճակ է կրում, ինչպես տեսնում ենք այդ լեզվի քիչ թե շատ յերկար զարգացման ընթացքում. այստեղ միայն կարող է լինել փոփոխությունների քանակի խնդիր, վորովհետև վորոշ հնչյունական փոփոխություններ (ընդհանուր պատմական հնչյունափոխություն) նկատելի յե դառնում այդ կոնկրետ լեզվի զարգացման քիչ թե շատ յերկար ժամանակամիջոցում:

Վորոշ լեզուներում կամ մի լեզվի վորոշ պատմաշրջանում հնչյունական (և ձևաբանական ու իմաստաբանական) փոփոխությունը ունենում է տարրեր տեմպ, քան այլ լեզուներում կամ նույն լեզվի այլ ժամանակաշրջանում: Որինակ, լիտովցիների լեզուն, վոր քիչ է ազդվել այլ լեզուներից, այժմյան հնչյունական վիճակով շատ քիչ է փոխված համեմատած ազգակից այլ լեզուների նույն հնչյունական զրության հետ: Մի հայերենի, Ֆրանսերենի կամ անգլերենի այժմյան հնչյունական վիճակը շատ ու շատ է հեռացել մի հազար տարի առաջ յեղած վիճակից, քան հենց նույն լիտովցիների մոտ, վորտեղ բառեր կան, վոր պահել են, ինչպես ասում են, «հնդեվրոպական» հին վիճակը: Լնդունվում է մասնավորապես, վոր ուժեղ ազդեցություն է դործում այդ հնչական և այլ փոփոխությունների վրա լեզուների խառնվելը՝ ցեղերի միգրացիայի և նորմալ հասարակա-տնտեսական ներթափանցման շնորհիվ, վորի հետևանքով առաջանում են խառն, բայց միասնական նոր լեզուներ (համեմատիք հայերենը, անգլերենը, բուլգարերենը և այլն): Բայց անշուշտ միայն այդ պատմական հեշտ զիտելի «խառն» լեզուները չեն, վոր տալիս են հնչական փոփոխության արմատական բեկումներ և թափեր (տեմպեր), թեպետ մաքուր անխառն («անազդվելի») լեզուներ գոյություն հունեն: Վորեն լեզվի «բնականոն» զարգացման ընթացքում նմանապես նշմարվում են այդպիսի արմատական փոփոխումներ, հատկապես իմաստաբանության մեջ, վորը (փոփոխումը) կախում ունի վերջին հաշվով ժողովրդների տնտեսական-արտադրական կյանքի փոփոխումից: Լեզվական բոլոր իրակությունների (հնչական, ձևաբանական, իմաստաբանական, լեքսիկայի) զարգացումը չի կարող ունենալ, վորպես այդ, զարգացման սուբստրատ՝ լեզվի «ինքնարավությունը», վորը ֆիկցիա չէ ճիշտ և, մենք պիտի ընդունենք լեզվի սպեցիֆիկը, նրա իմամաննառը, լեզվի ժառանգականության ֆակտորն էս, յերբ տվյալ լեզվի տվյալ սիտանը յուր հնչյուններով և ձևաբանությամբ յուր հերթին դառնում է ձևավորման ու զարգացման կամ ազդեցման դործոն հետևյալ ետապի համար, բայց այդ բոլորը մենք ընդհանրապես փոփոխության ենք յենթարկում մեր զարգացման պատմական պրոցեսում: մանավանդ այդ նկատելի է ակնբախ և լեզվի իմաստաբանության և լեքսիկայի մեջ, վորոնք հասարակախության և նրա մասնության կնիքը անմիջապես են կրում:

Լեզվական իրակությունների («փաստերի») ֆունկցիոնալ

դասը արտադրական ուժերի և հասարակական փոխհարաբերու-
թյունների հետ անմիջական և յեղել լեզվի գոյության (ծագման)
առաջի մոմենտներում: Լեզվի զարգացման հաջորդ մոմենտներում
(հտապներում) հանդես են գալիս այդ արտադրական գործունե-
յության վրա խարսխված նորանոր միջնորդավորող ֆակտորներ
և, ինչպես արտադրական կոլլեկտիվի կամ ցեղի միասնու-
թյան ֆակտորը, ցեղերի անտեսական-ցեղական (եթնիկական)
խաչավորման ֆակտորը, լեզվական սիստեմի ժառանգական ստաց-
վածության ֆակտորը («լեզվի ինքնազարգացումը»), պետակա-
նության (քաղաքականության) ֆակտորը, գրի (գրականության)
ֆակտորը, տվյալ սոցիալ-կուլտուրական ընդհանուր կացությու-
նը յուր կենցաղով, հողերանությամբ և այլն, դասակարգերը և
թերևս սերունդների փոխանակությունը: Աչքաթող անելով աշ-
խարհագրական ֆակտորը, վորը հին ժամանակ անշուշտ դեր
խաղացել է*, յերբ սարերն ու ձորերը խանդարել են հազոր-
դակցության, մասնանշնը հենց մեր ժամանակվա այն ազդե-
ցությունը, վորը տալիս է գրի և գրականության («գրային լեզ-
վի») ֆակտորը լեզվի միաձուլության և կոնսերվացիայի վրա
(հմտ. անդրերնը Անգլիայում և Ամերիկայում) կամ ընդհա-
կառակը՝ մի ցեղի (ազգի) բաժանված լինելը յերկու պետու-
թյունների մեջ, իրրև անջատող և տարազարգացման ազդակ:

Մի ժամանակ լեզվական տարրերի (նաև հնչյունական),
ինչպես և վողջ լեզվի զարգացման մեջ ցանկանում եյին տեսնել
յերկու տեսակ գործոնների հաջորդական ազդեցություն՝ կառու-
ցող (созидательный) և քայքայող (разрушительный): Այդպես
եր ընդունում գերմանացի լեզվագետ Ա. Շլեյխերը և յուր հե-
տևորդները, ազդված լինելով Հեգելից: Սակայն մեղ համար չեն
կարող լինել լեզվի մեջ այդպիսի անջատ փուլեր: Լեզվի տարրե-
րի (ուճակությունների) փոփոխման անմիջական ազդակներ
կարող են լինել շատ յերևույթներ, ինչպես տեսանք վերևում և

* Համեմատիր Ֆր. Մեդելի կարծիքը գերմանական բարբառների մա-
սին. «Едва ли удастся кому-либо, не сделавшись смешным, объяснить
экономически существование каждого немецкого государства в прошлом
и в настоящее время, или объяснить экономически происхождение вер-
хне-немецких изменений гласных, которое разделяет Германию (в отноше-
нии диалекта) на две половины, что усиливается еще географически
цепью гор от Судетов до Таунуса»[9]. տես նրա նոտակը գրած Յ. Բլո-
խին:

վորոնց մասին ավելի կխոսվի ստորև: Իսկ յուրաքանչյուր ամենափոքր և աննկատելի փոփոխությունն անգամ հանդիսանում և միևնույն ժամանակ և ստեղծագործական և քայքայող (նախորդի նկատմամբ) պրոցես. ժամանակական անջատ հաջորդականություն չկա այդտեղ, ինչպես շեշտում եր Շլեյխերը, վերցնելով լեզուն, իբրև մի բնագիտական որդանիզմ: Ի դեպ ասենք, վոր այդ տեսությունը իրավամբ չընդունվեց լեզվաբանների կողմից:

Ընդունելով միջնորդավորող հանգամանքների ազդեցությունը, իբրև պատմական իրողություն՝ ձևափոխված նյութական արտադրական պրոցեսից, մենք լեզվական բոլոր տարրերի (հետևապես և վողջ լեզվի) զարգացումը կարող ենք ըմբռնել միայն դիալեկտիկորեն: Այստեղ լեզվական ամեն մի ստատիկ վիճակ (դրություն, հանգիստ...) իրենից ներկայացնում և փաստորեն մի շարժումնային հարաբերական «հանգիստ». ամեն մի լեզվական յերևույթ գտնվում է յուր զարգացման սաղմնային, լրիվ զարգացման կամ անհետացման վիճակում, ծնունդ է առնում նախորդ վիճակի ծոցում, բայց զարգացմամբ դառնալով նոր վորակ, դրանով բացասում և այդ յուր զարգացման ձևավորված աղբյուրը՝ նախորդ վիճակը:

Լեզվի տարրեր տարրերն ևս (հնչա-ձևարանական, իմաստարանական), իրար մեջ ներթափանցվում են, պայմանավորվում փոխադարձաբար: Բառն անգամ մի բարդ դիալեկտիկական միասնություն և մի կողմից նրա հնչա-արտաբերական և այդ մասնավոր արտաբերման հնչական հոգեկան աղբյուրի (պատկերացման) մեջ և մյուս կողմից՝ այդ բոլորի և բառի իմաստականի միջև: Զարգացման մեջ դրանք փոխադարձ կապվածության (կախման) մեջ են, ուր հետևանքը և պատճառը հակադարձ են դառնում միմյանց հանդեպ:

Վերցնենք այս հատվածում միայն լեզվի հնչյունական մասի փոփոխությունները, իրենց կոնկրետ արտահայտումների և պայմանների մեջ:

Այստեղ ընդհանրապես պիտի նկատել, սակայն, վոր լեզուների հնչյունական քանակը իրեն բազմապիսի անընդհատ ձևափոխություններով հանդերձ չի անցնում 50—60 հնչյունից, յեթև հաշվենք իհարկև հնչական նրբությունները, վորոնք զեռ ֆոնեմա չեն դարձել և հասարակայնորեն զեռ չեն զիտակցվել իբրև լեզվի անհրաժեշտ և տիպիկ միավոր—ատաղձ: Այդ և մարդկության նվաճումը, սկսած նրա կենդանական վիճակից, յերբ կա-

յին ավելի շատ հնչա-աղմկային դիֆֆուզոյիզ բարդություններ և արտաբերման (ներշնչորեն թե արտաշնչորեն) վայրը ավելի շուտ կոկորդն եր, քան բերնի խոռոչը: Իսկ յեթե թութակը կարողանում է նմանապես արտաբերել մեր հնչյունները, ապա հաստատ կարելի յե ասել, վոր մեր հնչյունական (և հնչական = ֆո-национная) կողմը դեռ շատ չի «կատարելագործվել»:

ԱՐՏԻԿՈՒԼԱՑԻՈՆ ԲԱԶԱ

Լեզուները իրենց զարգացման վորոշ աստիճաններում կարող են ստանալ արտասանական (հնչյունական) վորոշ ունակություններ, վորոնք վոչ մի կապ չունեն այդ լեզուն կրող ցեղի կամ ազգի հետ, այսինքն՝ չկա այդտեղ ռասայականության ֆակտոր: Տվյալ այդ լեզվի ֆիզիոլոգիական (հնչա-արտաբերման) պայմանների վողջ միասնությունը կոչում են «արտաբերական բազա» (артикуляционная база), վորն իբրև պատմական զարգացման վորոշ որինաչափություն յուր հերթին հնչյունական փոփոխության անմիջական գործոն կարող է լինել: Յուրաքանչյուր լեզվի այդ պատմականորեն ստացված արտասանական ունակությունը յուր բառերի (և խոսքերի) կամ հնչյունների կոնկրետ հնչումների մի միասնության ժամանակավոր արտահայտությունն է, վորով այդքան տարբերվում են լեզուները (իրենց հնչական կողմերով) միմյանցից: Մենք կյանքից գիտենք, թե վորքան դժվար է մեծին յուրացնել մի ոտար լեզվի յուր սպեցիֆիկ արտասանությունը (համեմատիք, որինակ, մի վրացու կամ մի վանեցի հայի ուսերեն արտասանելը): Մենք գիտենք նաև, վոր ամեն մի լեզվի անհատ կրողն անգամ կարող է ունենալ յուր «արտիկուլացիոն բազան», վորով այդ անհատը և տարբերվում է ուրիշներից (ինչպես և իրեն այլ շարժումներով), սակայն մեզ համար կարևորն է ընդհանուր ցեղական կամ ազգային լեզվի հնչա-արտաբերական բազան, վորն է լեզվի զարգացման տեսակետից արժեքավորը և հաշվի առնելիքը: Անհատի սպեցիֆիկ հնչա-արտաբերումը կարող է և հիվանդազին ծայրահեղության հասնել, ինչպես այդ տեսնում ենք կակազների կամ թլվաանների մոտ:

Տվյալ լեզվի ձևք բերած արտիկուլացիոն ունակություններով («բազայով») պիտի բացատրել այն յերևույթը, յերբ, որինակ, հայը ր, ո, դ հնչյուններով բառ չի սկսում, այլ դրանց սկզբին ավելացնում է վորևե ձայնավոր (ա, ե), ինչպիսի յե-

րևույթ հատուկ ե յեղել, որինակ, և խեթերենին, բասկերենին, մոնղոլա-թյուրքականին: Այստեղ վոչինչ սպեցիֆիկ ազգային չկա. համեմատիր այդպիսի պատմական (անցողական) հնչա-ունակությունը և վրաց յերկու «ը» հնչյունավոր բառի անհրաժեշտ դիս-սիմիլացիան (Grigor դաճում և Grigol, Margarita = Margalita, or Jer «յերկու սնգամ» դաճում և „or jel“ և այլն) կամ ուժեղ բազաձայն («կրկնակի բազաձայն») չկարողանալը արտասանել (komuna, pasiv...)

Արտիկուլացիոն բազայով և բացատրվում նաև ոտար փոխառյալ բառերի հնչյունների «սուբադապտացիան», յերբ, որինակ, մի ուսուցչի ՍТОЛ բառի և «կոչա» հնչյունը փոխարինվում և մեր լեզվի արարատյան բարբառի «կխամփափուկ» հնչյունով («սառլ»), իսկ մի БОЛЬШЕВИК բառի ճիշտ հնչյուն համար դիմում ենք «բայլ-շեվիկ» գրությանը: Նման տեղական հնչյունների փոխադրումն ենք տեսնում նաև ուսուցչի пюре, КОСТЮМ և այլ բառերի «ю» հնչյունի մեջ, վորն արտահայտում և յեվրոպական Ռ հնչյունը (վորը ուսաները չունեն). այդպիսի պատմություն ունեն նաև анафема, Θεοδωρ և այլ հունական բառերը, վորոնց առաջնալիզ-վային հունական Ն սպիրանտը վերափոխվել և ուսերենում յեղած Ֆ սպիրանտով (Ֆեոդոր, անաֆեմա...): Համեմատիր նաև մեր թրիլիսեցոց կամ դարբարազոց քեփի, մարիփամ... և նման բառերի «փ» տեղականը արարական «Ֆ»-ի դիմաց:

Լեզուների այդ հնչյունական քանակի, վորակի և արտասա-նական տվյալ ունակությունների նշանակությունը մեծ և մանա-վանդ լեզուների խաչավորման (խառնվելու) գոյացության հա-մար:

Հետաքրքիր և մասնավորապես խառն հայերենի այդ տար-րեր հնչյունական-հնչական ֆերմինտների պատմական գոյացում-ների դրսևորումը*: Լեզուների խառնման ժամանակ այդ հնչյու-նական գրությունները իրենց արտասանական ունակություննե-րով կամ կարող են սինթետիզացիայի յենթարկվել յերկուստեք, այսինքն՝ յերկու խառնվող լեզուների մեջ և հետևապես գործոն հանդիսանալ կազմակերպող մի ընդհանուր լեզվի հնչյունական նոր գրություն («ձախական գրություն») և արտասանական ու-նակություն («արտիկուլացիոն բազա») ստեղծելու ուղղության

* Տես մասամբ իմ «Հայա-արմենական լեզվաբանի ազգակցական բովան-դակությունը» 1917 թ.:

հանդեպ. կամ թե խառնվող լեզվից մեկը, ավելի թույլը և տընտեսապես և կուլտուրապես թույլ ցեղինը (այստեղ քանակն ել նշանակութուն ունի), կարող է ամբողջապես տեղի տալ ուժեղ լեզվի հանդեպ, իսկ դրա նախկին կրողները յուրացնում են (перенимают) ամբողջապես նոր լեզուն, բայց իրենց նախորդ արտասանական ունակութունները մասամբ ներդրում են նոր լեզվի մեջ:

Համեմատիք աֆֆրիկատ և կոկորդային կամ յետնալեզվային բազաձայնների ճոխութունը ոսերի լեզվում (կամ հայերենում), իբրև վերոհիշյալ խառնման հետևանք:

ՀԸՁՅՈՒՆԱԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ ՈՒՆԻՆՊԱՏԱԿԱԴՐՈՒՄ

Այս հարցին մենք պիտի միանգամայն բացասական պատասխան տանք: Մի ժամանակ լեզվաբանները առաջ ելին մղում հնչյունական (և լեզվի ընդհանրապես) պարզեցման կամ հեշտացման գաղափարը յուր դարգացման մեջ: Այդ դարգացումը, սակայն, վոճնչով ցույց չի տալիս, վոր լեզվի նախորդ ետապում, ել չենք ասում «ի սկզբանե անախ», արդեն տվյալներ յեղել են հետագա այդ մշտնջենական հեշտացման: Շատ-շատ այստեղ մոտավորապես կարելի յե կռահել մոտալուտ հաջորդ հնչական (և լեզվային ընդհանրապես) պատկերի մասին, բայց այն ել շատ մակերեսային կերպով: Կա միայն առաջացում սկսած յուր սաղմնավորումով, հետո դարգացման պրոցեսը և անհետացումը կամ վերածվելը նոր վորակի: Ամեն մի լեզվական տարը (պատկանելութուն) իրեն լեզվի ընդհանուր ներքին դրության և կրողների պատմական կացության համեմատ կրում է յուր սպեցիֆիկ փոփոխութունը:

Միակ «պարզեցումը», վոր նկատում ենք լեզվի այդ դիալեկտիկ դարգացման հետևանքով, այդ հնչյունական բովի և արտիկուլացիայի ավելի դեպի առաջ դալն է, այսինքն՝ կոկորդից փոխադրվելը բերնի խոտչը, հազագային (կոկորդային) բարդ «կիսահենդանական» աղմուկ-հնչյունների հողաբաշխվելը՝ վերածվելը իրենց պարզ հնչյունական միավորների: Բայց այս յեղել է մարդու կուլտուրականության կամ, ինչպես Ենգելսն է ասում, «կապիկի մարդկայնացման» հետևանք, վորպես աշխատանքի նվաճման արդյունք (վորով և մարդը իրոք վոր մարդկայնանում է): Դեռ մարդկային լեզվի պատմական շրջանում մենք տեսնում ենք շատ հազագային հնչյունների կամ անհետանալը կամ փոխարինվելը

ավելի առաջնալիզվալին Տնչյուններով: Որինակ, արարական և հընչյունը («այն» տառով և գրվում) այժմ դարձել և սոսկ կոկորդալին հպում—պայթում, վրաց հին և, Խ՝ Տնչյունները նմանապես անհետանում են բարբառներում (իսկ վերջին բարդ Տնչյունը այժմ գրականում վերածվել և միայն հասարակ X Տնչյունի), ինչպես վոր չկա արդեն և հնչյունը լաղերենում (ճաներենում), իսկ մինչգրելներենում նա վերածվել և կոկորդի պարզ հպման—պայթման, նման արարերենին: Աֆրիկայի հետամնաց ցեղերի մեջ ներհնչական հնչյունների քանակը սահմանափակ է:

Այս արտասանության առաջ ընթանալը կոկորդից դեպի բերանը, ինչպես ասացինք, մարդկության կուլտուրականացման և նվաճման արդյունք է և ունի յուր որգանական զարգացման հաջորդականությունը, պատմությունը: Այս յերևույթը բնավ չպիտի շփոթվի արտասանության հեշտացման (պարզեցման) նախադրյալ կամ նպատակադրում ունենալու հետ:

Իսկ լեզվի հնչյունական զարգացումը վորքան ասեք այժմ որինակներ և տալիս և հակառակ ուղղության մասին, այն է, պարզ միավորը բարդանում է (համեմատիք և կամ Վ հնչյունների Ե, Ճ, Շ հնչյունների վերածվելը, տատանել—ժածանել, թորել—ձորել, теку—течь, коротить—укорачивать, նմանապես՝ д > жд, ինչպես՝ веду—вождь, город—гражданин, և այլն և այլն): Մեր լեզուների պատմական ժամանակաընթացքում—այսինքն՝ յերբ գրի յեն առնվել—աֆֆրիկատ հնչյունների մեծ մասը ստացվել է պարզ պայթականներից: Խնչն և ավելի պարզը—հին о-рыи թե՛ այժմյան острый, հին остров թե՛ այժմյան остров (նմանապես струя < сруя, ժողովրդական страм < срам բառից և այլն), նման հայոց ստրա < սրա կամ գերմաներեն strom < strom նման բարդացման: Համեմատիք նաև հետևյալ բարդացումները—գրարարի զմրել > զմրբել, թմրել > թմրբել, ժողովրդական համրել > համբրել, ումր (= կյանք) > ումբր և այլն: Լեհերենում հին պարզ ր (= մեր «բ») հնչյունը, ինչպես գիցուք речь (= խոսք) բառի մեջ, այժմ րѣ (բժ) բարդացման միջոցով վեր և ածվում այդ յերկվությամբ մի պարզ հնչյունի, այն է ջ(ժ) հնչյունի: Ել չենք խոսում այնպիսի «հեշտացման» մասին, յերբ առաջնալիզվալին կամ շրթնային բաղաձայնը փոխարինվում և յետնալիզվալին («գժվար») բաղաձայնով, ինչպես մեր բարբառներում—«վոստոգ» դառնում և «կոստոգ», կամ «վոդնի» > «կոզնի», «պատոր» > «կատոր», պորինջան > կորինջան և այլն:

«Բարենհնչութուն» կոչվածը, յերբ յերկու ձայնավորների մեջ ներս և ընկնում, դրանց արտիկուլացիան փոխանցող մի յերբորդը (որինակ, կի > կյի, սա և > սա յե... կամ քաոս > քափոս, (հին՝ հաոց > հաւոց, արքաութուն > արքաւութուն..), այդ բոլորը չունեն խոսողի կողմից «բարենհնչության» նախատրամադրում, կամ իբրև լեզվի մի պերմանենս հատկութուն:

Շեշտվում և շատ լեզվարանների կողմից վոր, որինակ, ֆրանսերենը յուր պատմական զարգացման ընթացքում (ժողովրդական լատիներենից սկսած) յուր արտասանական բազան փոխադրել և լեզվի յետին մասից դեպի դրա առաջին մասը, ինչպես վոր նկատվում և k > ք փոխանցման մեջ (լատիներեն cantare «յերգել» > ֆր. chanter, canis «չուն» > ֆր. chien, լատ. camera «սենյակ» > ֆր. chambre* և այլն):

Ահա թե ինչ և գրում Ա. Տոմսոնը ուսերենի և ֆրանսերենի մասին. «В русском языке, в отличие напр. от французского, язык в общем артикулирует более задними частями, если не считать часто встречаемую в русском языке палатализацию согласных. При переходе от русской к французской речи язык поддается вперед, и двигательная энергия как бы переносится на передний язык» (տես նրա Общее языковедение, էջք 216—217)[10]. Սակայն, Տոմսոնը մոռանում և, վոր մեր աչքի առաջ այժմ ֆրանսերենը, ինչպես և դերմաներենը, առաջնալեզվային «հեշտ» r (=մերբը) սոնանտը այժմ փոխարինում են յետնալեզվային դժվար «r^c»-ով, ինչպես ֆր. parler (=պալե), Paris (Պալի), tres (=տրե)..., կամ դերմ. vater (ֆատե)՝ aber (=արե), Mutter (=Մուտե) և այլն, ուր այդ յետնալեզվային «r» հնչյունը («r» grasseyeé = քարտավո «r») մոռանում և մեր «ղ հնչյունին (սակայն նույնը չե), արտասանվելով մասամբ քիմքի իջոցքի—լեզվակի (uvula) միջոցով, վոր մեզ (հայերիս) համար դժվար և արտաբերելի Այստեղ մենք տեսնում ենք ֆրանսերենում և դերմաներենում հակառակ պրոցեսը: Հետևապես, դիտական չե վորևե լեզվի պատմական մի տվյալ ընթացքը համարել այդ լեզվի թեկուզ հնչյունական կողմի զարգացման չափանիշը, անտես առնելով դրա պատմական զարգաց-

* Այստեղ mbr բարդացումը mtr ավելի պարզից նման և հայոց նման յերևութին (թմրել > թմրել, ումբ > ումբը...): Նույնը կա և անգլերենում, ուր որինակ number ստացվել և nomer (=համար, թիվ) բառից:

ման բարդ դիմամիկան, անտես առնելով մյուս լեզուների նման պատմականությունը:

Լեզվի այս «պարզեցման», «բարեհնչացման» և նման նպատակադրման դեմ շատ իրավացի բողոքում եր յուր ժամանակին Բողոուն զը-Կուրտենեն, ինչպես և այլ լեզվագետներ:

Մենք ասացինք, վոր մի ժամանակ գերմանական լեզվագետ Շրեյխերը և յուր հետևորդները, ազդվելով Հեգելից, ցանկանում էին լեզվի զարգացման մեջ, յուր հնչաձևաբանական կողմերում, տեսնել յերկու մոմենտներ՝ ստեղծագործական (СОЗДАТЕЛЬНЫЙ) և քայքայիչ (РАЗРУШИТЕЛЬНЫЙ), պնդելով այդ տեսակետի վրա հատկապես հնդեվրոպական «նախալեզվի» և հետագա յուր ձևերի (ձևափոխությունների) վերաբերմամբ: Սակայն, այդ տեսակետը իրավամբ չընդունվեց լեզվագետների կողմից, վորովհետև լեզվի զարգացման մեջ ամեն մի նորը, յեթև վոչնչացնում և նախորդը, բայց և միևնույն ժամանակ ստեղծում և. նա քայքայիչ և և միևնույն ժամանակ ստեղծագործող: Այս վերաբերում և և լեզուների հնչական փոփոխություններին:

Հետևապես հնչական (և լեզվական՝ ընդհանրապես) զարգացման մեջ մենք չենք կարող տեսնել վորևե նպատակ, նպատակադրություն: Հենց մեր լեզուների պատմական զարգացման ընթացքում հնչյուններ կարող են առաջանալ, վորոնց սաղմերը շատ առաջ չեր կարելի նշմարել, և վորոնք վորևե կանխադիր նպատակ չեն իր կարող հետապնդել, այլ առաջանում են՝ յելնելով լեզվի անմիջական (նախորդ) ավյալ դրությունից: Վեչ սոմանական, գերմանական, ռուսական... և վոչ ևլ մեր լեզվում, որինակ, չեր յեղել ի (մեր ֆ) հնչյունը, այլ վորոշ լեզվում և վորոշ պատմական շրջանում նա ստացվել և նախորդ ք (մեր պ) հնչյունից (գերմ. Vater հին phater < pater ձևից), վորոշ լեզուներում հին օ-ից (=մեր ր), ինչպես լատիներենում (fero «բերում եմ» հին ber — < bher — արժատից), վորոշ լեզուներում հին օ-ից (=մեր վ), ինչպես որինակ, ռուսաց вход, встреча, второй.. (=ֆխոտ, ֆատրեչա, ֆատարոյ..), վորոշ լեզուներում հին «hv» հնչակոմպլեքսից, ինչպես մեր բարբառներում (hogi դառնում և hvogi, սա ել՝ fogi)* և այլն և այլն: Այդպիսի նոր հնչյուն

* Այդպես ել-նորթ > նուրթ (նուրթ) > հվորդ (հվորթ) > ֆորթ || ֆուրթ. նոր > ֆուրբ և այլն: Հին «հարուային» բառը մենք հնչում ենք «հարաֆային», ուր «ֆ»-ն ստացվել և այլ պայմաններում:

և և մեր «դ» հնչյունը, վորը լինելով առաջնալիզվային «լ» (մեր այբուբենական շարքում նա դրավում և հունարենն)։ «լամդա»-յի տեղը), նման ուռսաց ԱԵ «կոշտ» հնչյունին, ուներ և լեզվի յե-տին մասի փոքր բարձրացում։ Սակայն դարերի ընթացքում այդ յեանալիզվային արտիկուլացիան գերիշխում և հետագայում վա-նում և առաջնալիզվայինը, և այդպիսով ստացվում և նոր հնչյուն՝ հեանալիզվային դ։ Իսկ վորքան հարուստ են մեր բարբառները իրենց բաղմապիսի, միանգամայն նոր հնչյուններով, վորոնց մասին չեք կարելի սկզբից կռահել, յեթե գրի առած ունենայինք դրանց հաջորդական զարգացման ետապներն անգամ։

Արդ, ուրեմն, լեզվի հնչական (և ձևաբանական) զարգացման մեջ մենք չենք տեսնում նպատակաբանութուն («տեխնոլոգիա»), վորը իրավամբ մերժվում և այժմյան լեզվագետների կողմից։

ՀԸՅՈՒՆԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Լեզվի հնչյունական մասի փոփոխութուն ասելով՝ մենք պիտի հասկանանք սոսկական բառերի այդպիսի փոփոխութունը, վերցնելով այդ բառերը հարկավ նախադասութունների կամ ասույթների (վոճերի) մեջ և լեզվի զարգացման պատմական ընթացքում։ Այդպիսով մենք աչքաթող ենք անում լեզվի (resp. բառերի) սկզբնական բարդ հնչա-աղմկային արտադրութուն-ների վերածվելը պատմական շրջանի տարրորոշ հնչյուններին կամ աղմուկներին։ Այդ վերջին հարցն ևս իրեն ծագումնաբանական (գենետիկական) նշանակութունն ունի, հատկապես յերբ մարդը կիսակապիկային վիճակից հետզհետե բարձրանում և, «մարդկայնանում և»։ Սակայն մենք այստեղ տնտղելու յենք լեզվի (resp. բառերի) այդ հնչյունական փոփոխութունները՝ նրա մեղ հայտնի պատմական ետապներից յելած։ Այդ հայտնի և զննելի վիճակից քաղելով վորոշ տվյալներ, մենք կարող ենք ընդհանրացումներ կատարել և վորոշ չափով նմանը յենթադրել լեզվի նախապատմական շրջանների համար։ Այդ դեպքում, հատ-կապես հնչյունների զարգացման կոնկրետ որինաչափութուն-ները յերևան բերելիս, մենք քիչ սխալ գործած կլինենք, նմանը վերագրելով լեզվի նախորդ, մեղ անհայտ շրջաններին։

Մենք արդեն մատնանշել եյինք, վոր լեզվի տվյալ արտա-սանական, այսպես ասած «ստատիկ» դրության մեջ անգամ միանգամայն զննելի յեն հնչյունական փոփոխութունների վո-

րոշ շարժիչ մոմենտներ, զրգապատճառներ: Բայց կան և այնպիսիք, վոր միայն շոշափելի յին դառնում տեական պրոցեսից հետո, լեզվի զարգացման յերկար ժամանակվա ընթացքում, վորը առիթ և տվել այդպիսի փոփոխությունները կոչել «պատմական հրնշյունափոխություն» (պայմանական տերմին և և դորմ և ամվում Բոգոլենն զը-կուբտեննյի կողմից): Ճիշտը կլիներ կոչել «ընդհանուր պատմական հնշյունափոխություն»:

Հնշյունական փոփոխությունները բառի մեջ կատարվում են կամ վորոշ հնշյունների անհետացումով կամ նորերն ավելացնելով կամ զբանց վորակական փոփոխություններով և կամ զբանց (հնշյունների) դասավորման՝ տեղի փոփոխմամբ: Այդ փոփոխությունները կարող են կապված լինել հնշյունի գիրքի հետ բառի մեջ (resp. բառաշարքի) կամ կարող են կատարվել անկախ այդ պայմանից: Առաջին դեպքում փոփոխության անմիջական պատճառը կարող և լինել հնշյունի արտաբերման (արտիկուլացիայի) կամ հոգերանական զուգորդության ազդեցությունը, իսկ յերկրորդ դեպքում՝ սոսկ հնշյունարանականը, արտիկուլացիոն մոմենտը: Փոփոխության այդ վերջին տեսակն և («պատմական հնշյունափոխություն»), վոր կրում և ընդհանուր և անհրաժեշտ բնույթ, զրոտորվելով բոլոր դեպքերում, անկախ հնշյունի գիրքից բառի մեջ: Իսկ յեթև բացառություններ են լինում, ապա այդտեղ շեղող (խանգարող) հանգամանք և ծառայում մեր նշած առաջին սահմանափակությունը, այն և՛ հրնշյունի գիրքը (պայմանավորվածությունը) բառամիջուկ: Միայն այդ վերապահումով և միայն վորոշ պատմական ժամանակաշրջանի համար կարելի յե ասել, վոր հնշյունական «պատմական» փոփոխությունները (հնշյունափոխական «որենքները») բացառություն չունեն:

Անցնենք կոնկրետ դեպքերի նկարագրությանը, որինակներ բերելով հարկավ միայն յերևույթները արձանագրելու տեսակետից, այն և՛ ամենացայտուն հնշափոխական յերևույթները: Իհարկե բոլոր նման փոփոխությունները անհնար և մեջտեղ բերել և այն և՛ բոլոր լեզուներից: Հիմնական փոփոխություններն արդեն շատ լավ նկարագրում են լեզուների այդ ընդհանուր հնշափոխության դեպքերը և զբանց անմիջական զրգապատճառներն ու տեղեկները:

Այստեղ քննվելու յեն այն հնշյունական փոփոխությունները, վորոնք սոսկ այդպիսին ևլ մնում են, ինչպես, դիցուք

«հայր»-ը դառնար «հէր», «աղբայր»-ը > «ախպէր», «խեղղել», > «հեխպել» և այլն, իսկ այն փոխոխությունները, վորոնք առաջ են բերում նոր բառաձև (թեքման կամ բառակազմույթի տեսակետից)*, այդ մենք կքննենք «Ձևարանություն» հատվածում:

Մենք վերցնում ենք հնչյունական փոփոխությունները իրենց անմիջական մոտիվներով՝ դրդապատճառներով — ֆիզիոլոգիական (արտիկուլացիոն) և հոգեկան, լինի հնչյունը պայմանավորված յուր գիրքով բառի (բառաշարքի) մեջ թե վոչ: Հաճախ էլ այդ յերկու փոփոխիչ դրդապատճառները շաղկապվում են, այսինքն հնչյունի փոփոխությունը կրում է ֆիզիոլոգիական («ֆոնետիկական», «արտիկուլացիոն») և հոգեկան մոտիվներ ի խառն (շաղկապված) ազդեցությունը:

Վորոնք են հնչյունական փոփոխությունների կոնկրետ տեսակները:

1

Բառակազմում, յերբ ձայնավորով ենք սկսում, կարող են լինել հնչաարտարբման աշխատանքի տարբեր մոտեցումներ: Մենք գիտենք, վոր ձայնավորները ձայնալարերի ողնությամբ են հնչվում (յեթե դրանք չենք շնչում): Արտասանական դադարից հետո, յերբ այդպիսի ձայնավորներով ենք սկսում նախադասությունը, կամ ամեն մի բառը յուր սկզբնական ձայնավորով, հաճախ աննում ենք, վոր մեր արտասանության համար թոքերից հոսող ողք և այդ ձայնավորների համար արտադրվող ձայնալարերի աշխատանքը տարբեր կամ միաժամանակ մոմենտում են հայտնարեցվում: Որինակ, ֆրանսերենում կամ ուսերենում բառակազմի ձայնավորի կամ ձայնալարերի այդ վիճրացիոն (թոթոուն) մոմենտը զուգադիպում է ողի հոսանքի սկզբնավորության հետ, և ստացվում է, ինչպես ասում են, «մեղմ սկզբնավորություն» (тихий приступ): Սակայն, այլ է, որինակ, գերմաներենում, ուր ձայնալարերը կծկված (սղմված) են լինում, և շեշտավոր ձայնավորով բառ արտասանելիս մենք ստանում ենք ձայնալարերի «պայթում», իբրև լուծում այն հպման, վոր հարկավոր էր նախորոք ձայնալարերի թռթռման համար (Eine alte Eiche = 'այնն 'ալտն ' այլտն, ուր ' նշանը այդ կոկորդային

* Այդ ձևարանական հնչափոխությամբ փոխվում է նաև բառի իմաստը կամ նրա ֆունկցիոն՝ պաշտոնը նախադասության մեջ:

պայթումն և տալիս): Իսկ յեթե ձայնալարերի ձերպը (անցքը) բաց և, սղմված չև, և ողը հոսում և՛ նախորդելով ձայնավորի արտասանության համար հարկավոր ձայնալարերի թռթռումներ, այն ժամանակ ստացվում և «շնչումնային» արտասանական սկզբնավորություն, վորն արտահայտվում և «h» շնչյունով:

Այդպիսի շնչումը կոչվում և spiritus asper և կար, որինակ հունարենում, լատիներենում և այլն: Ռոմանական բարձրները այդ շնչումը (h) կորցրել են, շնորհիվ ողահոսանքի և ձայնալարերի միաժամանակ գործառնության: Բայց, որինակ, հայոց բարբառներում ծնունդ և առել «ձայնեղ շնչյունի» արտաբերումը ձայնավորով սկսվող բառերի արտասանության սկզբում, և յեթե առաջ արտասանվում էր ուս, աղագ, ամէն, արի, Աշտարակ, էգուց, իզի (< էզի < այզի) և այլն, այժմ սկսում են արտասանել 'ուս, 'աղաք, 'ամեն, 'արի և այլն:

Այս յերևույթը, իբրև շնչյունափոխության պատմական զարգացման մի նոր դեպք, իրեն առաջացման պատճառները ունի լոկ արտիկուլացիոն հողի վրա, այն և՛ ձայնավորով սկսվող բառերը, այլ կերպ առած՝ ձայնավորը, արտասանվել և ձայնալարերի և ողի հոսանքի միասնական գործակցությամբ: Այդպես և, որինակ, արարատյան բարբառում, ուր այդ միտումը քանի գնում, այնքան զարգանում և, (վորովհետև դեռ շատ կան և հպմամբ—պայթումով արտասանվող ձայնավոր բառեր, ինչպես, ասել, ուտել, իմ, եշ...): Նման հողի վրա պիտի բացատրել և դարբարազոց «հինչ» (= ինչ), «հով» (= ով), արարատյան «հընդրել» (= ընտրել), «հընդեր» (= ընկեր) և այլ բառերի սկզբնական «h» շնչումի առաջ գալը: Անգլիերենում ժողովրդական բարբառներում «h» շնչումը անհայտացել և, բայց դրական արտասանության մեջ մնացել և, և «Ջենտլմենները», այսինքն անգլիական բուրժուական խավերը, սիրում են իրենց տարբերությունը (բանվորից) դրանով զղալ տալ Պոլլիվանոֆն ասում և.

«Опущение звука h в английском, хотя довольно распространено, но считается вульгаризмом, не достойным подражания, например, у Thackeray'a приводится воззрение, что для джэнтльмена невозможно жениться на девушке, которая drops her h's: Интересно, что лица необразованные, говору коих, свойственно такое опущение h, часто при попытках быть корректным в языке, вставляют этот звук там, где не нужно...» [11], բերելով դրա համար

մի հետաքրքիր անեկզոտային պատմութիւն (տես նրա Лекции по введению в языкознание и общей фонетике, Берлин, 1923, էջեր 25—26):

Ինչպես տեսնում ենք, բառակզրի դիրքը վորոշ լեզուներում և վորոշ պատմական զրանց ետապներում կարող է ունենալ հնչյունական փոփոխութիւնների համար հատուկ նշանակութիւն, մասնավորապես ձայնավորով սկսվող բառերի նկատմամբ: Բայց այս և նման հնչափոփոխութիւնը, վորն ունի յուր ֆիզիկո-ֆիզիոլոգիական արտաբերման անմիջական մոտիվները, պիտի հասկացվի լեզվի ընդհանուր պատմական զարգացման ֆունի վրա, զրա ընդհանուր տվյալներով: Այդ պատմականութեամբ, այդ լեզվական պատմական կացութեամբ և, վոր բացատրվում է «h» շնչունի անհետացումը ֆրանսերենում, իտալերենում, իսպաներենում և այլ ուսմանական բարբառներում, այն ինչ զրանց զարգացման լատինական (ժողովրդական լատիներենից) ֆաղայում այդ «h»-ն կար:

Հայոց բարբառների ձայնեղ սպիրանտի առաջ գալը բառակզրում կապված է նաև այդպիսի սպիրանտով բարդված b', d', g', j', j' (= p', q', q', z', d',) բաղաձայնների հետ (p' ան, q' ուռ, q' ում, z' ուր, d' են...), վորոնց չպիտի շփոթել ph, th, kh... ասպիրանտների հետ, ուր «h»-ն խուլ է:

Ձայնեղ սպիրանտ սկսում և առաջանալ և մի շարք ուսաց բարբառներում:

Բառակզրի դիրքը հնչափոխութեան համար կարևոր է նաև բաղաձայնով սկսվող բառերի համար, մի հանգամանք, վորի վրա ուշադրութիւն չեն դարձրել լեզվաբանները: Հենց մեր վերը բերած ասպիրացիայի («h» շնչումի) առաջ գալը կամ անհետացումը կարելի չէ մատնանշել վրաց լեզվում, ուր այդ բառակզրի նոր առաջացած «h»-ն հնում փոխանցվել է s սպիրանտի (յեթն ընդունենք Մաուի տեսակետը), ինչպես speti = պետ, (պարսկ. pati բառից) sparsi = պարսիկ, spiloy = փիղ (= պարսկերեն pīl), spilenji = պղինձ. (պարսկ. birinj): Մակայն, յերբ հետագայում հին «h»-ն սկսում է վրացերենում անհետանալ, ինչպես hune > uue (= ձի), hormoy > ormo (= փոս), uriaj = հրեայ (< հուրիայ), ambovri = համբոյր, arami = արաբերեն haram (= հարամ), ša = պարսկ. šah (= թագավոր)* և այլն, այդ

* Հմտ. նաև šanšə հատուկ անունը «շահնշահ» ձևից:

speti, sparsi *և* այլ բառերի «sp» բարդությունը մեծ մասամբ մնում է: Սակայն, յեթև այդ բառերի սկզբի «s»-ն «p» բաղաձայնից առաջ նոր հնչյուն է, այսինքն՝ հետադայում *և* առաջացել, սակայն, դրանից չպիտի յեղրակացնել, վոր բոլոր նման sp sr, sv, sk... կոմպլեքսները այդ պատմությունն ունեն. որինակ կան rba *և* srba «վազել», kidva *և* skidva «գնել», vla *և* svla «գնալ», ni-karti *և* ni-skarti «կտուց» *և* այլն, *և* ի դուր Մաուր նման սխալ յեղրակացությունն *և* անում (ճիշտ են միայն վրաց xvadagi հին xvastaki «անասուն, տավար» ձևից, leki «լեզգին» leski ձևից..)*

2

Նմանապես հնչյունափոխական նշանակություն կարող *և* պատճառել բառին հնչյունի դիրքը այդ բառի վերջում: Վորոշ լեզուներ, որինակ, ձայնեղ բաղաձայնները բառավերջում դարձրնում են խուլ, վորովհետև այդ զեպքում գոյություն ունի բաղաձայնի միայն հպման կամ քավելու մոմենտը, բայց վոշ պայթման, յերբ ձայնեղությունը պիտի լսելի լիներ:

Համեմատիք գիտական տառագարձությամբ գրված ուսաց rok, rot, vos, *և* այլն, վորոնք կարող են լինել ուսաց por (= կոտոշ) *և* pok (= ճակատագիր), rot (= բերան) *և* pod (= ցեղ), voz (= սայլ) *և* այլն, այն ինչ յեթև դրանց վերջից ավելացնենք մի ձայնավոր, այն ժամանակ խուլ *և* ձայնեղ բաղաձայնի տարբերությունը լսելի յե (համեմատիք pora, poru...; roka, roku...; voza...): Այդպես *և* *և* զերմաներենում, ինչպես, բառ իս, *և* հայերենում: Յեվ յեթև անգլերենում կամ ֆրանսերենում պարզ կերպով տարբերում են բառավերջի ձայնեղ բաղաձայնը խուլից, սպա դրա պատճառը այն է, վոր կամ լավում *և* դրանցից հետո մի «իբրացիոնալ» ձայնավոր (նման մեր «ը» ձայնավորին), կամ թև սպիրանա (ֆրիկատիվ) ձայնեղ բաղաձայնը ուժգին *և* տևականորեն *և* հնչվում, ինչպես են, որինակ, անգլերեն «ֆայֆ» (գրվում է five) *և* «ֆայվ» (գրում է five), «սեֆ» (safe) *և* «սեվ» (save), «հիս» (hiss) *և* «հիզ» (his)..., կամ ֆրանսերեն — «վիֆ» (գրվում է vif) *և* «վիվ» (գրվում է vive), «կաշ» (cache) *և* «կաժ» (cage) *և* այլն:

* См. Н. Марр, грамматика древнелитературного грузинского языка, Ленинград, 1925 г., стр. 17—18.

Այս հարցի առթիվ Պոլիվանովը նկատում է. «В ряде языков есть тенденция против произношения звонких согласных на конце слова. Она объясняется склонностью не доделывать работу голосовых связок перед тем моментом, когда им предстоит перейти в состояние покоя»: Բերելով այնուհետև վերոհիշյալ որինակները ֆրանսերենից ու անգլերենից, ինչպես և շեշտելով դրանց հակադիր ուղևորներին կամ դերմաներին չտարբերելը բառավերջում այդ ձայնեղ և խուլ բաղաձայնների, նա ավելացնում է. «Во всех прочих, позициях, кроме конечной в слове, русские обыкновенно верно различают французские и английские звонкие от соответствующих глухих, но это трудно дается некоторым (в зависимости от диалекта) немцам.»* (տես նրա «Лекции по введ. в язык. и общ. фонетике», էջ 29) [12]

Բառավերջը կարող է խուլութունն պատճառել մինչև իսկ սոնանտ հնչյուններին, յերբ դրանց նախորդում է խուլ բաղաձայն, ինչպես, որինակ, ուսուց Սեթր, սմոթր, տեատր, մինիստր և նման բառերի վերջում «Դ» սոնանտը խուլ է հնչվում, այսինքն՝ առանց ձայնալարերի աշխատանքի, վորովհետև նախորդ խուլ «Է» բաղաձայնը ազդում է Բայց յեթե ավելացնելինք մի վորևև ձայնավոր, որինակ, Սեթրա, սմոթր, տեատր..., այն ժամանակ «Դ» սոնանտը կլիներ յուր սովորական ձայնեղ վիճակում: Հետևապես այդ բառավերջի տարասանության («Դ» սոնանտի խուլ հնչման) նկատմամբ դեր խաղում է վոչ միայն «Է» նախորդ խուլի առաջընթաց ասսիմիլացիան, այլև բառի «Դ»-ով վերջանալը, բառի դադարը այդ «Դ» սոնանտի վրա: Բառավերջի դիրքը այս դեպքում նմանապես դեր է խաղում:

Թերևս բառավերջի դիրքի ազդեցությամբ պիտի բացատրել վորոշ հնչյունների անհետացումը իրենց պատմական ընթացքում: Այդպես են, ըստ իս, ուսուց (սլավոնական) մատ, Բրատ, Դոչ..., հին mater, bhrater, duster.. ձևերից (համեմատիր այդ սանսկրիտերենում, ուր mata=մայր, ուղղական հոլով է, ունենալով թեք հոլովներում matr—բունը, նման ուղևորներին—

* Մասնանշենք մեր կողմից իբրև փաստ թե վորքան տարակուսանքի մեջ է զցել մի գերմանացու, յերբ նա սովորելով ուղևորները, յուր «զափոր», արտասանության տակ հասկանում է ուսուց собор (=տաճար), забор (= ցանկապատ) և забор (= փորկապ), զարմանալով այդ տարբեր նշանակութունների վրա:

матери, дочери...): Նոր հայերենում ասում ենք «տալիս եմ, դալիս եմ, լալիս եմ», բայց «չեմ տալի(ս), չեմ գալի(ս), չեմ լալի(ս), ուր այդ վերջի «ս»-ն կարող է և չհնչվել (մեծ մասամբ այժմ չեն արտասանում):

Հայտնի յև բոլորիս ֆրանսերեն լեզվում բառավերջի հընչյունների (թև բաղաձայն և թև ձայնավոր) անհետացումը, հապավումը, վոր յերբեմն կուրյողի յև հասնում նախկին բառերի այժմյան ձևերը, — հմտ. ի՞նչ temps (= լատիներեն tempus «ժամանակ» ձևից), jour (= որ) հին diurnum ձևից և այլն:

Մեր հին կարասի, տեղի, պատասխանի բառերի վերջի «ի» ձայնավորի անհետանալը թերևս հենց այդպես բացատրվի, վորովհետև հենց զբարարում ունեյինք հիւսիսի և հիւսիս, իբրև ուղղակիան հոլով, արծուի և արծիւ, (ուղղ. հոլ.): Համեմատելը նմանապես մեր արարատյան բարբառի բ'է, կ'է, գ'ի... (= բեր, կեր, գիր...) կամ պարսկերեն հին — ak վերջացածների a-յի վերածվելը) namak > nama, bandak > banda և այլն) կամ հին արարերենի իզական սեռի — at վերջավորության a-յի վերածվելը (surat > sura, dovlát > dovra, xasiyat > xasiya...): Ինարկե այդ բոլոր դեպքերը յուրաքանչյուր լեզվի դարգացման կանկրետ պատմության մեջ պետք է քննվեն, վորովհետև շատ անգամ այլ ֆակտորներ էլ են մեջտեղ գալիս և խաչավորվում: Որինակ, յեթև ֆրանսերենում բառավերջի temps, vin, pont... ֆ, ք, օ... ոնդային ձայնավորները պահվել են, կազմված լինելով սկզբնական an, en, on, պարզ միասնությունից, վորովհետև այդ լեզվի արտասանական տվյալ գրությունը («բազան») այդ եր պահանջում, — մի լատիներենում, որինակ, հին — on վերջավորությունը չի վերածվում ոնդային պարզ ձայնավորի (վորովհետև, թերևս, լեզվում այդ վորակի հնչյուն չեր ստեղծվել, չկար), և ունենք այնտեղ ուղղակիան հոլովներում constitutio, natio և այլն, բայց թևք հոլովներում պահվում և constitution —, nation բունը (որինակ, սեռական constitutionis, արակ. constitutioni, հայցական constitutionem և այլն):

Այժմյան գերմաներենի բառավերջի հին «r» սոնանտի վերածվելը «ուվուլար» r բաղաձայնի (նման մեր «գ»-ին) թերևս պայմանավորված է մասամբ հենց յուր զիրքով: Յեվ, կարող է պատահել, վոր շատ մոտ ապագայում այդ «über, aber, Mutter, Wasser բառերի այդ վերջի «ուվուլար» r բաղաձայնը այդ ար-

ստիկուլացիոն տեղափոխութեան հետեանքով անհետանա, և գերմանացիք արտասանեն übe, abe, Mutte, Wasse և այլն:

3

Բառամիջուկ յերկու հնչյունների միջև առջացած կամ դրանց փոխադրուիթյանց հետեանքով ստեղծված նոս հնչյունների հայտնագործվելը բազմատեսակ և ըստ յուրաքանչյուր լեզվի և յուրաքանչյուր պատմական ժամանակաշրջանի: Աստես առնելով այն յերկու ձայնավորների կոնտամինացիայի հետեանքով առջացածները, վորոնք լինում են թե բառի մեջ և թե հատկապես բառաշարքի մեջ, — համեմատելը սա յե. ուտելու յե, Աննայի, Մարտիկոյի... արքավություն («արքաութիւն») «հաւոց» (=հայոց, ըստ մեր վորոշ ձեռագրերի) և այլն, — մենք մատնանշենք այստեղ նման արտիկուլացիոն յերևույթը յերկու բազմաձայնների միջև:

Նախ, կմատնանշեցինք ասպիրատների դոյացումը յուր յերկու բաղադրիչ հարևան բաղաձայններից, յերբ $p+h$, $t+h$, $k+h$ զառնում են p' (=մեր փ), t' (=թ), k' (=ք), կամ մեր բարբառներում նաև նման ձայնեղ ասպիրատներ (b' d' g' j' j'): Որինակ, մենք ունենք «սեփական» բառը յուր «փ» միասնական ասպիրատ բաղաձայնով, բայց դիտենք նաև վոր դա առաջ զբրվել և արտասանվել և «սեպական» < «սեպրական» ձևից, վորը յուր հերթին ածանցվել և «սեպուն» բառից (— ական ածանցով): Ի՞նչ և ստացվել այդ բառահնչումի պատմական ընթացքում: Առաջացել և արտիկուլացիոն միասնականություն $p+h$, յերկու անջատ հնչյուններից, իբրև p' (=մեր փ), վորն արդեն յուր մեջ պարունակվում և թե «ք»-յի և թե «հ»-յի արտիկուլացիոն մոմենտները, սակայն վոր հաջորդականորեն և անջատ, այլ միասնաբար, իբրև մի անանջատ բաղաձայն: Նման գեղք լեզուների մեջ շատ կարող և պատահել, և դրանց բացարությունը բղխում և միմիայն ֆիզիոլոգիական անմիջական դրդապատճառից: Այդպես նաև շուտ արտասանութեան ժամանակ, մենք լսում ենք «այս պարանքը շատ վորոջ էանի» (=կհանի), «նա վարամբավ ունի» (=նա վատ համբավ ունի), իբրև արտասանական ամբողջությունից բղխած:

Մեր հին «գատել», «գարկել» և նման կազմությունները, վորոնք առաջացել են «գհատել», «գհարկել» ձևերից (համեմատելը գրարարի «հատանիմ», «հարկանիմ») նմանապես պի-

աի բացատրել արտիկուլացիոն անմիջական մոմենտներով: Մենք գիտենք, Վոր «զ» բաղաձայնը սպիրանտ և (придубной), հրնչվում և տեղանորեն և «փչելով» (վոչ պայթմամբ), և հետևապես յուր մեջ արդեն մասամբ պարունակում և «հ» շնչյունի մոմենտը. հետևապես այդ *զհատել, *զհարկել վերականգնելիք սկզբնական ձևերը բնականորեն (ֆիզիոլոգիական—արտիկուլացիոն տեսակետից) պիտի տեղի ապին դատել, զարկել հնչումներին, քանի Վոր «զ»-ն արդեն յուր մեջ ունի և կլանում և «հ» շնչումը:

Հետաքրքիր և այստեղ նշել նաև մի յերկու մասնավոր հրնչափոփոխություններ, Վորոնք առաջ են գալիս յերկու բաղաձայնների մեջ, իբրև զբանց արտիկուլացիոն փոխանցման անմիջական արդյունքը: Որինակ, գիտվում և, Վոր մի շարք լեզուներում հին sr կամ nr հնչակոմպլեքսների միջև ծագում և i (կամ d)՝ զբանց փոխանցման միջին և կապող բաղաձայնը, ինչպես որինակ, մեր բարբառների «սրա > սարա», «նրա > նդրա», «մանր» > մանդր» (ծանր > ծանդր)... կամ ուստաց *осрый > острый, осров > остров, ժողովրդական срам > страм, нравиться > ндравиться և այլն: Նման յերկրաբաղաձայնների արտասանական փոխանցման արդյունք մենք համարում ենք և nr > mbr զարգացումը՝ ինչպես, որինակ, թմրել > թմրել, զրարարի զմրիմ > զմրրիմ, ժողովրդական ումր (արարելեն բառ և կյանք) > ումրր, ... կամ ֆրանսերեն nombre «թիվ» լատիներեն numerus բառից, chambre (շամբր) «սենյակ» բառը, Վոր առաջացել և լատիներեն camera բառից* և այլն:

Նման զարգացման արդյունք և և «l» բաղաձայնը աստված (զրարար «աստուած») բառի մեջ հին փոյուզիական savajios (> *Asvaj-io —) հատուկ ասածու անունից, ուր sv արտասանությունից առաջացել և stv նոր (= հայկական) հնչակոմպլեքսը:

Ընդհանրապես, այն պիտի ասել, Վոր հնչյունափոխական նման յերևույթներ կարող են լինել շատ բազմազան. միայն կոնկրետ լեզվում և յուր պատմական հաջորդական ընթացքում զբանք պիտի գիտվեն և յերևան հանվեն: Մենք բավականանանք միայն բերած որինակներով:

* Այդ ֆրանսերեն բառից մենք կիրիկյան շրջանում ունենք «շամբր» (= զիվան) փոխառությունը. համեմատելք անդր. «չեմբեր» (Чемберлен = զիվանապետ):

Մենք արդեն յուր տեղում խոսել ենք «կրկնակի բաղաձայնի» (consonne géminée) արտիկուլացիոն եյության մասին, վոր դրա մեջ մենք ունենք վոչ թե յերկու բաղաձայն, այլ մի ուժեղ, տեվողությամբ և արտասանությամբ ուժգին բաղաձայն, նայած թե բաղաձայնը սոնոր ե, ֆրիկատիվ ե թե պայթական: Բաղաձայնի այդ ուժգնությունը կամ տեղությունը աղղում և յուր նախորդ ձայնավորի վրա և վերջինս դարձնում կարճ: Որինակ, մի «մասսա» բառի մեջ նախորդ (առաջին) «ա» ձայնավորը շատ կարճ և շնորհիվ ուժեղ ու տևական հաջորդ «ս» բաղաձայնի, բայց դիցուք թե «մասսա» հնչման մեջ առաջին, «ա»-ն յերկար եւ Այդպես նաև КОММУНА, ОТТОГО և նման բառերի մեջ ММ (= յերկար М) և ТТ (= ուժեղ Т) բաղաձայնից առաջ ընկած ձայնավորը կարճ ե, իսկ յեթե հնչվեր և գրվեր КОМУНА, а ТОГО և այլն, այդտեղ о և а ձայնավորները ավելի յերկար են: Այդ ինտենսիվ բաղաձայնը մեծ մասամբ լինում և բառի մեջ. բառասկզբում կամ վերջում կարող և լինել իբրև արտասանական ամբողջություն նախորդ կամ հաջորդ բառերի հետ. համեմատիք, որինակ, ուսուցы с собой (= յուր հետ), к кому (= դեպի վորը, ում), вот тебе (= ահա քեզ) և այլն, թեպետ կան և сора, вверенный և նմանները բառասկզբում:

Հայոց լեզուն, հատկապես յուր բարբառները, ստեղծում են այդ consonne géminée-ն, հավանորեն նաև իմաստի ուժեղություն պատճառելու, թեպետ ամեն դեպքում այդ չի յերևում, ինչպես, որինակ, արարատյան բարբառի — ամմեքը, վազդել, շեղպել..., բայց և «ութթը» «իններ», «տասսը»: Ոտարազգի բառերի ուժեղ այդ բաղաձայնը հայերենում պետք ե, ըստ իս, պահել (և գրել կոմմունա, ապպարատ, աստղիացիա և այլն, ինչպես մի ժամանակ գրվել ե Յովհաննես, Ովսաննա...), մանավանդ վոր մեր լեզվի զարգացման դինամիկան գրան չի խանգարում, ինչպես վոր նաև այդպիսի գրությամբ մենք ավելի մոտ կլինենք սովորական յերոպական գրության: Բացի այդ, մեր լեզուն յուր ձևաբանությամբ այդ չի մերժում. համեմատիք — անդուրություն, ուղղել, տարտական, բարելավվել («բանվորների գրությունը բարելավվել ե»), բըզզալ, Աճճա և այլն:

Այդ ուժեղացած բաղաձայնը առաջ կարող ե գալ կամ մի սոսկական բաղաձայնի այդպիսի ուժեղացումով, նման մեր բարբառների ամմեքը, վազդել... և նման բառերի, ազդելով գրանով և իմաստի վրա, կամ թե կարող ե առաջ գալ ձևաբանորեն, յերբ

պարզ բառի վերջին բաղաձայնը զուգակցվում է գրան ավելացող ածանցի նույն բաղաձայնով, ինչպես մեր բարերավ-վ-ել, ապահով-վ-ել և այլն. (համեմատիր նաև ռուսերենում *подать* և *поддать* տարբեր բառերը) և կամ կարող է առաջ գալ աստիճիւացիայի հետևանքով (մանները, վանները...): Հնդեւրոպական լեզուներում հետաքրքիր է որիբաղ, և ուժեղացած բաղաձայնի շարժումը: Սանսկրիտում այդ այդպես էլ մնում է անփոփոխ, և որինակ, մի հնգեվր. *sed-* (=նստել) արմատից է *to-* անցյալ դերբայի ածանցից ստացվում է *satta-* (*dt > tt* աստիճիւացիայով և *e*, *o* ձայնավորների փոխանցմամբ *a-* յի, վորը բնդհատուր իրանական յերևույթ է): Բայց այլ հնգեվրոպական լեզուներում այդ ղեկբում առաջ է գալիս գիտստիւացիա, այն է *tt > st*. համեմատիր ռուսաց *сестъ* «նստել» **сед-тъ* ձևերից, ինչպես և *власть* < **влад-тъ*, *клясть* < **кляд-тъ* և այլն. իսկ վորոշ լեզուներում այդ գիտստիւացիոն *st* զառնում է նոր աստիճիւացիայով *ss*, ինչպես գերմ. *sass* (նստեցի), լատին. *sessio* (նիստ) ևն:

Ուժեղացած բաղաձայնի գիտստիւացիան ենք մենք տեսնում և վրաց *kk* (մի ստեղծական *k-*ից) բաղաձայնի *ck* փոփոխելու մեջ (*brkiali > brckiali* «փայլուն»), ինչպես և վրաց *xx > քx* (*խx > քx*), *ss > sc* ինչպես՝ *scavla* < **ssavla* < **savla* = սո վ ս ր-ե ւ (հմտ. բարբառներն սավր-ել) և այլն:

Մեր «ամսկվել», «չմշկել» (=ցամաքել) և նման գաղափարական բառերում մենք ցանկանում ենք տեսնել ուժեղացած բաղաձայնի (*կ > կկ > սկ* || *շկ*) գիտստիւացիան սովորական տեղիվել (տամուկ «թաց» հին բառից) կամ չմքել < ցմքել (ցամաք) ձևերից, ուր ուժեղացած *կկ > ծկ > սկ*, իսկ *քք > չք > շք > շկ*:

Վրաց լեզուն յուր պատմական զարգացման մեղ հայանի շրջանում չի հանդուրժել այդ «կրկնակի» բաղաձայնը, այլ՝ կամ վեր է ածել պարզ բաղաձայնի, կամ էլ գիտստիւացիայի միջոցով, վեր է ածել յերկու բաղաձայնի: Համեմատիր հին աթ-սամ-մե-տի (=տաս յերեք + հավելյալ), վորը նշանակում է «տասներեք», սակայն հնում հնչվում էր «աթսամետի», իսկ այժմ՝ «ցամետի» (ուր «ց» բաղաձայնը «թ» բաղաձայնների արտիկուլացիոն միասնությունն է): Իսկ *consonne géminée-*ի յերկուացման (*раздвоенне*) մասին, իրրև գիտստիւացիոն յերևույթի, մենք վերևում արգեն ասացինք. համեմատիր նաև վրաց *ričxv-i* (բիցխվ-ի) «թիվ» արձառը հնագույն **rixv-* < **rixv-* ձևից (< *wrx* ըստ Մանի), կամ *vecxli* (=արծաթ) < **vexxli* < **vexli* ձևից և այլն:

Ահնք յուր տեղում նմանապես ցույց ենք տվել, թե վորքան մեծ նշանակութ յուն ունի ուժեղացած բաղաձայնը սեմական լեզուներում, ինչպես, որինակ, արարեբենում (kasara «կտորեց», kassara «ջարդ ու փշուր արեց»), ուր հնչյունի ուժեղացումն առաջ երևում և իմաստի ուժեղացում:

5.

Շեշտը, իբրև բառի վորոշ վանկի ձայնավորի ավելի ուժեղ հնչում՝ մյուս վանկերի համեմատ, կատարում է նմանապես հնչափոխական ուժեղ դեր, ինչպես մենք յուր տեղում ցույց ենք տվել: Այդ արտաշնչական («եքսպիրատոր») շեշտի ազդեցութ յունը մենք տեսնում են, որինակ, ուուսերենում, հայերենում, լատիներենում, ֆրանսերենում և այլն: Համեմատելով, որինակ, ուուսաց ПОТ հնչակոմպլեքսը ПОТ (=քրտինք) և ТÒПОТ (=ձիու վտաքի դրոփյուն) բառերի մեջ կամ թե час հնչումը час (=ժամ), сей-час (=այժմ) ու մյուս կողմից часы' (=ժամացույց), ТÒТЧАС (=նույնժամայն) և նման ձևերի մեջ: Ընդունվում է ընդհանրապես, վոր քանի հեռանում են վանկերի ձայնավորները շեշտված վանկից, այնքան թուլանում և շատ են ձևափոխվում: Այս յերեվույթը բացի ֆիզիոլոգիական լինելուց, յերբ արտասանական նյութը ավելի շատ է բաշխվում շեշտավոր վանկի վրա, ունի դրա հետ միասին և հոգեկան մտախզը, այն է՝ ավելի ուշագրութ յուն դարձնել շեշտավոր վանկի վրա, իսկ վորովհետև այդ պատճառով մյուս վանկերի լավ արտասանութ յունը վրիպում է մեր ուշագրութ յունից, և բացի այդ, մեր արտասանական բերանային որդանները իներտ են և չեն յենթարկվում մեր կամքին, հետևանքը լինում է այն, վոր շեշտավոր վանկն է լավ արտասանվում, դերիշխում, յենթարկում իրեն մյուս վանկերը և առաջ բերում դրանց մեջ ձայնավորների քանակական և վորակական փոփոխութ յուններ: Այս մասին տես մեր «Հնչյունների ֆիզիոլոգիա» հատվածը շեշտի մասին: Այստեղ պիտի նկատել սակայն, վոր եքսպիրատոր շեշտի այդ դերը, լինելով ֆիզիոլոգիական և հոգեկան անմիջական դրդապատճառ, ամեն մի կոնկրետ լեզվում և դրա կոնկրետ պատմական շրջանում, յուր ձևավորումը ստանում է այդ լեզվի պատմական կոնկրետ վիճակից: Որինակ, մենք գիտենք, վոր դիցուք մեր դարբաղցոց բարբառը վերջընթերն է շեշտում, այսինքն վերջին վանկից մի վանկ առաջ (բռնվոտ, լվետանբան...), և գիտենք,

թե ինչ անմիջական ազդեցություն և թողնում այլ վանկերի արտասանության և ձևափոխության վրա, սակայն հարց և առաջ գալիս, ինչո՞ւ յե այդ բարբառում վերջընթերը շեշտվում: Ահա այստեղ է, վոր պիտի գտնել պատմական աստառը, և, յեթե ի նկատի ունենանք վրաց լեզվի այժմյան նման վերջընթեր շեշտելը և Ղարաբաղի տերբիտորիայի վրա (մինչ զրա հայացումը) վրացիների նման կովկասյան այլ ցեղերի նախորդումը (այլբանացիք, ուտիացիք...), մենք յենթադրաբար կարող ենք ասել, վոր զարաբազոց հայերենը յուր շեշտի դիրքավորման և վորակի մեջ պահել և Ղարաբաղի բնիկների վերջընթեր շեշտը: Իսկ վոր այդ հավանական է, այդ յերևում է և մյուս հնչյունների նման պատմականությունից, ինչպես, որինակ, զարաբազոցիների, լոռեցիների և հարևան հայ բարբառների այժմյան «Ֆ» հնչյունի շարասանելը նման վրացիներին, իրև արտացոլանք հայերից առաջ յեղած բնիկների նման արտասանության (և վոչ թե վրացիների ազդեցության, այն էլ հեռավոր Ղարաբաղի և Գողթանի վրա):

Շեշտի դերը հայոց լեզվում (զրաբարում և նոր հայերենում, ինչպես և բարբառներում) նոր և սկսվում գիտականորեն հաշվի առնվել, շնորհիվ Habschmann-ի, Մառի և այլոց, այնինչ հին քերականները շեշտից առաջացած փոփոխությունները այլ կերպ էյին ձևակեպում, այսինչ հնչյունը (է, ի, ու, եա, ոյ, եայ) «դառնում է», «վերածվում է» այսինչ հնչյունի, կամ բառի անման ժամանակ դիցուք ու կամ ի «սղվում են», ինչ խոսք, վոր այդ ճիշտ գիտական չե և այժմ չի կարելի բնդունել. և յեթե մի «ասեղն» զրաբարում դառնում է «ասղան», հապա պիտի մատնանշել նաև, վոր նախ քան այդ «ե» հնչյունի սղվելը նա տեղի յեր տվել «ը» (կամ նման իրրացիոնալ) ձայնավորի, նման մուկն — մլկան, միտք — մրտնց և նման զեպքերի: Մեր հին և նոր ուղղագրությունն այդ կողմից չի նպաստում բառին ճիշտ արտասանում տալուն և հնչափոխական յերևույթը ճիշտ բնութագրելուն: Այդ «ը» չգրելը (scriptio defecta) յերբեմն խանդարում և բառի ճիշտ միտքը անմիջապես հասկանալուն, (որինակ, ի՞նչ և նշանակում «կարճի») այնինչ մենք պիտի մտցնենք լրիվ հնչական գրություն (scriptio plena)⁶, վորը և մանկավարժական է:

⁶) Ի՞նչ և նշանակում «ստամ, Ստեփան, ստեղ» շարքի վերջի բառը: Յև այդ բառը մի հին (զրաբարի) բնագրում մի տնդամից չհասկացա, բայց զուրս և գալիս, վոր դա շատ սովորական բառ է (=սրակ) «սառ» արմատից. իսկ նման լուգուսներ շատ կարող են պատահել սխալ ուղղագրության հետևանքով:

Հնչափոխական ֆակտոր ե նաև «արտիկուլացիոն բազան», վորի մասին վերերը (եջ 81) ասվել է: Իբրև վորևե լեզվի նրա տվյալ պատմական շրջանի արտասանական ունակութունների ամբողջութուն, այդ արտիկուլացիոն բազան հատկապես դեր է խաղում ոտար բառերի հնչական ձևափոխութունների մեջ: Որինակ, յեթե վրացիք չուենն ֆ, կրկնակի բաղաձայն և այլն, նրանք փոխառութունների մեջ կամ կփոխարինեն նման հնչյունները իրենց մոտ յեղած մոտավոր հնչյունով («ֆ»-ն՝ «փ»-ով) կամ կվերածեն այլ որինաչափության («կրկնակի» բաղաձայնը վերարտադրել սոսկական պարզով) և նման շատ յերևույթներ: Արարներն որինակ, չեն սկսում բառեր յերկու բաղաձայնով, իբրև իրենց լեզվի տվյալ մոմենտի որինաչափութուն, և, յեթե վերցնում են ոտար բառեր, դիմում են այլ և այլ զարտուղի միջոցների, ինչպես «Պլատոն» հունարեն անունը վերարտադրում են «Աֆլատուն» (Իֆլատուն) կամ «Ֆիլատուն» և նման ձևերով, վոր հատուկ պիտի լինեն արարերենին. նման յերևույթ մենք տեսնում ենք թյուրքերենում, ուր старик, спичка և նմանները դառնում են «աստարիկ», «խալիչկա» և այլն: Թյուրքերը այդ յերևույթի շնորհիվ (չկարողանալով յերկու սկզբնական բաղաձայն արտասանել) մեր հին տեղանուն «Վժան»-ը, վորը գտնվում է Արագածոտնում, դարձրել են «Ուջան» (թյուրքերը չուենն նաև «ժ» բաղաձայնը), վորն արդեն հետագայում անցնում և յուր արտասանությամբ շրջակա հայերին. համեմատիք նաև Зор հին գյուղը նախկին թյուրք-ուսական սահմանադիմում հայոց Ձոր-ից, կամ «Ջանդեղուր» թյուրքական արտասանութունը հին «Ջագեձոր»-ից, Արագած՝ Արագյաղ (և ժողովրդական ստուգարանությամբ՝ նաև «Ալագյող») և այլն և այլն: Հայերը պարսկական ն (ձայնեղ սպիրանտ ե) բաղաձայնը վերարտադրել են «ր» սոնանտով, ինչպես араձана = ապարան(ք), spantaձата = Սպանդարատ, -աձана աձանցը -արան (ճեմարան, ննջարան և այլն).., կամ պարսկերեն ր (ر) կոմպլեքսը, ուր ր առաջնալիզային խուլ սպիրանտ ե, վերարտադրել են «հր» ինչպես հին պարսկերեն 𐎧𐎠𐎼𐎡𐎹 = շրնորհ («Շնորհ» ձևից), հին պարսկ. xsa𐎠𐎹𐎡 = աշխարհ (այժմյան պարսկ. շահր) և այլն: Յետագայում այդ հայկական «ր» («հր»-ից) կոմպլեքսը դառնում է սոսկ «հ»: Մենք գիտենք նաև, վոր ոուսները հունարեն ր սպիրանտը վերարտադրել են (իրենց լեզվի «բաղային» հարմարեցնելով) Պ բաղաձայնով, վորն այս դեպքում

առաջ գրվում եր Ռ (=Фита), ինչպես Θεοδωρ, αναθεμα. իսկ այժմյան театр, тема և նմանները փոխ են առել յեվրոպական լեզուների միջոցով (հայերը այդ հունականն Յ րադաձայնը վերարտագրել են «թ»-ով):

7.

Բառեր կան լեզուներում, վորոնք իրենց չափազանց («արտակարգ») դորձածության պատճառով և մանավանդ իբրև կոչական բառեր, յենթարկվում են նաև արտասովոր կրճատման (վոչ ըստ նորմալ հնչական որինաչափությունների), մանավանդ վոր բավական և միայն բառի սկիզբը կամ կարևոր հնչական մոմենտները արտասանել, վոր դիմացինը հասկանա: Որինակ, այդպես և Ֆրանսերենն msyo (= պարոն) արտասանությունը monsieur ձևից, կամ ուսաց здрасте արտասանությունը здравствуйте ձևից, կամ գերբանական ժողովրդական moin (= բարի առավոտ) guten Morgen ձևից, կամ մեր «ցը» իբրև հասկանալի կրճատում «ցետսություն» ձևից և այլն և այլն: նման սոցիալ-հոգեկան զրդապատճառ ունեն և հայոց բարբառների «յեսիմ», «չրմզե», «չրստե», կրճատումները, վորոնք առաջացել են «յես ինչ իմանամ, «չեսմ գիտեր», «չես գիտեր» ձևերից: Մինչև իսկ մի գերմաներեն (հին վերին գերմ.) hiutu «այսոր» բառը չեն համարում որգանական հնչափոխությունն hiu (= այս) և tagu (որ) բառերից. համեմատիք մեր ժողովրդական «սախ», (= «եստեղ» ձևից), «րտե» (= «եղտեղ»), «ընզե» (= «ենտեղ»), կամ «ստարի», «սոր», «զզար», կրճատումները «եստարի», «եսոր», «ես(կ)զար» (= եսչափ) բառերից: Այստեղ ևս կրճատումները արտասովոր կարելի չե համարել, քանի վոր այլ զեպքերում պահվում և «էս», որինակ՝ էս գիշեր, էս տունը...

Այս արտասովոր կրճատման են յենթարկվում և հատուկ աշունները, ունենալով նման (չուտ հասկանալու) զրդապատճառ, մանավանդ վոր որչեկտը, իբրև կոչական բառ, անմիջապես գրտնրվում և զիմոդի առաջին և ձևաքի շարժումով էլ ուշադրության և կանչվում: Համեմատիք ուսաց Саша (= Александр), Коля (= Николай), Оля (= Ольга), Надя (= Надежда)... կամ մեր հայոց բարբառների, մանավանդ դարբազցիների Ա՛ Հապ (= Այ Հայրապետ), Ա՛ Սաք (= Այ Սարգիս), Ա՛ Թ՛յուն, (= Այ Հարություն) և նման սոսկալի կրճատումները, ուր սկզբի «Ա՛» բացականչական հավերացումը այլ բարբառներում փոխարինվում և ո վերջավորությամբ (Կարո, Գրքո, Համո...), նման քրդերենի նման վերջավոր-

մության արտական սեռի հատուկ անուններում (Ռդգո, Ալո, Ավդո, Հասո...)*: Ինչպես տեսնում ենք նման արտակարգ կրճատումների մեջ ևս լեզուն ձգտում է ստեղծել վորոշ որինհաշվություններ:

3.

Հնչափոխական կարևոր յերևույթ է և այսպես կոչված «դրափոխությունը», կամ հունարեն բառով ասած՝ մետաթեզիսը Սրա հյությունը կայանում է նրանում, վոր բառի մեջ վորոշ հնչյուններ (բաղաձայններ) կամ վանկեր կարող են իրենց դիրքը փոխել և ընկնել յետ կամ առաջ: Ամենատարածվածն է այն դեպքը, յերբ բառի հաջորդ կամ վերջին մասի բաղաձայնը (կամ վանկը), իրբև հնչական մտապատկեր ավելի շուտ է դարձնում (առաջանում) արտասանողի բառահնչման մտադրության մեջ քան իրեն հատկացվելիք մոմենտում, նախ քան իրեն տեղին արվելու: Որինակ, մի հին «կամուրջ» կամ «կապերտ» բառերի «բ» ֆոնեման, իրբև արտասանական մտապատկեր և մտադրություն ավելի շուտ գոյանալով ('առաջ ընթանալով), տալիս է ժողովրդական «կարմուջ» (վորից՝ կարմունջ) և «կարպետ»: Այդպես և զգալ > զգալ, ձգել > ձձել (զրվում է «զցել»), լվացք > վլացք...

Համեմատիր նաև հունարեն πικρός «դառն» առաջացած πικρόζ; ձևից, սուտաց ладонь հին длань-ից, կամ մեր ժողովրդական դրափոխությունները—բալանի <բանալի ձևից (արմատն է հին բանալ «բացել»), ալանի <անալի (=անաղի) ձևից, զոնքաչ <զոքանչ, անկաջ <ականջ ձևից և այլն*: Վորոշ մետաթեզիսներ հայերենում պատմական որինհաշվությունների անհրաժեշտություն են ստացել, ինչպես հնագույն «բաղաձայն + ր (կամ լ)» դառնում է «բ(կամ լ) + բաղաձայն», ինչպես «արտասուք արմատը, վորն սուղացել է *trasu- նախահայկական ձևից tr > ր

*) Գրաբարում այդ դեպքում, այն է՝ կոչական բառի սկզբում ավելացվում էր ո՞վ բացականչական մասնիկը (ո՞վ մարդ, ո՞վ ծովակ...), վորը վրացերենում հին ժամանակ դրվել է բառի վերջում—կացի ով, բիճի ով..., վորոնք դարձել են կացո, բիճո և այլն (բոտ Մառի): Դարաբողոք մեջ Ա՝ Սաք, Ա՝ Թյուն, Ա՝ Հապ և այլն դառնում են և սովորական փաղաքշական բառեր (Ասաքը յեկալ), առաջացած Սարգիս, Հարություն, Հայրապետ և նման բառերից:

**) Յեղբորս փոքր աղան յերեք տարեկան հասակում, ան ընդհատ արտասանում էր мрокний փոխանակ мокрый (= թաց), капажи փոխանակ покажи (=ցույց տուր), говору («գարա») փոխանակ говорю և այլն:

դրափոխութեամբ (համեմատիր հունարեն δακρυ, լատին. lacruma < *dacruma ձևից և այլն), մերձ (= մոտ) հին *մեծը ձևից (համեմատիր հուն. μείζον), յեզրայր (|| ազրայր) հին *Եբայր ձևից (a || e նախադիր կամ պրոթեստիկ ձայնավորներով), վորբ յուր հերթին առաջացել և *Եբայր < *brayr (= bhratēr) հնագույն ձևից: Մինչև իսկ փոխառութեանն անգամ յենթարկվել են այս որինասագրութեան, ինչպես և գրաբարի հազր-ք (= ծուղակ, թակարդ) = ասորական xawlā, արարերեն habl նույն բառերին: Ժողովրդի մեջ դեռ մինչև հիմա ևլ շարունակվում և այդ մետաթեզիսը, ինչպես արարատյան բարբառում սարվել < *սավրել (< սովրել < սովորել) ձևից, կամ այլ բարբառներում՝ մրկատ < մկրատ, առկա < առոտ և այլն, և այլն: Արդյոք պատմական նպաստավոր հող չի յեղել այդ արտասանական հնչափոխութեան համար, յերբ նույնը տեսնում ենք նաև նախահայկական, այն է՝ խաղական, նման փոփոխութեան մեջ, ինչպես և խաղական (ուրարտական) Harsitani = ասորեստանցոց Asurdan թագավորի հատուկ անվան:

Յերբեմե հետագա հնչյունի մտադրակերը առաջ ընկնելով արտասանվում և նաև իրեն սովորական տեղում, ինչպես լատիներեն thesaurum (= գանձ) բառից ունենք ֆրանսերեն trésor նույն բառը: Այս յերևույթը կոչվում և «անախիպացիա»:

Բայց կա սրան հակադիր այն դեպքը, յերբ հնչյունի (բաղաձայնի) արտասանական մտադրութունը շարունակվում և, յերբ իրեն հատկացված տեղում արդեն արտասանվել և: Այդպես դերմաներեն genug (= բավական) բառը ժողովրդի մեջ արտասանվում և նաև genung, այսինքն նախորդ «ո» բաղաձայնի արտասանական մտադրութունը դեռ շարունակվում և հարատևել և կրկնվել ց բաղաձայնից առաջ: Թերևս այս յերևույթին պիտի վերագրել և մեր ժողովրդական (և գրական) «մենք» բառի «ն» բաղաձայնի առաջ գալը, իրրև նախորդ անգային «մ» հնչյունի շարունակութունը, վորովհետև հին ժամանակ կար միայն «մեք» ձևը (մեք > *մեմք > մենք?): Համեմատիր նաև — կամայց > կամանց, կանաչ > կանանչ, կամուրջ > կարմուջ > կարմունջ, ճանաչել > ճանանչել, ամաչել > ամանչել և այլն: Կարելի չե ընդունել նաև, վոր անգային ու կամ ու բաղաձայնը իր արտիկուլացիոն անմիջականութեան ընթացքում անգայնացնում և նաև իր հետ որդանապես շաղկապված հաջորդ ձայնավորը. և, որինակ, մեք նախ դառնում և mek' (ուր ք անգային ձայնավոր և) և ապա վերածվում menk' (մենք) ձևին, մանավանդ վոր հայերը անգային ձայնավոր չեն

ունեցել [այժմ ինձ հայտնի չե ուղագլին «ը» ձայնավորը միւշն
քնր (= ահա) բառի մեջ]:

9.

Բառերը կարող են փոխել իրենց հնչյունական արտաքինը
և այլ բառերի ազդեցութեան կամ նմանողութեան հետևանքով
(«անալոգիայով»), վորի մի հատուկ տեսակն է կազմում այսպես
կոչված «ժողովրդական ստուգարանութուն»-ը (народная этимоло-
логия, գերմ. Volksetymologie), վորն ավելի ճիշտ կլիներ կոչել
լատ Բոգուեն զը Կուբանեյի՝ «ժողովրդական իմաստավորում»
(народное осмысление): Այս այն դեպքն է, յերբ հին բառեր,
կամ ոտար տեխնիկական տերմիններ և տեղական հին անուններ
(toponymica), չհասկացվելով իրենց կազմութեամբ՝ յենթարկվում
են այնպիսի փոփոխութեան, վոր այժմյան լեզվին մոտ իմաստ
ստացվի, զուգակցվելով այս կամ այն բառի հետ: Որինակ, ուսը
չեր հասկանում сведетель (= վկա) հին բառի կազմը, վորի հիմ-
քում հին սլավոնական ведать (= գիտենալ) բայարմատն է. և
վորովհետև այդ բառի պաշտոնը հեշտութեամբ զուգակցվում է
«տեսնել» (գիտել) գործողութեան հետ, ուստի ժողովուրդը իմաս-
տավորում է հենց այդպես, դարձնելով сведетель բառը свиде-
тель, ոգտադործելով առաջին հերթին նման կենդանի բայածեր,
(вед—«գիտնալ» և вид—«տեսնել») բայարմատները: Այդպես,
որինակ, և արարը Aleksander հատուկ անունը արարական լեզվի
ձևերին յենթարկելով՝ սկսեց գիտակցել նրա սկզբնական Al—
մասը իբրև արարական ազգային al—մասնիկը (հոգը), իբրև
կոնկրետ առարկայի ցուցանիշ, նման al—koran, «գորան», as—
surat «նկար» (< al—surat) և այլն կազմութուններին. և դատելով
լատ իրեն լեզվական ըմբռնման այդ al—մասնիկը, (վորը տեղի
ունի արարական լեզվին հատուկ ձևաբանական պայմաններում),
արարը Aleksander-ը դարձրեց Eskander. այդպես և laškar պարս-
կերեն բառը (= զորք) դարձավ askar: Հայերենից նաև կարելի չե
բերել բազմաթիվ նման որինակներ: Հաճախ հին առևտրական-
ները (որինակ Աշտարակում) գերադասում էին «բարձր լեզվով»,
այն է՝ ուսական վոճերով և բառերով համեմել իրենց կիսազրա-
կան հայերենը, գործածելով «հաշիվկա ընկնել» (= ошибка ընկ-
նել), այսինքն սխալվել, կապակցելով (և ձևափոխելով) ուսա-
կան ошибка բառը հայոց հաշիվ բառի հետ, մանավանդ, վոր
նրանց գործը անընդհատ հենց հաշիվներ տեսնելու մեջ էր, ուր

հեշտութեամբ կարելի չի բ «աշխրհա ընկնել»։ Խուսափելով «ցած» հայերենից՝ այդ վաճառականները գերադասում էին ասել և «բես-վեստ», այսինքն անխիղճ, ուր ուսական այդ бес-совестный (ան—խիղճ) բառը հայ կուլակը մասամբ հայացնում էր կապակցելով սկզբի «բե» — մասնիկը այն ժխտական «բե» մասնիկի հետ, վոր մտել է գյուղական բարբառները պարսկերենից (բեմուրազ, բեջինս, բեջուռա, բենամուս, բեֆասոն..). այդպես և «բե—սվեստ»։ Յերևանի հասարակութունը հաճախ գործ ուներ վերջերս «հաշմանդամ» տերմինի հետ, կապված մանավանդ հաշմանդամների խանութի հետ։ Յեղ վորովհետև «հաշմ» բառամասը գրաբարից և և ժողովրդին անհասկանալի (այդ հաշմ—արմատը նշանակում է «կտորել, խեղել»), իսկ այդ հաշմանդամ խանութավարները պակաս «հաշիվներ» չէին տեսնում, քան վերոհիշյալ վաճառականները, ուստի բնական ժողովրդական ասոցիացիա պիտի կազմվեր «հաշվանդամ» հասկանալի բառաձայնի հետ, վորը և գործածական է վոչ կրթված քաղաքացիների մեջ։ Այդպես և ХОЗЯЙ-КА դասնում և «խաղեյիկին» (եջմիածնում) նման տեղերակին, քաղորակին, քեռակին բառերի հասկանալի կազմութեան։ Ռուսերենից վերցրած յեվրոպական ВАЗЕЛНИ-ը հեշտութեամբ դասնում է «մաղեյին» (կապակցվելով МАЗЬ—մաղ, մաղել բառերի հետ, վորոնք կենդանի գործածական են)։ Համեմատիք նմանապես — Արազած > Արազյազ > Արազյոզ թյուրքական լեզվի ըստուգարանութեամբ, հին Պուրատ (ասուրական անունն է Եփրատ գետի) անունը դարձել և Մուրատ-Չայ, Ազգք > Հախս և այլն, և այլն։ Շատ էին սիրում «ստուգարանել» մեր հին հայոց պատմագիրները, բացատրելով Մասիսը— Ամասիայից, Արմավիրը— Հարմայից, Արարատը— Արայից, Հարբը— հարբ (= հայրեր) գրաբարյան բառից, Գեղաքունին դարձնելով Գեղարքունի, կապակցելով յերևի գեղ (= գեղեցիկ?) և արքունի բառերի հետ, և այսպես անհամար և անվերջ*։

Հայտնի չեն ուսաց բարբառներում ցարիզմի որով հետևյալ ստուգարանութունները— ПРИЖИМ «ոեծիմ» բառից (իբրև

* Շատերը, մանավանդ հին հայկաբաններից, մինչև հիմա էլ կարծում են, վոր Volksetymologie յերևույթը գոյութուն ունի միայն հին չհասկացվող տեղանունների կամ հատուկ անունների նկատմամբ։ Այդ սխալ է իհարկե։ Ժողովուրդը հիմա հասարակ բառերի մեջ այդ ժողովրդական իմաստավորումը յերբեմն չափազանցութեան և հասցնում, ինչպես «գեղ տուր» իմաստավորումը «գոխտուր» (= ДОКТОР) բառից և այլն։

ճնշում, прижимать ուռևերեն արմատից) կամ секатор «եք-
դիկուտոր» (секать, сечь արմատից):

10.

Շատ հայտնի յեն հնչյունափոխության մեջ այսպես կոչված
աստիմիլացիա («առնամանություն») կամ գիսսիմիլացիա («տար-
նամանություն») յերևույթները, վորոնք լինում են յետընթաց
(«սեպրեսսիվ»), յերբ հետագա հնչյունը ազդում է նախորդի վրա
և իրեն նմանեցնում կամ հեռացնում. և լինում են առաջընթաց
(«պրոգրեսսիվ»), յերբ բառի սկզբնական (նախորդ) հնչյունն և
այդ կերպ ազդում հետևյալ հնչյունի վրա: Աստիմիլացիան կա-
րող և լինել նաև լրիվ կամ մասնակի:

Այս յերկու հնչյունափոխական յերևույթներն ել կարող են
սահմանափակվել միևնույն բառի մեջ, նրա սահմանում, և կարող
են ի հայտ գալ յերկու հարևան բառերի ներդարձությամբ:

Բերենք որինակներ, նախ՝ աստիմիլացիայից:

Մեր լեզվի նախադրարարյան շրջանում յեղել և *ծանաչեմ
(= ճանաչում եմ) չպահված ձևը*, վորից ունենք անցյալ կատար-
յալ «ծան-հայ», պատճառական ծանուցանեմ, ինչպես և ծանօթ
բառերը (ծան-արմատը նույնն և ուսուց 3H-ать արմատի հետ,
վորոնք հնգերոպական gen-արմատից են). — աչ վերջածանցը,
իրբև գործողություն սկսող բայերի (verba incohativa) ածանց
(նման մեղանճեմ, երկնճիմ, փախճիմ..) ավելանալով ծան-արմա-
տի վրա յուր «չ» հնչյունով ազդում է սկզբնական «ծ» հնչյունի
վրա և դարձնում նրան «ճ», այսինքն՝ շչային, վորը մտա է «չ»
շչայինին, քան սկզբնական «ծ» սուլիչ (սուլական) բաղաձայնը:
Թեպետ գրարարում գեռ զգացվում եր այդ յերևույթի արդիա-
կանությունը, յերբ անցյալ կատարյալը շարունակում եր «ծան-»
արմատը պահել (ծանեայ, ծանիր, ծանուցեալ., ծանօթ), բայց
ժողովրդական լեզվում այդ ել մեռնում է և «ճանանչել»ը դառ-
նում է հիմնական և սկզբնական, վորից ճանանչեցի, ճանանչել
եմ, իմ ճանանչը, (= ծանոթը) և այլն: *Մանաչեմ > ճանաչեմ աս-
տիմիլացիան (*ծանաչեմ) յետընթաց և: Ընդհանրապես պետք է
ասել, վոր թեքական տիպի լեզուներում գերիշխում է այդ յի-

* Յերբ վորեկ բառ, ձև կամ հնչյուն վերականգնվում է իբրև առաջ յե-
ղած, բայց պատճառներն զրոյվոր կերպով չպահված, այս դրանցից առաջ
գրվում է * (աստղ) նշանը:

աընթաց աստիճիլացիան, այսինքն՝ յերբ յետին հնչյունն և ազդու և իրեն նմանեցնում իր անմիջական կամ հետագոր հնչյունին:

Այլ որինակներ:

Հին *գքօղեմ, *զփոփեմ, *զթափիմ դարձել են սքօղեմ, սփոփեմ, (համեմ. ամփոփեմ), սթափիմ: կամ թե *ղականջեմ > շականջեմ, *անձանք > անձամք, անքիծ > ամքիծ և այլն: Այդպես և ուսաց сделать, второй, встреча և նման գրությունները արտասանվում են ռեզրեսսիվ աստիճիլացիայի շնորհիվ зделать, фтарой, фстреча և այլն: Փրարարյան սկիզբն ածանցավոր ձևը ստացվել և *սկիս—(սկիս—անիմ) շեշտունակ արմատից, բայց «ս» հնչյունը փոխվել և «զ» հետևյալ «բ» ձայնեղի ազդեցությամբ (թերևս՝ skis-mən > skis-bən > skiz-bən): Համեմատիք լրիվ աստիճիլացիայի հետևյալ ղեպքերը—արարերեն al—մասնիկը as-surat, ad-din, ar-rahmat և նման բարդվածքում, կամ լատիներեն as-similatio, ag-gregatus, af-fectum և այլն սկզբնական ad—նախածանցով:

Առաջընթաց աստիճիլացիան շատ ուժեղ և թյուրբական, ֆիննական և մոնղոլական լեզուներում, ուր այդ յերևույթը հատկապես ձայնավորների նկատմամբ կոչվում և «ձայնավորների հարմոնիզացիա» (ներդաշնակավորում): Որինակ՝ յեթե արմատի (առաջին բառն և) վանկարար ձայնավորը յետնալեզվային և միջնալեզվային և, ապա կցվող մասնիկների ձայնավորն ևս այդպիսին պիտի լինի, այսինքն a, ā, o, u, a^o, ə, ы և նմանները, իսկ յեթե արմատի ձայնավորը առաջնալեզվային ձայնավոր և (a^ə, e, ə, i, ð, ū..), ապա և կցույթներինը նույնպես: Որինակ, taš (քար)—tašlar («քարեր»), բայց ev (տուն)—evler (տներ). կարելի չե և ավելի բարդացնել (ev-ler-imiz «մեր տները», ev-ler-imiz-dā «մեր տներում» նույն աստիճիլացիայով և այլն):

Մեր բարբառների սովորել, խորովել, կոլորիկ, մուրովել և այլն բառերի օ ձայնավորների ուժեղ կորացմամբ հնչելը պայմանավորված և, ըստ իս, այդ յերկու օ-երի փոխադարձ աստիճիլացիայով. դրա հետևանքով «ո»-ն չի դառնում «ուո» (ինչպես խոս > խուոս և այլն): Առաջընթաց աստիճիլացիաներ են մեր բարբառների «շոշ»ը шоще բառից, «ջաղաչ»ը՝ հին «ջրաղաց»-ից, հորոխպեր՝ հին «հօրաղբայր» ձևից և այլն:

Յեթև աստիճիլացիան մասնակի չե, ապա այդտեղ նմանվելը կատարվում և հնչյունի մի հատկության նկատմամբ, այն և՛ կամ ըստ տեղի (անքիծ > ամքիծ, ն > մ շրթնայնանում, բայց պա-

նում և ոնգայնութունը)*, կամ ըստ արտասանության յեղանակի (աչք > աչկ, КТО > ХТО...) և կամ ըստ ձայնալարերի աշխատանքի (խուլ կամ ձայնեղ), ինչպես *ղքօղել > սքօղել, второй > фторой և այլն:

Աստիճիլացիայի և դիստիճիլացիայի դրսևորումը միշտ լինում և կոնկրետ պայմաններում, այն ել պատմական վորոշ լեզվաունակութունների հետ կապված: Յեթի աշխիւն տեղում և վորոշ ժամանակ Սմբատ, ամբար, բամբակ... (մք հնչակոմպլեքսով) միանգամայն նպատակահարմար և այդ լեզվի աստիճիլատիվ ձեռտուներին, ապա հարևան բարբառում կամ հենց այդ առաջին բարբառի ալ ժամանակաշրջանում գերադասվում և հնչել դիստիճիլատիվ կերպով, այն է՝ Մնբատ, անբար, բանբակ... (նք հար և նման հնչյուններով):

Հնչյունափոխական այս առնամանության կամ տարնմանության որինաչափութունների հոգն ևս պատմական եւ Որինակ, հայերը մի ժամանակ ունեյին յերկու ւ, մեկը «փափուկ» (= ուսաց ԱԵ), այդ «լ» տառի հնչյունն և, իսկ մյուսը՝ «կոշտ» (ուսաց ԱԵ), այդ «ղ» տառի հնչյունն և: Ասում եյին Պաւղոս (այսինքն ուսաց գրությամբ Павлиос), աղ («алъ») և այլն, և խաղ խեղճ, խեղղել, խաղղո և նման բառերում «խ» և «ղ» հնչուները շատ հեռու եյին (= ուսաց «х» և «лъ») իրարից: իսկ յերը մեր լեզվիպատմական դարգացման հետեանքով զ = ԱԵ սկզբնական հնչյունը դարձավ «ղ» (այժմյան յետնալեզվային ձայնեղ շփականը), այն ժամանակ խաղ, խեղճ, խեղղել և այլն բառերի մեջ առաջ և դալիս նոր տենդենց՝ դիստիճիլատիվ պայքար այդ յերկու նման բաղաձայնների (խ,ղ) մեջ, և վերջին «ղ»-ն աղղելով սկզբնական «խ»-ի վրա, վանելով նրա նմանութունը իրենից, դարձնում և հ. և բարբառների պայմաններին նայած, ստանում ենք հաղալ, հաղ, հեղջ, հեխաել և այլն: Պաղող բառի մեջ կրկնակի «պայքար» և տեղի ունեցել, յերը նա դարձել և այժմյան հավոր, այն և, սկզբից «խ»-ն դարձել և հ (= հաղող) վերջին և թերևս միջին «ղ» բաղաձայնի տարնմանիչ աղղեցությամբ, իսկ հետո միջին «ղ»-ն վերջին «ղ»-յի նույն աղղեցությամբ դառնում և «վ» (= հավոր),

* Այդպես և ուսաց և այլոց պալատալեզացիան, յերը առաջնալեզվային կամ յետնալեզվային բաղաձայնները կամ շ ձայնալորից առաջ դառնում են (միջնալեզվային կ' կամ g'-ի վրայով) 4, ж, и ինչպես неку-печешь, текучесть..., безу-бешашь..., верх-вершина (ухо-уши) և այլն:

այսինքն հնագույն խալուլ (Халыуль) > խաղող > նաղող > նավող:
 Համեմատիր նաև տարնմանական զեպք ժողովրդական սուևչ
 սիճուկ, սեխճ, սրջան.. բառերի մեջ նախկին շուևչ, շիճուկ, շեղջ,
 շրջան բառերից:

Յերբեմն այս որինաչափությունները շաղկապված են լինում
 այլ որինաչափություններով, և դժվար և կոնկրետ պատասխան
 տալ յերևույթի առաջ գալուև: Որինակ ուսաց меделъ (կահույք)
 բառը, վոր զերմաներենից և վերցրած, ժողովրդի բերնում դառ-
 նում և меделъ: Այստեղ կարող և լինել թե ժողովրդական իմաստա-
 վորում (не— «վոչ» և делъ— «սպիտակ»), ինչպես վոր բացատրում
 ևր իմ հանգուցյալ ուսուցիչ պրոֆ. Բոգուևն զը-կուրանեն: Բայց
 այստեղ կարող և լինել և զիսսիմիլացիայի (տարնմանության)
 ազդեցությունը, այսինքն «М» և «Ճ» յերկշրթնային նման բաղա-
 ձայնները իրարից ափելի յեն հեռանում, կոնկրետ ասած՝ նաջորդ
 «Ճ»-ն նախորդ «М»-ին հեռացնում, զարձնում և «Н»*: Նույն զիս-
 սիմիլացիան և և артиллерия բառը (յերկու «р» բաղաձայնների
 տարնմանություն), ստացված артиллерия բառից:

Յերբեմն ևլ միևնույն բառի մեջ տեղի յե ունենում թե աս-
 սիմիլացիա և թե զիսսիմիլացիա, յերբ զիցուր թե առաջին և
 յերկրորդ հնչյունները մի հարարբրության (զիսսիմիլատիվ) մեջ
 են մտնում, իսկ այդ յերկրորդն ու յերրորդը՝ այլ (ասսիմիլատիվ)
 հարարբրությունների մեջ են մտնում, այսինքն՝ լինում և հնչյու-
 նափոխական հարարբրությունների բարդ խաչաձևում, վորը յեր-
 բեմն զուղակեցվում և և այլ որինաչափություններով: Որինակ,
 խեղզել բայը զիսսիմիլացիայի միջոցով դառնում և *հեղզել, բայց
 «դ» բաղաձայնի պատմական հնչյունափոխության հետևանքով
 (ինչպես մարդ > մարթ, վարդ > վարթ, և այլն) այդ հեղզել բայի
 «դ»-ն ևս դառնում և «թ» այսինքն ստանում ևնք *հեղթել: Պատ-
 մական հնչյունափոխական այս դրության կամ մոմենտի հետ բա-
 կրսվում և նոր պրոցեսս, այն և՛ «դթ» հնչյունակոմպլեքսի ասսի-
 միլատիվ փոխհարարբրություն,— «թ» խուլը ազդում և ձայնեղ
 «դ»-ի վրա և զարձնում և նրան «խ», իսկ այդ վերջինը իրեն հեր-
 թին իրբև շնչում պարունակող չփական («փչողական», придув-
 ноѣ) կրանում և «թ» ասպիրատի (շնչեղի) «հ» մոմենտը («թ»-ն
 ստացվել և t+h բարդացումից) և նրան զարձնում «տ», այդպի-
 սով բառին տալով «հեխտել» վերջնակաղմ հնչաձևը: Յեթև զբա-

* Համեմատիր յերեխաների ափսանսրիլ < ափսամարիլ ձևից նույն
 զիսսիմիլացիայով:

կան լեզվի ազդեցութիւնը չլինելը և բարբառի պրիմիտիվ կուլ-տուր-հասարակական կյանքը շարունակվելը, անշուշտ այդ «հետ-տեղ» ձևը նույնպէս կենթարկվելը նորանոր և այլ հնչյունափո-խական որինքների կամ յերևույթների ազդեցութեան*:

Աստիճիւլացիան և դիստիճիւլացիան կարող են գոյանալ մի բառի մեջ հարեան բառի ազդեցութեամբ: Այդ լինում և հատկա-պէս այդ հարեան բառերի միասին և սերտ հնչելու պայմանով, մանավանդ յերբ դրանք վորոշ աստղիացիայի մեջ են մտնում իրար հետ (իբրև հականիշ միասնութիւն, իբրև թվարկութեան հաջորդական զուգորդութիւն և այլն): Որինակ, յիթե շուտ հնչենք «ճրտի ճրտի ճիւղ ծուռը», կամ ուռաց «раз дрова, два дро-ва, три дрова» կտանանք թե աստիճիւլացիայի դեպք (ճրտի ճր-տի ճիւղ ծուռը) և թե դիստիճիւլացիայի (раз двора կամ два двора):* Նորմալ դեպքերից մեզ հայտնի յե որինակ, ժողովրդական «տեկտեմ-բեր» հնչումը (-կտեմբեր մասով), ուր «պ» բաղա-ձայնը դառնում և «կ» հետեյալ հոկտեմբեր, դեկտեմբեր բառերի ձևաբանական ընդհանուր «-կտեմբեր» մասնիկի ազդեցութեամբ: Սրազոնական (և բարտիկ) девять «իւր» մի ժամանակ յեղել և *невять (← neven-ti), բայց հետեյալ десять բառի ազդեցու-թեամբ աստիճիւլացիայի յենթարկվելով դարձել և «девять»: Այս-տեղ աստիճիւլացիան բնական և, վոր լրիվ չի կարող լինել. *не-вять-ը նմանվել և десять-ին իրեն սկզբնական վանկով (не > де), բայց անհրաժեշտորեն պիտի պահի «в» և «с» հնչյունների տար-բերութիւնը, վորովհետև 100⁰/₀-ով յեթե նմանվեր հաջորդին, կտացվեր յերկու «десять» հնչյունով բառ և «իւր» բառի ձևա-կան — հնչյունական ինքնութիւնը կկորչեր: Այստեղ իմաստն և, վոր արգելում և այդ հնչաձևերին միանալու: Նմանապէս մեր

* Այս մի անգամ ևս շեշտում և, վոր հնչյունափոխական որինաչափու-թիւնների (ինչպէս և այլ լեզվական ֆակտուրայի) դրսևորումը յեթե իմա-նենա ձևով և լինում, սակայն և պայմանավորված և հասարակական լեզվա-հարաբերութեամբ: Բարբառների մեջ մեր այժմյան սոցիլիստարարութեան և պե-տականութեան պտածառով այլ ձևով և կատարվում բարբառալեզգովական կա-տեգորիաների դարգացումը, իսկ դրական և ազազա համազգային հայերենում լինելու յե իրեն այլ դրսևորմամբ (համեմատիբ հենց զբի ազդեցութիւնը), միջազգային կամ տեղական նորանոր տվյալների պայմանավորվածութեամբ:

** Հազիվ չենք առնում այնպիսի դեպքեր, ինչպէս домер нома փոխա-նակ номер дома կամ թե глухому попу двух обеден не служат փոխա-նակ глухому поп двух обеден не служит և այլն և այլն:

«ցած» բառը «բարձր» հականիշ բառի ազդեցութեամբ սկսել և նմանվել այդ վերջինին, դառնալով «ցածր» (համեմատիք նաև «յեղր—մեղր» = յեղ ու մեղր): Այսպիսի աստիճիւացիան կոչվում և «ձևաբանական աստիճիւացիա», վորը մտնում և «անայդիա» կոչվող լեզվական յերևույթի մեջ (այս մասին տես «Ձևաբանութեան» գլուխը):

Ձևաբանական այս աստիճիւացիայի մասին մասնավորապես պիտի շեշտել այն, վոր այդ յերևույթը յերկու հարևան բառերի մեջ կարող և տեղի ունենալ այն դեպքում, յերբ դրանց մեջ վորոշ հնչյունների հաջորդական ընդհանրութուն, վորոշ հնչյունական համանմանութուն, համահնչունութուն (աստեղանակ) կա, ապա թե վոչ տեղի չի ունենալ այդ աստիճիւացիան: Որինակ, «ցած» բառը կարող էր ավելի նմանվել հականիշ «բարձր» ձևին, քանի վոր ած և ա (բ) à յերկու բառերի հնչյունակոմպլեքսը համահունչ է. այդպես և ռուսաց *невать և десять բառերի մեջ ընդհանուր *е—ять* մասը թույլ և տալիս ավելի նմանվել (նմանապես «յեղր—մեղր» ունեն ընդհանուր «յեղ» մասը): Այդ ընդհանուր մի վորոշ մասի համահնչունութունը, ինչպես ասացինք, պարապիտի մինիմոսթի և զարգացող նոր ստեղծանութեան, նոր աստիճիւացիայի, և յեթե, որինակ, «ծանր ու թեթե» «չորս—հինգ...» նման հայոց գուղակցութունների մեջ չենք տեսնում աստիճիւացիայի զարգացում, բայց հակառակ, այն է՝ նպաստավոր պայմաններում, այդպիսի դեպք պիտի տեղի ունենար, ինչպես տեսնում ենք միջին իտալերեն grevis «ծանր» (լատիներեն «gravis» բառից) հականիշ levis «թեթե» (լատիներեն նույն բառն է) ազդեցութեան տակ փոխել և յուր միջին ձայնավորը (a > e), ունենալով ընդհանուր r—vis || l—vis: Նույնպես լատիներեն quinque «հինգ», վոր հին ժամանակ պիտի լիներ *pinque (= пять, հուն. πέντε, պարսկ. panč, հայոց հինգ...), զարձել և quinque ձևաբանական աստիճիւացիայով նախորդ quattuor «չորս» բառի ազդեցութեամբ, նրա qu մասնիկը յուրացնելով: Ըստ իս, հայոց «յերկիրնք—գետինք» վոճի մեջ ևս ունենք այդ ազդեցութունը, այն է (գետ)—լիմ վերջամասը չպիտի ունենար «ք», այլ յուրացրել է նմանվելով նախորդին (յերկլիմ բառի վերջամասին), ունենալով ընդհանուր «ե—լիմ» համահնչունութունը: Մենք մեր «յերկիր» բառն ևս այդ ձանապարհով բացատրելով (զբարար «երկին—երկիր»)՝ գտնում ենք, վոր սկզբում պիտի լիներ e—kir (ե—կիր) և ընդհանուր պիտի լիներ Հայաստանի տերրիտորիայի

և հարեան յերկրամասերի նման կուլտուրական այդ տերմինին (համեմատիք ուրարական կիւրա և հետագա կիրա «հող», սու- մերական kur «յերկիր»...): Վորոշ իղեւորգիայի (կրոնական- տիյեղերարանական, «կոմոնոգնիական») ազդեցութեան տակ նախնական «եկիր (ekir) բառը*, միշտ հաջորդելով erkin հին հնչածեր պահած բառին (Մառը դրա հետ համեմատում և վրաց rkina «յերկաթ» բառը), դառնում և ասսիմիլացիայի որենքով erkir (ստանում և «ը» նոր բաղաձայնը), ունենալով նախնական «e—ki—» ընդհանուր հնչյունակոմպլեքսը:

Յերկու բառերի մեջ տեղի ունեցող այդ ասսիմիլացիայի յերևույթը թե՛ հնչյունարանական և և թե՛ ձևարանական, և ի զուր չեր Բոդուեն դը-Կուրտենեն այդ կոչում «морфологическая ассимиляция» կամ «морфологическое уединоображение»: Իս մասամբ տեղ պիտի դրավի «Ձևարանութեան» գլխում և «ձև- վարանական դիսսիմիլացիայի» հետ, Վորը, սակայն, լեզվաբա- նությունը ցածր չի տեսել կամ տնողեր: Այդ յերկու որինաչա- փությունները մի դիալեկտիկական միասնություն են կազմում և ձևարանական մեծ նշանակութուն ունեն (տես «Ձևարանու- թյուն»):

11.

Հնչյունափոխութեան մեջ նկատվում և նաև բարդացման և պարզեցման կամ միացման և բաժանման յերևույթը, Վորը լի- նում և այլևայլ դրդապատճառներից՝ ասսիմիլատիվ—դիսսիմիլա- տիվ կամ հնչյունա-ֆիզիոլոգիական: Որինակ, յեթե հին հայոց «սեպուհ + ական» միավորը շեշտի հետևանքով դառնում և սեպը- հական, ապա «ը» (չգրվող) ձայնավորի անկման շնորհիվ ևս (շուտ արտասանութեան և դիրքի պատճառով)** «պհ» հնչյուն- նահամադրութունը տեղի յե տալիս հնչյունամիացման, իբրև ասպիրատ նոր բարդ «պ» հնչյուն: Այդ նույնը մենք տեսանք վրաց çameti «տասներեք» բառի մեջ, Վորը («ցամետի») կազմ- ված և at- («տասն») + sam- («յերեք») + metl («հավել- յալ») մասերից, և ուր t' + s (թ + ս) համադրութունը նմա- նապես վեր և ածվում աֆֆիրկատ նոր հնչյունի ç (= հայոց ց):

* Ekir (=յերկիր, հող) նախահայկական բառը յուր բարբառին հատուկ որենքի համաձայն (կամ թերեւ erkin բառի e-յի ազդեցութեամբ ?) ընդու- նել և սկզբնական «ե»: Աւարդիական բարբառը սիրում եր նախադիր («պրո- թետիկ») a :

** Այդպես և տեղն—աղան, այժմյան՝ բերան—բերնի և այլն:

իայց կարող և լինել և ընդհակառակը, այսինքն՝ բարդը տեղի չե տալիս պարզեցման, ինչպես վախտուն բառի մեջ, ուր «թ» բաղաձայնը հարևան «ս» հնչյունի զիսսիմիլատիվ ազդեցութեամբ յուր բարդ «ց» (վաց- < վեց) վիճակից վեր և անվել ավելի պարզի: Նմանապես աղաչ- արմատից ունենք «աղաւթ» (> աղօթ), ամաչ- արմատից՝ ամաւթ (> ամօթ), *ծանաչ- արմատից՝ ծանաւթ (> ծանօթ), արած- արմատից՝ արաւտ (> արօտ), դ-գած-իմ (վրան գցել)՝ արմատից՝ գաւտի (> գօտի)*... , այստեղ ամենուրեք տեղի չե ունեցել աֆֆրիկատների (չ, ծ) վերածումը կամ պարզեցումը («ղեզաստիլացիա», սիրիլանտի կորուսում) նոր պարզ բաղադրիչ մասի (թ, տ): Համեմատելու բարդացման—պարզեցման տեսակետից նաև՝ չտատանել (< տան—տանել «ղես ու զեն» տանել)²⁰, վոր բարդանում և, աֆֆրիկատիզացիայի (այն և՛ աստիլացիայի) յենթարկվելով՝ դառնում և ծածանել և պարզեցման յենթարկվելով՝ սասանել. այդպես և՛ թորել > ծորել > սորել, թեքել > ծեքել, զաղիր > ձանձիր և այլն և այլն, վորպիսի յերևույթը ձևարանական և, այն և՛ նոր բառեր ստեղծելու հնազույն միջոցն և: Համեմատելու ուստաց ВИД—ВИЖД—ВИЖ-, լեհերեն речь > ржечь > жечь (այժմյան հնչումն և), գերմանական pi բարդութունը սոսկ „р“ բաղաձայնից (camp «գաշտ» > kampf, pilug < „п.луг“ և այլն...): Մենք արդեն յուր տեղում ասել ենք ուժեղ բաղաձայնի (consonne géminée) վերածվելը՝ յերկուսի, ինչպես համարել > համարել > համբարել, վրաց xx > քx, կք > ck և այլն: Այդպես և և հրեական манна բառի վերածվելը մեր մանանա ձևի (տեական մի «նն» բաղաձայնը յերկվանում և):

Միացման (պարզեցման) լավ որինակներ ունենք ուստաց знаменосец > знаменосец ձևի վերածման մեջ, ուր յերկու ноно վանկերը միաձուլվում են: Այդպես և минералология > минералогия, близозорок > *близорок, վորը ժողովրդական իմաստավորմամբ դառնում և близорук (կապակցելով рука «ձեռք»

* Այս բացատրութուններն առաջին անգամ „W“ ստանտի միջամտութեան խնդրով (Իրրե «հեռարանութուն») տվել ենք մենք մեր «Մի բանի հեռարանական մտցորդներ հայերենում» հոդվածում, տպված Գրա. և Արվես. Ինստ. տեղեկ. № 4.

²⁰ Մարուր արմատն և տան (tan-), վոր հին և և կա վրացերենում, ուրարտերենում և յուրրի (միտանի) լեզվում (տես իմ „Общие элементы урартского и хеттского языков“ (Эривань, 1936, էջ 27 և 57 1):

բառի հետ, յերբ կարճատեսները դիրքը և այլ իրերը ձևաքով մոտեցնում են աչքերին): Հայերենից որինակներ. աշխարհահայացք > աշխարհայացք, հասարակակարգ > հասարակարգ (զեռոսս պարտադիր կերպով չի ձևավորվել), Յուրակակերտ > Յուրակերտ, տավարած > տավարած: Սերերենում՝ бременоноша > бременоша:

12.

Մինչև հիմա բերած հնչյունափոխական որինաչափությունները իրենց այդ փոփոխման գրգապատճառները ունենում եյին կամ միևնույն բառի մեջ (շեշտ, դիրք, աստիմիլացիա...) կամ գրանից գուրս՝ հարևան կամ այլկերպ զուգորդված բառի ազդեցությամբ («անալոգիա» և «ժողովրդական իմաստավորում»): Յեզ այդ բոլորը հեշտությամբ բացատրվում և կամ Ֆիզիոլոգիական—հնչյունաբանական տվյալներով, կամ հոգեբանական և կամ յերկուսի ել միջնորդությամբ. իսկ բառերի այդկերպ փոփոխվելը (բացի շեշտի և աստիմիլացիա—գիստիմիլացիայի ներգործությունից) ընդհանրապես սահմանափակ ե:

Բայց կա և մի այլ տեսակը հնչյունափոխության, վորը շատ ընդարձակ տարածում ունի, փոփոխման գրսեվորման համար պահանջում և ավելի յերկար ժամանակ. և յեթե այլ արգելք չի ծառանում, ապա այդ յերևույթը պիտի ընդգրկի բոլոր բառերը, այսպես ասած «պարտադիր եքսպանսիա» ունի բոլոր դեպքերի նկատմամբ, յեթե իհարկե գրանց պայմանները չեն փոփոխված: Վերջապես այդ որինաչափությունը միշտ չեր ել կարող գործել («andere Zeiten, andere Lautgesetze»):

Այս որինաչափությունը ճիշտ կլինի կոչել, հետևելով Բոգուեն գը-Կուրտենեյին, ընդհանուր պատմական հնչյունափոխություն: Հնչյունը, հետևապես, փոխվում և բառի ամեն դիրքում և իրեն մեջ, յուր արտիկուլացիայի փոփոխման ներքին պատճառով, ինքնորեն, վորոշ չափով «սպոնտան» կերպով: Սակայն յուր պատմական տարածման մեջ բացարձակ չե և յուր ընդհանուր պարտադիր և հանրընկալ տենդենցի մեջ այդ որինաչափությունը կախվածության մեջ և լինում: Բացատրենք որինակներով:

Հայերը իրենց գրավոր լեզվի առաջին դարաշրջաններում, ինչպես և գրանից առաջ, իրենց «ո» տառը հնչել են «օ» (ինչպես այժմյան ուղղագրության մեջ), ինչպես որդի, ոտն, հոգի,

խոտ, այն և այլն⁶, բայց նետագայում, թերևս VIII—IX դարերից սկզբ-
 սած, այդ «ո» հնչյունի արտաբերման մեջ սկսում է աստիճանա-
 կան և մի ուղղութիամբ փոփոխություն, այն է՝ գրան սկսում է
 նախորդել յերկչրթնային (և ապա շրթնաատմնային) սոնանտ
 օ, վոր մոտ եր մեր «ու» ձայնավորին, բայց շրթնաքնների ա-
 վելի նեղ բացվածքով, իսկ իրեն «ո»-ի արտիկուլացիան յետնա-
 լեզվային միջին բարձրությունից դառնում է յետնալեզվային
 ստորին բարձրություն, ունենալով թույլ շրթնայնացում: Այդպես
 որդի > ու՞րդի, սան > ու՞տն, հոգի > հու՞ղի և այլն, իսկ
 ավելի նետագայում բառակերպի ուն > վն, այսինքն՝ վն՞րդի,
 վն՞տն... իսկ հու՞ղի > հվ՞ղի > հֆ՞ղի (պրոդրեսսիվ աստիճի-
 լացիա՝ խուլ «հ»-ն ձայնեղ «վ»-ին դարձնում է խուլ ֆ), վորը
 մնացել է այժմյան բարբառներում *h₂ōk'i*, *i^hōrt'*, *h₂ōγ...*, չի
 անցել գրական լեզվի արտասանություն: այս մասնավոր կետում
 գրականը վերցրեց գրարարյան արտասանությունը (հոգի,
 խոտ...), այնինչ ժողովուրդը ամեն զեպրում, թե բառակերպում,
 թե բառամիջում և թե վերջում այդ հին «ո»-ն դարձրել է «ու՞ն»
 (բառամիջում և վերջ) և վն (բառակերպում), ինչպես վն՞րթի
 (վն՞րթի), խու՞տ, այու՞ն (վանեցոց մոտ) և այլն և այլն:

Բայց արդո՞ք այս ընդհանուր պատմական հնչյունափո-
 խությունը բացարձակ է և անվերջ: Դիմենք մեր բարբառնե-
 րին, վորոնք որդանապես դեռ շարունակում են իրենց իմա-
 նենտ այս դարգացումը (ստանց գրային լեզվի ուժեղ ազդեցու-
 թյան): Մենք այդտեղ կտեսնենք, վոր դեռ ասում են ոսկի (=
 օսկի), սովի—սովրներ, որմին, որթունք (թերևս գրարարից
 փոխառյալ), ոչով, որբչի (= «ի գուր» Աշտարակում) և այլն,
 իսկ արարատյան բարբառում (Աշտ., Օշակ...) այդ հին «ո» (= օ)
 հնչյունը նաև բառամեջ «վ»-ից առաջ չի դարձել դեռ ուն, այլ
 հնչում են օ. որինակ, ծ ո վ, ո վ, հ ո վ (վորն յեթե ու ստանար,
 կդառնար ֆն վ), կ ո վ, բ ո ո վ, լ ա ց ո վ...: Նման խոչընդոտ հան-
 դիսացել է, ըստ իս, յերկու հարևան վանկերի «ն» հնչյունների
 փոխադարձ աստիճիլատիվ և պահպանողական ազդեցությունը,
 վոր թույլ չի տվել այդ սկզբի «ն»-ին դառնալ «վն», ինչպես՝
 ո լ ո ր ե լ (= օ լ օ ր ե լ), ո դ ո ր մ ի, ո չ ո վ (= վ ո չ վ ո ք), բայց ա-
 ռանձին հին «ոչ»-ը դարձել է վ ո չ կամ վ ո ն չ: Այդ նույնը

⁶ Այդպես են տառադարձել և ոտար բուսերը, ինչպես որթողորս (= հուն.
 ορτάνθος): սլիմպիազ = հուն. Ὀλυμπίαζ (= αἶθος), ստիկան = պահլավերեն
 ostikān, սա = հուն. ὄρρος, որբ = լատ. orbis և այլն:

կարելի չի ստել և հին «ե» տառի մասին (մեր այբուբենի հինգերորդ տառը՝ և, «յեչ»), վորը հնչվել և ինչպես այժմյան մեր նոր ուղղագրութեան մեջ և ընդունված (= ուսաց Յ)*: Այդ հնչումը յեղել և թե բառակազմում (երթալ, ևս, երկու, երկար...) և թե բառամիջում (բերել, դետ, տեսնել, բերան...), բայց հետագայում, թեքես ելի նույն VIII—IX դարերից սկսած, այդ հին ե (Յ) հնչյունը ստանում և սկզբից բաղաձայն «յ» սոնանտը («կիսաձայնը»), այսինքն, միջաղգային տերմինով ասած, յենթարկվում և յոտիղացիայի (ЙОТИРОВКА-յի) և ստանում ենք բարբառներում՝ յես, յերկար, յերգ և այլն, բայց և բյերբմ եմ, կյեր և այլն, թեպետ այդ պրոցեսը դեռ չի ավարտել և շատ տեղ դեռ ասում են՝ եփը դալիս աս, եփում եմ, երկու, եթալ ևլն, մանավանդ երեկալ, Կերես (փոխադարձ ասսիմիլացիայով, նման ոլորել, ողորմի...): Վոր այս յերկու որինաչափությունների մեջ վոչինչ սպեցիֆիկ հայկական չկա, այդ յերևում և և ուրիշ լեզուներից, վորտեղ նույնպես տեսնում ենք $a > \text{վո}$, $e > \text{յե}$ (ի դեպ և այս վերջինից միայն բառակազմի «յե»-ով դեպքերն և ընդգրկել մեր գրական լեզուն): Հմմտ. իսպանացոց *Piedro* (Պետրոս), *puerta nueva* (= լատ. *porta nova* «նոր դուռ») և այլն:

Այսպես, որինակ, նաև վրացիք առաջ ասում եյին *Orí «յերկու», Or'xi* («թխի») «չորս», իսկ հիմա ասում են ուորի (վորի) և ութխի (վոթխի), ինչպես ուսաց գյուղերում դեռ ասում են *вострый* (= սուր) դրական *острый* բառի դիմաց (*восемь ստացվել և осемь հին ձևից*). ուկրայներենում *вол* (= յեղ) վորպես բարբառային ձևով հնչում են *вуол*: Իսկ յոտիղացիայի լավագույն որինակը տալիս և հենց նույն ուսաներենը, ուր հին *еда, ехать, есть* և այլն այժմ հնչվում են *йеда, йехать, йесть* և այլն (սկզբի «й» = հավասար և մեր «յ»-ին և ձայնեղ է)**:

Հայերենում կմատնանշելինք նաև ձայնեղ բաղաձայնների (բ, դ, գ, ջ, ձ) պատմական փոփոխությունը, վորն ընդգրկում և բառի ամեն դիրքը, տարրերովելով ըստ աստիճանի և ժամանակի նկատվում և գրանց վեր ածվելը ասպիրատների (բ', դ', գ', ջ', ձ', կամ խուլ՝ փ, թ, ք, չ, ց,) նայած որինաչափության զարգացման:

* Այդ չպիտի շփոթել մեր այբուբենի յթերորդ տառի հետ (է), վորն առաջնալեզվային միջին բարձրության և, ինչպես «ե», բայց ավելի նեղ և և փակ, թեքես լեզվի կծկվածությամբ հանդերձ:

** Ուսաներենում չկա ձայնեղ «յ» դրության նշան և ակամայից «й» տառն ենք գործածում:

Այն բարբառներում, ուր ձայնավորով սկսվող բառակազմում առաջ ե գալիս մի նոր հավելյալ «ձայնեղ հ» (ձայնեղ հագագ), նման 'արի, 'ուս, 'ամեն և այլն, այդ բարբառներում բառակազմի բ, դ, զ, ջ, ձ բաղաձայնները վեր են անվել ձայնեղ ասպիրատ բ', դ', զ', ջ', ձ', ձ հնչյունների, ուր վերջիններիս յերկրորդ բաղադրիչ մասն է ձայնեղ ասպիրանտ հ կամ ' նշանով գրած. իսկ բառամիջուկում այդ նախկին բ, դ, զ, ջ, ձ ձայնեղները վեր են անվել խուլ ասպիրատների (փ, թ, ք, չ, ց), ինչպես մարդ > մարթ, վարդ > վարթ, խարեի > խարիեի, գուր > գ'ուփ, թագաւոր > թագաւոր, արջ > 'առչ, օձ > ոց և այլն: Այստեղ, բառամիջուկում, մի արդելաոտիթ հանդամանք է միայն այդ յերևույթի տարածման առաջը բռնում, այդ այն ժամանակն է, յերբ այդ բ, դ, զ, ջ, ձ գալիս են «ն» սոնանտից հետո, ինչպես «հինգ» մնում է անփոփոխ (այդպես և՛ գանձ, բանջար...), թեպետ արարատյան բարբառում հին «ցնդել» հնչվում է «ցնթել» («թ»-ով, ըստ որևէքի):

Հայերն ընդհանրապես նախահայկական («հնդեվրոպական») *bh, *dh, *gh վեր են անել b, d, g, (բ, դ, գ), նախահայկական *b, *d, *g վեր են անել p, t, k (պ, տ, կ), իսկ նախահայկական *p, *t, *k խուլերը վեր են անել *ph > h, th, kh (= հայոց հ, թ, ք) ասպիրացիայի միջոցով: Լեզվաբանները հակված են այս յերևույթը բացատրել նրանով, Վոր հնդեվրոպական նախահայերը պայթեականները որգանների թույլ հպումով էին արտասանում (implosio-ն թույլ եր), և այդ հեշտությամբ տեղի եր տալիս փոփոխման (ասպիրացիայի և այլն): Սակայն սա ավելի քան պրոբլեմատիկ է, իսկ որինաչափությունը հազարավոր տարիներ չեր կարող հարատևել:

Պարսկերենից (և այլուստ) վերցրած հին բառերի b, d, g բաղաձայններն ևս յենթարկվում են այդ որևէքին: Որինակ, բազուկ > բ'ազուկ, բաժին > բ'աժին (բաժանել > բ'աժանել), բամբակ > բ'ամբակ, բանդ > բ'անդ, գունդ > գ'ունդ, գրաւ > գ'րրավ, գանձ > գ'անձ, դաշա > գ'աշա և այլն և այլն, բայց հետագա փոխառությունները պահում են իրենց բ, դ, գ ձայնեղ հնչումները (և վոչ թե բ', դ', գ' կամ փ, թ, ք), ինչպես—ջան, դուքան, ջեջիմ, ջրհաննամ և այլն*:

* Կա և սոսնձին հանդամանք, յերբ հին բ, դ, զ, ջ, ձ կարող են այդպես էլ հնչվել. ինչպես գավառական բոթել (բայց բ'ոթել, bh հնչյունով), բարեկ, բնդել և այլն:

Մեր բարբառներում հին այլ յերկձայնը (բաղաձայնից առաջ հանդամանքով) հետագայում դառնում է վորոշ տեղ է (ե), իսկ վորոշ տեղերում՝ ա (մայր > մէր կամ մար, այս > էս կամ աս և լն)։ Այս իհարկե ընդհանուր պատմական որինաչափությունն է, վորը բացատրվում է թե ընդհանրապես հին յերկձայնավորներէ (դիֆտոնդներէ) անհետացմամբ բարբառներում և թե այդ այլ հնչման ներքին փոփոխութեան մեջ։ Այնտեղ, ուր ավելի կոնսերվացիայի յե յենթարկված յեղել «յ»-ն, իբրև հոգեֆիզիոլոգիական ուժեղ մոմենտ, այդ բարբառներում «այ» դառնում է «եյ» և հետո՝ է (ե), ուր հաղթում է «յ»-ն (յոտայի ազդեցությունը և հետո՝ ինքն ել ձուլվում)։ այդտեղ «այ»-ն հարմարվում է, աստիճանացիայի յե յենթարկվում ըստ տեղի (լեզվի յետին մասից փոխադրվելով առաջին մասը), այն է, այդ «այ»-ն դառնում է «ե», մոտենալով «յ»-ին և հետո միասնանալով մի հնչյունի մեջ (այ > էյ > է)։ իսկ այնտեղ, ուր իշխել է այդ այլ դիֆտոնդի առաջին մոմենտը («այ» տարրը), այդտեղ յերկրորդ «յ» տարրը, վոր շատ թույլ էլ է հընչվել (և հատկապես այդ տիպի բարբառներում), սկսել է անհետանալ և դիֆտոնդը վեր է ածվել պարզ «այ»-ի, ինչպես արևմտահայկական շատ բարբառներում (աս, ասիկա, մար, ձան, հար...):

Գրական լեզվի տարածման և ազդեցութեան հետևանքով այժմյան վերոհիշյալ բարբառային bherel, dhanak... կամ xuot' fuogi... կամ her, mer... (har, mar..) և այլն և այլն ձևերը փոխարինվում են ն (և վոչ թե փոխակերպվում) նորգրական արտասանութեամբ։ Մինչև իսկ բառամեջ հաճախ կարելի յե լսել «նուրը» («ը» հնչմամբ և վոչ «փ»), «ընդհանուր» (հնչվում է ընդհանուր և վոչ ընթանուր, ինչպես սովորականն է) և նման այլ դեպքեր։

Ինչպես տեսանք, ընդհանուր հնչյունափոխութեան այս որինաչափությունը* պայմանավորվում է հնչյունի սեփական արտիկուլացիայի փոփոխման մեջ առաջ յեկած ինչ-ինչ պատճառներով (անմիջապես՝ ֆիզիկո-ֆիզիոլոգիական թե հոգեկան), ունի ընդհանուր տենդենց իրականացման համար և անխորտակելի

*Ռուսերենում մասնանշենք այդպիսի փոփոխութեան հետևյալ դեպքեր. հին «նեծ յուս» և «փոքր յուս» տառերը (վորոնց հնչյունն էր ^o և ^e, ևնչային ^o և ^e) հետագայում դառնում են у (ю) և я (а), ինչպես зуб, дуб, читаю пять, счастье, свитой.. բառերի մեջ. Համեմատիք թերևս իբրև այդպիսի պատմական որինաչափություն հին ^e ձայնավորի վեր ածվելը ^o (ö)-ի շեշտի տակ— земля բայց черноземъ, ведро-ведра.. ուր դեր էր խաղում հետևյալ վանկի «փափուկ» կամ «կոշտ» ձայնավորի դիրքը։

ձգտում, յեթև իհարկե խոչընդոտի չի հանդիպում այդ բարբառի կամ լեզվի արտաքին «լեզվական հարաբերությունների» կողմից, իսկ բուն լեզվում (բարբառում), այլ և այլ ֆոնետիկական յերևույթների միջամուխ լինելուց (անալոգիայի ազդեցություն, փոխառություն և այլն)։

Հնչյունական փոփոխությունների իրականացման տեւպի մեջ զգացվում և կամ անմիջականություն կամ տեւական աննկատելի պրոցես։ Յեթև իրականացման ժամանակի տեսակետից վորոշ հնչյունափոխական յերևույթների մեջ (չեւաի ազդեցություն, աստիճիւացիա-դիսսիմիլացիա...) այդ փոփոխությունների «հասարակագիտական», ինչպես մասամբ և ֆիզիոլոգիական վորակավորումը մեզ յերբեմն պարզ չի լինում,— խոսքս հատկապես վերաբերում և «բնդհանուր պատմական հնչյունափոխության»,— ապա այդ պիտի բացատրել նրանով, վոր տվյալ լեզվում, յուր պատմահասարակական դարգացման սպեցիֆիկայի պայմաններում, հընչյունի անընդհատ և ականջով անըմբռնելի հարատե փոփոխվածությունը, նրա քանակական (վոչ ֆիզիոլոգիական առումով) աճի հետևանքը կամ չի տվել այդ հնչյունի ֆիզիոլոգիական-հոգեկան և հասարակական-լեզվական նոր վորակ, կամ յեթև ֆիզիոլոգիական-հոգեկան տեսակետից տվել և, ապա լեզվա-հասարակայնորեն, իրրև պատմականորեն անհրաժեշտ յուրացված կատեգորիա, այդ վորակը զեռ չկա։ Ոոսենք որինակներով։ Հայոց հին «ո»-ն (= յեվրոպական օ հնչումը) աստիճանական փոփոխումներով սկզբից ստանում և շրթունքների ավելի մոտ հպում, դառնալով հետագայում «ՈԻՈ՛», բայց սա զեռ բավական չեռ լեզվի պարտադիր նոր գործոնը համարվելու։ Կարող եր պատահել, վոր միևնույն լեզվում կամ նրա բարբառում յերկու մոտավոր հնչումներն ել գործածվելին (խոտ և խուտ, որդի և ուորդի...), ինչպես տեսնում ենք յեթևերենում, ուր ձայնեղ և խուլ պայթականները լեզվի միևնույն շրջանում համահավասար գործածություն ունելին (karp- || garb- «գերփել», tagn(a)- || dagn(a)— «յատակ» և այլն և այլն)։ Բայց ինչպես տեսնում ենք, յեթև բեւեռգիր դրա գրությունը մեզ չի յարում, այդ փոխանցումը անցման շրջանում և գտնվելիս յեղև, չի ստացել հասարակայնորեն գիտակցված վորակ վորակ. կար հնչյունների այդ ֆիզիոլոգիապես տարբորոշ (t և d, k և g, p և g) ձևերը, բայց չկար լեզվի պատմահաս-

սարակախորեն գիտակցութեան և յուրացման մեջ մի պարտադիր ըմբռնում, ձևավորված մի տիպ, մի ֆիզիոլոգիական-հոգեկան, բայց և հասարակական-լեզվական ճ ո ն ն մ ա: Մոտավորապես նույն շփոթութեանն եր տիրում գրաբարում, յերբ հին «բ» հնչյունը «ն» բաղաձայնից առաջ դառնում եր «ո» (*dhur-n > ուռն, բայց զբրան, զբրունք., *ar—սանել» > առնել, բայց արարի...)*, և յերբ հարևան «ն» բաղաձայնից առաջ (նրա ազդեցութեամբ) ֆիզիոլոգիապես փոխված նոր «ո» բաղաձայնը համագոյակից եր նախկին «բ»-ին: Սակայն հետագայում ուղղականի «ո»-ն վանում և թեք հոլովների նախկին բը-ն, և այժմ ասում ենք՝ ամառ, դուռ լեռ... իբրև միակ հնարավոր հնչումը և պարտադիրը բոլոր հոլովների համար ել (դ՝ան, ամա՞վա...)*:

Առաջին անգամ, վորքան մեզ հայտնի յե, հնչյունի քանակական աճման հետ նրա նոր ֆիզիոլոգիական վորակ մասնանշողը յեղել և պրոֆ. Բողոևն զը-կուրտեննն. սակայն այս միայն հնչյունի «ներքին» (արտիկուլացիոն, ֆիզիոլոգիական-արտաբերական) կողմն և, ինչպես ցույց տվինք: Ավելի կարևորն և հնչյունի «արտաքին» կողմը, նրա հասարակական արժեքավորումը. վորովհետև յեթե дань, дно... և день, д'ня և նմանների «Д» բաղաձայնը ֆիզիոլոգիական տարբերութեան ունի (յերկրորդները—день, дня... պայտատլիզացիայի յենթարկված), սակայն ընդհանուր լեզվական կամ լեզվի ընդհանուր ըմբռնման տեսակետից այդտեղ դեռ նոր վորակ չի ստացվել (բայց լեհերենում, որինակ, այդ ստացվել և, յերբ պարտադիր և «ДЗЕНЬ» և նմանները նոր «ДЗ»-ով):

Յերբևմն պատահում և, վոր հնչյունի ֆիզիոլոգիական մոմենտների փոխանցումներն և աննկատելի յեն, և կարծես թե հանկարծակի կամ անմիջապես և կատարվում այդ փոխանցման թուրքը, ինչպես ասենք $p > k$, $g > b$ և նմանները (համեմատելի մեր բարբառների պատոր $>$ կատոր, պորինջան $>$ կորինջան..., կամ վոզնի $>$ կոզնի, վոսաղ $>$ կոսաղ...): բայց այս յերևույթի կամ ներքին ֆիզիոլոգիական մոմենտները մեզ անըմբռնելի յեն կամ զրա հանկարծակի փոխանցման ներքին (իմամեննա) հոգեկան կողմը տեսական պատրաստութեան հող պետք և ունեցած

* Այդպես և և մեր այժմյան «յ» բաղաձայնի պատմական իրականացման խնդիրը «կարելի յե», «սա յե», «եյական» և նման գրութեանների մեջ: Այդտեղ յատայի ֆիզիոլոգիական գոյացութեանը շատ ու շատ թույլ և (30 տոկոս թերես) և հասարակախորեն վոճ պարտադիր և յուրացված (կարելի յե այդ զեղքերում և «յ» չհնչել): Մեր սխալ ուղղադրութեանը նպատակ և զրա կացմանը:

լինելու: Այս «անմիջական» կամ հակադիր որդանների հնչյուններին (առաջնալեզվային \cong յետնալեզվային) փոխանցումը շատ ուսու լեզվաբաններ կոչում են «переходом», վորը, սակայն, այժմ չի ընդունվում, վորպես մի «առանձին» հնչյունափոխական յերևույթ, և կարիք էլ չկա առանձնացնելու:

Նմանապես անընդունելի հնչյունափոխական տերմիններ են «անկում» (падение) — «բարձրացում» (под'ем), վոր գործ են ածում վոմանք (որինակ Մառը): Հնչյունի ֆիզիոլոգիայի մեջ կան վորակական փոխանցումներ (տ > ծ > ս, դ > ձ > ց...), բայց վոչ անկումներ — բարձրացումներ և այլն:

Վորոշ առումով ընդունելի յե «ալտերնացիա» (чередование) տերմինը, յերբ հին կամ ավելի ճիշտ սկզբնական հնչյունը տեղի յե տալիս նորանոր փոխակերպումների, իրրև համագոյակից, լեզվի արսենալի մեջ միասնապես հանդես յեկող հնչյունների, ինչպես ուսաց к > ч կամ ц (лик—лиц-о, лич-ный), г > ж, з, (друг—друзья, дружба) և այլն, և յերբ նախնական և հետագա փոխակերպումների հաջորդականությունը դժվար և հաստատվում, որինակ, ուսաց бер—(беру) || бор—(сбор) || бр—(братъ) || бир—(собирать) և նմանները: Հնդեվրոպական լեզուներում սիրելի յեր е || о || —(zero) յերրեակ ալտերնացիան:

Ընդհանրապես ընդունված և գործածել հնչյունի փոփոխություն, հնչյունական փոփոխություն կամ հնչյունափոխություն տերմինը, թեպետ գերմանացի գիտնականները ունեյին «հնչյունի փոփոխություն» (Lautwandel) և «հնչյունի փոխարինում» (Lautwechsel) տարրեր տերմինները*:

Ի վերջո, ընդհանրապես պիտի ասել, վոր լեզվի հնչյունական փոփոխությունները միշտ պարզ ու մեկին չեն լինում, վոր մեծ մասամբ յուրաքանչյուր բառապատկերի հնչյունական փո-

* Այդ կարծիքին և և Ա. Տոմսոնը, վորն ասում և (սես նրա Общее языковедение, էջ 245—246). «Нужно строго различать между изменением звука (Lautwandel) и заменой звука (Lautwechsel)... Однако те и другие называются звуковыми изменениями языка или изменениями языка в звуковом отношении. Но замену звука не следует называть изменением звука, как нередко делают. Изменение звука происходит исключительно фонетическим путем, между тем как замена звука может произойти и при содействии значений, напр. вследствие „новообразования по аналогии“, „народной этимологии“ и пр[13].

փոխումն անգամ բարդ ե, հաճախ խֆ զված բաղձապիսի և բաղձաքանակ յերևութիւններով: Ել չենք խոսում «ընդհանուր հնչյունափոխութեան» մեջ ի հայտ յեկող հնչյունի արտիկուլացիոն ներքին ունակութունների փոփոխման դրդապատճառների մասին, վոր այնքան կարծիքներ և հարուցել:

Հնչյունական փոփոխութիւնների ուսումնասիրութեան խընդրում միշտ պիտի լինել կոնկրետ, վերցնելով տվյալ լեզվի բառը յուր կրողների ճիշտ պատմականութեան մեջ, ըստ կոնկրետ պայմանների և դարաշրջանների՝ իրենց հասարակական լեզվահարաբերութիւնների ճշգրիտ ըմբռնութեամբ: Որինակ, վերցնենք մեր ժողովրդական «ախպեր» բառածեր յուր հնչյունական այժմյան այդ դրութեամբ: Վոչ մի կասկած, վոր այդ բառը պիտի կապակցե՞լ համեմատելով ելի հայկական և բարբառային «եղբայր» հին բառի հետ, վորը հնչվել է e|bayr (| կոշտ | հնչյուն է): Այստեղ ախամայից աչքի յե զարնվում սկզբի «ե» և «ա» ձայնափոխների հակադրութիւնը, վորն անշուշտ տարբեր բարբառախօսների ներդրումն է (համեմատիր—Արաքս || Երասխ, արազ || Երազ, աղտիւր || եղտիւր, աղինջ || եղիճ, արաստոյ || երաստոյ, արագազ || երագազ և այլն): Իսկ այդ «ա» կամ «ե» ձայնափոխների նախադիր («պրոթետիկ») լինելու տարբերացումը անշուշտ կախված է յեղել նաև այդ բարբառների պատմական կազմավորութեան տարբեր եթնա-ցեղային ֆերմինտների կամ սուբբատրատների հետ, վորն այժմ և դժվար է ճիշտ պարզել*: Այդ «ա» կամ «ե» հավելումը պարտադիր կերպով ծառայել է հայերի համար, քանի վոր նրանք այդ ժամանակ (և հիմա) յուրացրած ունեյին այն ազգային յուրորինակութիւնը, վոր այլևս չեյին կարողանում բառակիրքը յերկու բաղձայնով հնչել, յերբ մանավանդ դա սկսվում եր ը (a) կամ ղ (=կոշտ լ) բաղձայնով: Մնում է մինչ այդ ստացած «ղբայր» բառամասը, վորն ավելի հին ժամանակ յեղել է պարզ «լբայր», ուր «լբ» մասը հայերին հատուկ «բաղձայն + ը (կամ լ)» > «լ (լ)+ բաղձ.» յետևառաջութեան (մետաթեզիսի) պատճառով ստացվել է «բլ» սկզբնականից, նման (ա)-ղբեր < բղեր < բրեր = հուն. փրե(ւ)ար, փրεαρ (նույն իմաստով): Հաստատ կարելի յե ասել, վոր նախա-

* Հավանորեն բառի «ա» նախադրութեամբ (հավելմամբ) պիտի կազմեյին Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մարզերը: Այս մասին մենք առիթ կունենանք խոսել առանձին:

կան *բլայր բառը գիսսիմիլացիայի արդյունք է ավելի նախկին *բրայր (*brayr) ձևի, վորը յուր «բ» (<bh) և «այ» (<atr) մասերով պատմական փոփոխությունն է հնագույն bhrat(e)r բառի Դիսսիմիլացիան կարող էր լինել և մետաթեղիսից յետո, այսինքն՝ brayr > rbayr > lbayr, վորի ճշգրտման համար տվյալ գեռ չկա. բայց դա կարևոր չէ մեր այս պատմական վերլուծման համար, քանի վոր յերկրորդական նշանակություն ունի: Կարևորն է մետաթեղիսի և գիսսիմիլացիայի ֆակտորությունը, վորոնք ի հայտ են յնկել այս բառի մեջ: Իսկ ի՞նչ է կատարվել «աղբայր» բառաձևի հետ հետագայում: Նախ «բ»-ն բառամիջում դարձել է «փ» (ինչպես՝ խաբել > խափել, գուր > գուփ և այլն), և ստացվել է «աղփայր». խուլ «փ»-ն ազդելով ձայնեղ «ղ»-ի վրա դարձրել է նրան խուլ «խ», և ստացվում է «ախփայր», ուր սակայն «փ» սուպրատի «հ» մոմենտը լինելով «խ»-յի մեջ, կլանվում է վերջինիս կողմից և «փ»-ն դառնում է պարզ «պ»: Այս պրոցեսի հետ զուգահեռ տեղի չէ ունեցել ընդհանուր պատմական փոփոխությունն այ > է (ե), վորի մասին մենք ասել ենք: Հետևապես հընագույն bhrātēr բառի վերածվելը brayr (> rbayr) > blayr > lbayr միջոդակով «աղբայր» (|| և-զբայր) հինգերորդ դարի արտասանություն մեղ տալիս է մի շարք «որինաչափություններ» — ազգային արաիկուլացիոն «բաղա», գիսսիմիլացիա, մետաթեղիս, պատմական հնչյունափոխություն, ասսիմիլացիա-գիսսիմիլացիա...²:

Այս որինակի վրա մենք տեսնում ենք, թե հաճախ վորքան բարդ և ներխոնդված է լինում մի բառի պատմական զարգացումը յուր հնչյունական արտաքինի մեջ անգամ: Այսպես են, իհարկե, և լեզվի մյուս «խրակությունները» (ֆակտուրան): Յեթն «աղբայր» կամ նման բառերի պատմական զարգացման այս ետապները և

² Այս բոլորից յետո, վորքան տարբերակ և հակագիտական և յերևում այն լեզվաբանների վերաբերմունքը, յերբ այժմյան հնչյունատեսքով բառերը, կարելի չէ ասել, ֆեոտիչացման և քարացման են յենթարկում, կարծես թե տասնյակ հազարավոր տարիներում հնչյունները վնչ փոխվել են, վնչ ավելացել կամ գուրս ընկել, վնչ իրենց զիբբերն են փոխել և այլն և այլն: Բուզպի, Գրիմի, Դիցի, Պոտտի և այլոց մեծությունը հենց նրանումն է, վոր նրանք, ինչպես և Ենգելյան և մասնաճյուղում «Անտիգյուրիկում», կանգնեցին լեզվի զարգացման պատմական հողի վրա: Ն. Մառը յուր էյնմենտներով, վիվիսեքիա կատարելով իրեն կողմից ֆեոտիչացրած այժմյան բառային հնչյունակնություն մեջ, յետ և գնում բուբուռական լեզվաբանություն այրողրեսսիվ ետապից անգամ

հնչյունափոխական յերևույթները մենք հեշտությամբ կարողացանք տալ, յեխելով հնգեվրոպական կոչված bhrater հին ձևից (մեր մյուս patronimica—ազգակցական տերմիններն ևս գերիշխող մասով հնգեվրոպական են*), ապա համեմատական այս մեթոդով այլ գեղեցիկում շատ հեռուն չենք կարող գնալ, չունենալով թե այլ տվյալներ համեմատելու համար և թե լեզվի հասարակական զարգացման կոնկրետ պատմական ըմբռնումները, ուր չոր ու ցամաք կոմպարատիվիզմը հանդուժե և ֆորմալիզմին:

Այս տեսակետից ավելորդ չենք համարում նորից անդրադառնալ «հնչյունափոխական որհնքներին» (фонетический закон), յերբ գոյություն ունի այդ որհնքների հարաբերական անընդհատության և զրսեվորման (գործոնականության) առկայությունը: Հիմնական յերևույթը սկսվում է հնչյունի իրեն մեջ փոփոխելով, նրա արտիկուլացիայի այլ ձևակերպումով: Յեվ ֆոնետիկական որհնք կամ որինաչափություն կկոչենք, յեթե հավաստենք և ձևակերպենք, վոր այսինչ հնչյունը յուր լեզվի վորոշ զարաշրջանում և պայմաններում ստացել և տվյալ փոփոխովիճակը^{**}, ինչպես արդեն ասվել է այդ «որհնքները» (= որինաչափությունները) մշտնջենական չեն, և յեթե պայմանավորված չեն տվյալ բառի արտաքին տեսքով, այլ ամեն բառի ել վերարելովում են, այնուամենայնիվ երենց անհրաժեշտության մեջ դեմ կարող են առնել շատ ու շատ հակընթաց «պատահականություններին», ինչպիսիք են, մասնավորապես անալոգիայի (ձևաբանական ասսիմիլացիայի) ազդեցությունը, բառային հնչադրության նոր պայմանները, փոխառությունը այլ լեզվից (կամ բարբառից) և այլն:

Ազգակից լեզուների համեմատական ուսումնասիրության մեջ ևս գոյություն ունի «հնչյունական որհնք», վորը վոչ այլ ինչ է, քան յեթե այդ լեզուների մեջ յեղած հնչյունական համապատասխանությունների (звуковые корреспонденции) վո-

* Բացի զքսանչ բառից, վորը կովկասյան և: Հնգեվրոպական են—բոյր, մայր, եզրայր, հայր, սկեսուր, դուստր (վորից՝ ուսար), տոր, տայգր, աներ...

** Ա. Մեյյեն հետևյալ կերպով է ասում, «Այն կանոնները, վորոնցով պահվում են հին արտիկուլացիաները և մուծվում նորերը, կոչվում են ֆոնետիկական որհնքներ» (տես նրա «Введение в сравнительную грамм. индоевр. языков», Юрьев 1911, էջ 26):

բոշ ձևակերպումը՝ ֆորմուլիրովկան։ Այդպիսի «որենք» ե, որինակ, ֆրանսերենն e ձայնավորի համապատասխան լինելը լատինական շեշտավոր a-ին, ինչպես լատ. pater («հայր») ~ ֆր. père, լատ. amatum («սիրած») ~ ֆր. aimé և այլն, կամ, որինակ, հուն. ζ-սանակր. bh, գերմ. և հայկ. b և այլն (օ՛բրա, սանս. bhārami, գոթերեն baira, հայոց berem...):

Հնչյունափոխական այս բնդհանուր «որենքը», լինելով թե մի լեզվի տարրեր շրջանների նկատմամբ և կամ մի քանի լեզուների մեջ, ձևակերպված և հանդես գալիս միայն հետագայում, իրև և ևսվերիկ մի դիտում մեր կողմից. հետևապես այդ «որենքը» նախապես չի կարող մեզ ասել, թե ի՞նչ կարող և լինել հետագայում այս ինչ պայմաններում։ «Որենք» տերմինը զուտ պայմանական և, և վոշ ել հարմար. պահվում և լեզվաբանության պատմաղարդացման տրադիցիայով և բնավ այն չև, ինչպես, որինակ, մի ֆիզիկայում կամ քիմիայում։ Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական ֆոնետիկայի մի շարք հայտնաբերումներից հետո, յերբ Բոպպի, Գրիմմի և Պոտտի խիստ կարևոր աշխատությունների հետևանքով դեռ շատ բացեր ու անհետողություններ էյին մնում, միայն 1875 թվին Վիլհելմ Շեբերը, իսկ մանավանդ 1876 թվին Ավգուստ Լեակինը (ավելի վորոշ) ճիշտ ձևակերպեցին «հնչյունական որենքը», վոր դրանք ըստինքյան բացառություններ չեն հանդուրժում, ցորչափ այդ որենքների գործունեյությունը չի խախտվում այլ որենքների գործողությամբ։ Այդ «այլ որենքների» սակ, ինչպես տեսել ենք, հասկացվում եր հոգեկան աստղիացիան (անալոգիան), փոխառությունը և այլն։ Գործնականում յերբեմն և դժվար և լինում ճշտիվ ձևակերպել այդ «որենքը», քանի վոր դրա հանդեպ լինում են անբացատրելի այլ հանգամանքներ կամ յերեույթներ, մանավանդ վոր գոյություն չի ունենում տվյալ լեզվի պատմական գրավոր դոկումենտացիայի անբնդհատությունը և այն պայմանների ըմբռնումը, վորոնք ազդել են այդ լեզվի հնչյունական կողմի փոփոխության վրա։

Ընդհանուր հնչյունափոխությունը, ինչպես գիտենք, կապված և հնչյունի արտիկուլացիոն հանգամանքների փոփոխման հետ, պայմանավորված և անմիջապես իրեն ներքին ֆիզիոլոգիական փոփոխմամբ, և յեթև խոչընդոտի չի հանդիպում, այս պատմական վորոշ ժամանակաշրջանում տարածվում և բոյոր բաների վրա, քանի վոր նա կոնկրետ բառական հանգամանքից չի

կախված, այլ իրենով և պայմանավորված, իմմանենտ և
Բայց այստեղ ընդհանրապես հարց պիտի ծագի, թե ինչ՞ու
յև այդ հնչյունափոխությունը կատարվում, վորո՞նք են դրա հիմ-
նական գրգռապատճառները:

Կար տեսակետ, վոր ռասայի մեջ են կանխավ դրված այն
արամադրությունները, վորոնք նախորոք գծում են հնչյունա-
կան փոփոխությունների ընթացքը*: Այս տեսակետը իհարկե
քննադատության չի դիմանում և մերժվում է բուրժուական
լեզվաբանների կողմից անգամ (Wundt, de-Saussure և այլն):

Մեջ ելին բերում նաև բարենհնչունություն կամ հեշտու-
թյան սկզբունքը, վորով իբր թե ընդհանրապես կարող են պայ-
մանավորված լինել հնչյունական փոփոխությունները: Նախ
«բարենհնչունությունը» շատ սուբյեկտիվ ըմբռնողություն է և
այն ել պայմանական, վորովհետև այն ինչ մի լեզվում գեղեցիկ
և հեշտ է (իբր թե), մի այլ լեզվի (կամ նույն լեզվի այլ շրջա-
նի) համար հակառակն է լինում. մեր ծ, ճ. կամ վրաց խ, արա-
բական «այն» և այլն, շատ նորմալ են իրենց համար: Հաճախ
մեր սովորական «ա», «ե», «ո» և նմանները մեծ զփվարություն
են հարուցում կուլտուրապես հետամնաց ցեղերի համար իրենց
ներծծվող հնչյուններով անգամ: Այն, ինչ վոր հայի համար (խա-
ղաղություն, ճիճու...) հեշտ և գեղեցիկ է, ռուս ժողովրդի հա-
մար անտանելի յե (նրա համար «խաղաղությունը» — հնչական
պատերազմ է): Վերջապես բարենհնչունության հիպոտեզը նրա-
նում է մեղանչում, վոր մարդ յուր ամենորյա կյանքում, յուր
նորմալ պայմաններում գիտակցական վերաբերմունք չի ցույց
տալիս հնչյունաարտադրման և փոփոխման խնդրում: Իսկ յե-

* Այդ սեպտիկոն տեսակետը պաշտպանողներն են յեղել ըստ Ռ. Շորի հետևյալ
լեզվաբանները—Lotze (Mikrokosmos, 1858), Merkel (Physiologie der menschl-
ichen Stimme, 1867), Scherer (Zur Geschichte der deut. Sprache, 1868), Bentey
(1876) յերիտասարդ քերականներից—Osthoff (Das physiologische und das
psychologische Moment der Sprachlichen Formenbildung, 1879): Բայցրն ել
ի նկատի յեն առել խոսելու մեր որդանի անատոմիական կառուցվածքի ա-
ռանձնահատկությունները Ռուսաստանում այժմ նման տեսակետ ունի С. Ро-
гозин (О звук. изменениях речи, 1927; Об изм. звуков и органов речи
1929): Նույն տեսակետի այլ արտահայտություն է, յերը հնչափոխություն-
ները պայմանավորում են կենարոնական ներվային սխտեմի հատկություն-
ներով, ինչպես տեսնում ենք Rousselot-ի մոտ («Etude sur le patois»): Ռ. Շո-
րի այս ծանոթությունը մենք վերցրել ենք՝ Ф. де-Соссюр, Курс общ. линг-
вистики, ОГИЗ, 1933, էջ 243:

թե հեռուութունն են մատնանշում, ապա մարդ յուր սովորական խոսակցության ժամանակ դժվարություն չի կրում, իսկ պատմությունն էլ մեղ լկալում և նաև հակառակը, այն է՝ պարզ և առաջնալեզվային հնչյունների հաճախակի բարդացումը կամ փոխարինումը յեանալեզվայիններով, վորոնց (բարդերի և յեանալեզվայինների) արտաբերումը ավելի եներգիա յե պահանջում: Պակաս չե մեղանշում մարքսիզմի դեմ և Ն. Մառի տեսակետը, թե բարդ (գիֆֆուզոյիդ) հնչյունները նորաստագիալ լեզուներում ստացվել և պահվել են հին ստադիալ վիճակներից («հարեթական» և նախորդ ստադիաներից), իբրև այդ նախորդ ստադիաների հատկանշերից մեկը: Այստեղ էլ ֆեաթիալացում և արխայիալացիա յե կատարվում այդ հնչյունների նկատմամբ նրանով, վոր բարդերը վերադրվում են միայն հին գարաշրջաններին (կամ ավելի ճիշտ «լեզվաշրջաններին») և վոր նրանք վորոշ արանսֆորմացիայով (ձևափոխումով) անցնում են հետագա շրջաններին: Հետևապես դուրս և դալիս, վոր հետագա այդ լեզվաշրջանները (կամ լեզվավիճակները) կամ նոր բարդ հնչյուններ չեն առաջացնում, թեպետ ունենք իտալացոց նոր յ, ծ կամ լեհերի $r > r\acute{z}$, $d > dz$ (որինակ день $>$ дзень) կամ մեր բարբառների ք'հոի $>$ «չեռի», բարդ «չ»-յով, կամ յեթև ունեն էլ, ապա դրանք պիտի հնազույն շրջանի անփոփոխ մնացած ստեղծագործությունը լինեն և հետագայում չեյին կարող դոյանալ: Բարդության վորակն էլ մարդուս կիսակենդանական լեզվում այլ կարող եր լինել, քան հետագա ասպիրատներն ու աֆֆրիկատները: Բայց սրա հետ միասին չպիտի ժխտել մեր արտասանական ապարատի աստիճանական հարմարվելը մեր հրնշման, նրա բովի յետևից (կոկորդից) ավելի առաջ դալը՝ դեպի բերանային խոռոչի մեջը և սկիզբը, մեծ եներգիա պահանջող և

* И. Мещанинов-ը յուր «Проблема классификации языков в свете нового учения о языке» (1935) գրքում տալով Ն. Մառի տեսությունը, ի միջի այլոց ասում է. «Пережиточно сохраняющиеся нормы предшествующей стадии, выраженной в языках яфетических систем, должны проследиваться и в следующем их уже „индо-европейском“ оформлении. Если мы с этой стороны подойдем к „индоевропейским“ языкам, то увидим, что сложных заднеязычных звуков в языках „ин.-евр.“ системы не сохранилось; правда, сложные звуки переднеязычного ряда имеются налицо, но все же в значительно меньшем количестве, чем в яфетических, например, русские „ц“ и „ч“ (Տես էջ 58—59) [14] Դուրս և դալիս, վոր ուսուց և, ւ միայն ստադիալ փոխանցումով են ստացվել, նոր չեյին կարող լինել (к—t-ից):

խիստ բարդ (նման արխաղականին) հնագուշխ («կիսակենդանական») դիֆֆուզիոզիդ հնչյունների փոխանցումը նոր վորակի թե բարդ և թե պարզ հնչյունները:

Մատնանշում են նաև մարդու ֆիզիկական շրջապատի և վերջերս նաև կուլտուրական պայմանները ազդեցութունը լեզվի հնչյունական կազմի, հետևապես և փոփոխության վրա: Այստեղ դժվար և լինում կոնկրետ կերպով մատնանշել այդ կապակցութունը: Ըստ Վուեդտի, լեզվի հնչյունական կոզմի ֆոնետիկական փոփոխությունները հետևանք են բարդ հոգեֆիզիկական ակտի, վորը առջանում և պատճառների համակցությունից՝ կոմպլեկսիայից. բայց գլխավոր տեղը նա ելի հատկացնում և ընդհանուր կուլտուրական պայմաններին: Լեզվաբան Վ. Պորթեդինսկին այս առթիվ տալիս և հետևյալ ճիշտ առարկութունը և մեկնումը. «Այդպես, յես կարծում եմ, վոր ընդհանրապես չի կարելի ժխտել մարդու շրջապատող ֆիզիկական և կուլտուրական պայմանների ազդեցութունը ի միջի այլոց և լեզվի հնչյունական կոզմի փոփոխության վրա, բայց անմիջապես դըրսեվորել (обнаружить) այդ ազդեցութունը մենք տակավին ի վիճակի չենք, վորովհետև նա (= ազդեցութունը) շատ ինստանցիաների և միջնորդավորող աստիճանները միջոցով և անցնում, մինչև վոր անդրադառնում և այս կամ այն կերպ այն հոգեֆիզիկական պրոցեսների վրա, վորոնք վերաբերում են խոսքին» (տես նրա «Введ. в языковедение», Москва, 1913. էջ 141)*:

Մատնանշվում և հնչյունական վիճակի և փոփոխության նկատմամբ նաև լեզվին նախորդող և նրա մեջ մերված այլ լեզվական սուբստրատի դերը, այսինքն, յերբ այլախոլ (կամ այլաբարբառ) մի հասարակութուն յուրացնում և մի նոր լեզու (կամ բարբառ), խառնվելով նոր ժողովրդի հետ: Ըստ Ա. Տոմսոնի, «դժվար և ցույց տալ աշխարհագրական կամ եթնոգրաֆիկական մի վայր, ուր յեղած չլինի լեզուների կամ առնվազն բարբառների խառնում» (Общ. яз., 259) կամ թե «լեզուների խառնվելու ժամանակ ընդհանրապես միաժամանակ առաջանում

* Հնչյունական փոփոխությունների հարմարվելը հողին (= տեղին) և կլիմային (почва и климат) պաշարանել են, որինակ, Lotze (Mikrokosmos, 1858), Osthoff (Das. phys. und psych. Moment, 1879), H. Meyer (Zeitschrift für d. Altertum, 45), Schrijnen (Einführung in das Studium, 1921): Բայց լեզվաբանների մեծ մասը այդ թեորիան համարում և անադաջուցելի (տես Ռ. Եսրի ծանոթ. հիշվ. դրքում, էջ 244):

և հոժ թվով մարդկանց մեջ յերկլեզվություն... լեզուների խառնվելու հետևանքով կարող են ի հայտ գալ փոփոխվող լեզվի մեջ վոչ միայն այն հնչյունները, վոր կան փոփոխող լեզվի մեջ, այլև միանդամայն նոր հնչյուններ...» (եջ 260) կամ թե «լեզուների խառնվելով և բացատրվում կելտերենի, հայերենի, անդլերենի և այլոց խիստ փոխվելը» (եջ 261): Լեզվական խառնուրդ գոյացումը, վորպես հիմնական լեզվաստեբատրատ, հատկապես մասնանշվում և ոտմանական կոչվող (Ֆրանսերեն, իսպաներեն, պորտուգալերեն, իտալերեն, ուսմաներեն) լեզուների վերաբերյալ⁶, ուր կազմարար միավորները յեղի ևն ժողովրդական լատիներենը մի կողմից (իրբի գլխավորը) և կելտերենը, իրերերենը, դակերենը և այլն՝ մյուս կողմից: Ըստ Ռ. Շորի (де Сосюр, Курс общ. линг. 245) «Теория субстрата, выдвинутая Асколи и другими романистами для объяснения различий романских языков, пользуется широким признанием в лингвистике конца XIX—начала XX веков (Wundt, Paul, Windisch, Schuchardt, Meillet, Feist...) Теорией субстрата оперирует и яфетидология до момента введения понятия стадильности (1924 г.), — ср. Н. Марр, Яфет. Кавказ и третий этнич. элемент в созидаии средиземноморской культуры» [15]: Ժխտել լեզվական ստեբատրատի գերը ժողովրդների խառնվելու (Völkermischung) ժամանակ չի կարելի, քանի վոր դա կարելի չե ապացուցել բազմաթիվ փաստերով: Բայց այդ ազդակը լինում և լեզվի գոյացման և ընթացքի սկզբնական շրջանում. իսկ յետո, այլևս չի կարելի հնչյունափոխական կամ այլ լեզվական նոր յերեվելովները բացատրել այդ գոյացման լեզվաֆորմատիվներով. լեզուն դառնում և նոր սխտեմ, և նախկին որինաչափությունները մշտնջենական չեն: Այս նույնը պիտի ասել և ապագայում

* Տոմսըը բերում և և հետեյալ որինակները. «Լատվիայում ապրող բնիկ գերմանացիների արտասանության մեջ կարելի չե լսել կոչա (վելար) և, ինչպես Wald բառի մեջ, վոր կա և բառիչերենում Կովկասյան k, t, p, և այլ բառեր հարվածով» [հնչյունները] անցել ևն վրացերենից հայերենին, հարևան շրջաններում յեղած յերկլեզվության պատճառով, և ստրածվել դեպի արեմուտը... (եջ 259—260) կամ թե «Պրուսիայի գերմաներենի հնչյունական առանձնահատկությունները բացատրվում ևն նրանով, վոր պրուսակները մեծ մասամբ բառիկական (= հին պրուսներ) և սլավոնական ծագումով են» (եջ 261): Մասնանշենք մեր կողմից, թե վորքան պահպանողական և պատասական շեշտը յերը այժմ մեր խորհրդային լավագույն ինտելիկենաները, քաջ տիրապետելով գրական լեզվին, այնուամենայնիվ պահում ևն սեղական շեշտը:

խառնուրդ ձևով գոյանալիք համամարդկային մի լեզվի նկատմամբ:

Ամենաընդունված կարծիքը հնչյունական փոփոխութեան նկատմամբ այն է, վոր նոր սերունդները իրենց փոխանորդութեան (գեներացիայի) հետևանքով սկսածայից և անդիտակցորեն սասիճանական փոփոխութեան են յենթարկում հնչյունները: Ինչպես Գ. Ուշակովն և ասում—«Լեզու յուրացնողները—յերեխաները կամ ոտարագրիները—աշխատում են վերարտադրել այն հնչյունները, վորոնք լսում են, ընտրելով, այսպես ասած, շոշափմամբ այս կամ այն արտիկուլացիան, ընդվորում կոնտրոլորը հանդիսանում և սկանջը: Բայց ինչքան էլ շատ լինի նրա ջիզղական (ընտրողական) ունակութիւնը, այնուամենայնիվ դասահմանափակ է, և չնչին տարբերութիւնները նրա (սկանջի) կողմից կարող են և չնկատվել. իսկ այդ չնչին ներութիւնները հետևանք են, արտիկուլացիայում յիզած թեկուզ չնչին տարբերութիւնների: Մյուս սերունդի ժամանակ կարող և լինել ելի չնչին թեքում (շեղում), և հետևանքը լինում է, յերբեմն յերկարատև պրոցեսի, արդեն այլ հնչյուն» (տես նրա Краткое введение в науку о языке, 1922 г., էջ 120): Այս նույնը ձևակերպում է Վ. Պորժեզինսկին (էջ 140) այսպես. «Կա և այնպիսի կարծիք, վոր լեզվի հնչյունական կողմի փոփոխութիւնը խոսքի պրոցեսի հետ կապված լեզվի սոսկական գոյութեան անհրաժեշտ հետևանքն է, ուր (խոսքի պրոցեսում) արտասանութեան ժամանակ սկզբում լինում են ամենափոքր շեղումներ (минимальные уклонения), վորոնք մասամբ ուղղվում են, մասամբ էլ կուտակվում են վորոք ուղղութեամբ [ընդգծումը մերն է, Գ, Դ.] և տալիս են վերջիվերջո արդեն զգալի հետևանքներ»: Այս մեր մասնանշած «սերունդների տեսութեան» («теория поколений») կողմնակիցները յեղել են Bremer, Pipping, Oertel, Paul և այլն*: Ռուսաց լեզվաբաններն ևս այդ կարծիքին են (Տոմսոն, Փորտունասով, Պորժեզինսկի, Ուշակով, Կնաուեր և այլն), իսկ հայերիս մոտ այդ գիծը ուժեղ կերպով պաշտպանել է Մ. Արեղյանը յուր «Հայոց լեզվի տեսութեան» մեջ: Նման տեսակետի էր և սոցիոլոգիական գաղտցի կարկառուն ներկայացուցիչ՝ հայտնի լեզվաբան A. Meillet (Մեյլէ, վոր և հայտնի հայագետ էր): Խո-

* Հատկապես մեծ դեր խաղաց այդ կողմից գերմանացի Paul-ը յուր Prinzipien der Sprachgeschichte գրքով: Տես նաև զը Սոսսյուրի («Ընդհ. լեզվաբանութեան կուրս») գիրքը, էջ 141 և Ռ. Շորի ծանոթութիւնը (էջ 244):

սելով «լեզվի եվոլյուցիայի նորմալ տիպի» մասին, նա ասում է, վոր անհատի տեսակետից այդ լեզուն իր գործառնության մեջ հանդես է գալիս վորպես անգիտակից աստղիացիականների մի բարդ սիստեմ՝ արտադրող որգանների շարժումների և զգացումների մեջ, վորը (սիստեմը) թեպետ նույնությամբ ուրիշների մոտ չկա, բայց նմանը գտնում ենք և ուրիշների մոտ, և յուր նորմալ տիպով պարտադրվում է բոլորին. հետևապես լեզուն թե Ֆիզիոլոգիական և նոգեկան յերևույթ է և թե սոցիալական: Բայց քանի վոր աստղիացիականների այդ սիստեմը անմիջապես չի կարելի փոխանցել մեկից մյուսին, վորովհետև լեզուն իր չև, այլ գործունեությույն («язык не вещь, "вещь, а деятельность, "вещь"»*), ապա յերեխան խոսելու սկզբնաշրջանում մեծ լարվածությամբ և դժվարությամբ և ջանում վերարտադրել մեծերի այդ բարդ սիստեմը, բայց ամենայն ճշտությամբ այդ նրան չի հաջողվում. «արտասանության վորոշ դետալներ («ներբամանություններ») չեն ըմբռնվում նրա լսողությամբ, բառափոխությունների վորոշ առանձնահատկություններ վրիպում են նրա ուշադրությունից, և ընդհանրապես այն սիստեմը, վոր նա իրեն համար հաստատեց, միայն մասամբ է համընկնում մեծերի սիստեմների հետ. ամեն անգամ, յերբ յերեխան սովորում է խոսել, նա մոռնում է լեզվի մեջ վորոշ նորություններ» (տես նրա «Ներածություն»-ը ուսուցիչական, էջ 20—22): Ինչպես տեսնում ենք, Մեյյեն ևս մեծ դեր է հատկացնում սերունդների փոխանորդության: Մասնանշելով հին l mouillée («l փոփոկ») հնչյունի փոխակերպվելը հյուսիսային Փրանսիայում նոր y (= հայոց j) սոնանտի, և այն էլ ըստ տարիքների (1850—1855 թվերի ծնվածները գոթծ կյին ամում l mouillée, իսկ 1855—1860 թվականների ծնվածները «l»-ն փոխել կյին «y»), Հուստատանում այլևայլ ժամանակաշրջաններում և բարբառներում մինչև 328 թ. Քր. առաջ յերկակի թվի անհետացումը**, և տալով այդ յերևույթների անընդհատությունը և աննկատելի կուտակումը նոր սերունդների միջոցով, Մեյյեն այնուամենայնիվ վերջացնում է. «Այդ փոփոխություն»

* Այս ասույթը պատկանում է Վիլհելմ ֆոն Հուստադտին:

** «Двойственное число сохранилось в Аттике до конца V столетия до Р. Хр., но около 410 г. в надписях замечается небрежное его употребление...» [16], հետո գործ է ածվում Ուդ. և Հայց. հորմիներում, իսկ 329 թ. անհետանում:

ների պատճառները ընդհանրապես անհայտ են, հատուկ են վոչ թե մի տեղի, այլ գործում են ընդարձակ տարածությունների վրա» (եջ 22): Կարևոր և շեշտելի, վոր Մեյյին Սոսայուրի և կրթուսեր «չերխաքերականների (Loewe, Brugmann) նման ընդգծում և հնչյունափոխությունների ժամանակագրությունը: Սոսայուրն այդ առթիվ ասում էր. «ժանրագույն մեթոդաբանական սխալը... կայանում և նրանում, վոր ձևակերպում են հնչյունական որևէ-քը ներկայումս, վորպես թե նրանով հավաստող փաստերը գոյություն ունենային միանգամ ընդ միշտ. այնինչ իրոք նրանք գոյանում և անհետանում են ժամանակի վորոշ հատվածներում» (Ф. де-Соссюр, Курс общ. лингв., 139):

Ամենամեծ առարկությունը սերունդների գեներացիայի ֆակտորի դեմ բերում են այն, թե ինչ՞եւ յերեխաները փոփոխում են միայն վորոշ ուղղությամբ, ինչ՞եւ արտասանական մեր որդանների աշխատանքի մեջ չնչին շեղումները կուտակվում են միայն այսինչ ուղղությամբ. և յետո, ինչ՞եւ լեզվի ամեն մի հաջորդական փոխանցում հայրերից յերեխաներին տանում և դեպի այս և վոչ այլ փոփոխումներին, վորքան ել չնչին լինեն դրանք. իսկ յեթե հնչյունափոխումը միանգամից և լինում, ապա այդ բացատրում են կրկնվող սխալումներով (ավելացնելով դրանց մեջ обмолвка-ներ, ослышка-ներ*), բայց բնավ չեն ասում թե ինչ՞եւ ամեն մի ավյալ դեպքում վորոշ ուղղությամբ և այդ սրխալը կատարվում (Порж. Введ. в яз., 142): Սոսայուրը հետևյալ ձևով և առարկում գեներացիայի հնչյունական գործունեյության. «В самом деле, нельзя понять, почему данное поколение удерживает одни из усвоенных в детстве неточностей, а не другие, в одинаковой мере естественные; действительно, выбор ошибочных произношений представляется чисто произвольным, рационально не обоснованным. Далее, почему данное явление распространилось именно в данную эпоху, а не в другую? («Курс» 141—142)[17]: Յեվ այս բոլորի հետևանքը այն և, վոր հնչյունական փոփոխությունների պատճառների պարզումը, ինչպես Սոսայուրն և ասում,

* Обмолвка-ն այն և, վոր լավ չի արտասանված, կիսատ-պառա և դուրս բերվում, իսկ Ослышк-ն վատ լսելու հետևանքով՝ սխալ արտասանելն և յուրացնողի մոտ:

հանդիսանում է լեզվարանության ամենագծվար խնդիրներից մեկը⁸⁰:

Կասկած չկա, վոր ընդհանուր հնչյունափոխության յերկ-վույթը սկսվում է մասնավոր զեպքից և անարդիայի ազդեցու-թյամբ «կույր» բնական ուժով⁸¹ տարածվում է և բոլոր նման զեպքերի վրա, ստանալով կանոնավոր որինաչափական արտա-հայտություն. իսկ մենք միշտ կամ կատարված վերջնական կամ քիչ թե լավ ձևակերպած փաստն ենք արձանագրում, ինչպես հայոց ո > ուո (>վե), հայոց և > յե, բ, գ, զ, ջ, ձ > բ', գ', զ', ջ', ձ' կամ փ, թ, ք, շ, ց (նայած բառազիրքին և բարբառին) կամ թե գերմաներեն բոլոր i (i յերկարը) զարձել է ei և հե-տո՝ ai (win > Wein «գինի», trieben > treiben, «հարածել, բշել», zeit > Zeit «ժամանակ», leihen > leihen «շնորհել»...⁸² կամ գերմ. յերկար ü դառնում է au (hūs > Haus «տուն», zūn «ցանկապատ» > Zaun, rach «մուխ» > Rauch...) կամ յերկձայն ie զարձել է յերկար ī, պահելով ուղղագրությունը (biegen «ձկել», lieb «սիրելի», Tier «գաղան»..), կամ յերկու ձայնավորների միջև «h»-ն դուրս է ընկնում (sehen > seen, leihen > leien..), ֆրանս. l փա-փուկը > y (յոտա), լատ. միջաձայնավոր s > r (*genesis > gene-ris, *asena > arena...) և այլն և այլն:

Այդ «որինաչափությունը» բացարձակ և մշտնջենական չի համարվում. սկսվելով մասնավորից նա անդենց և ստանում ընդգրկել բոլոր նման զեպքերը, սակայն հանդիպելով խոչըն-դոտների՝ նա կամ կիսաձանաղարհին և կանգնում կամ ընդհան-րապես դադարում է. և այդ լինում է վոչ միայն լեզվի տարե-րայնորեն զարգանալիս, այլ և գիտակցական կանոնավորման ժա-մանակ (զպրոցի, զբական լեզվի ազեցությամբ և այլն): Բառե-րի հնչյունական փոփոխումները միշտ ել լինելու յեն, և մարդ-կային գիտակցությունն ու կամքը այստեղ զեր չեն խաղում կոր-

⁸⁰ Выяснение причин этих изменений [ընդհանուր հնչյունափոխու-թյունների մասին է] является одним из труднейших вопросов лингвисти-ки («Kurs» 139).

⁸¹ «Յերիտասարդ բերականները այդպես էլին ձևակերպում այդ «որեն-քը»—«Die Lautgesetze wirken mit blinder Naturgewalt» (=Հնչյունական ո-րենքները գործում են կույր բնական ուժով):

⁸² Համեմատիք զսկերի կամ զարտաղցիների նույն սրենքը (i > ai), կնիկ > կնայց, ծիծաղ > ծայծաղ...

լեկախի վի յուրացման տեսակետից եւ սկզբից միայն վորոշ քանակն եւ սկսում փոփոխված ձևով արտասանել, իսկ այս կարող ե կամ հող ունենալով տարածվել վողջ մասսաների մեջ կամ եւ չգարգանալ եւ անհետանալ. այդ վերջին դեպքում այդ փոքրաթիվ խմբակի եւ խմբակների (հատկապես բարբառներում*) նոր արտասանութիւնը յերբեմն ծաղրանքի առարկա յե դառնում, վորը ցույց ե տալիս հնչյունական յերևույթի (ֆենոմենի) սահմանափակ լինելը ե մասսաներից մերժվելը: Իսկ յեթե բարենպաստ ընդհանուր հող կա, ապա այդ հնչյունական ֆենոմենը տարածվում ե անարգել ե կանոնավոր, ինարկե պատմական սահմանափակ շրջանում: «Բարենպաստ հողի» տեսակետից մինչե իսկ անհատները, մասնավանդ քաղաքական հայտնի ճարտասաններ կամ դործիչներ, ինչպես ե հայտնի գերասաններ կամ գրողներ, կարող են յերբեմն ուժեղ արտասանական ապավորութիւն թողնել իրենց խոսքի ինդիվիդուալ առանձնահատկութիւնը:

Ապա ինչ յեզրակացութիւնս ենք դալիս լեզվի հնչյունական փոփոխութիւնների պատճառները հայտնարեելիս, թեպետ այդ ըստ Սոսյուրի, «լինդվիստիկայի դժվարագույն խնդիրներից մեկն ե»: Վճրը պիտի լինի այս խնդրում այն նորը, վոր տալու յե լեզվի մասերիստական ըմբռնումը յուր պատմական զարգացման մեջ: Չպիտի խուսափել այստեղ ես վորոշ մտեցում ցուցարեելի, թեպետ այդ առ այժմ փորձի ե պրորլեմի դրվածքով միայն կարող ե լինել, հավակնութիւնս հունենալով միանգամայն ճիշտ ե վերլուծված համարել:

Ճիշտ պիտի համարել, վոր լեզվի հնչյունական գրութիւնը ե փոփոխութիւնները ֆիկսացիայի յեն յեն յենթարկվում լեզվի յուրացման ժամանակ, թե հորմալ ժամանակ (սերունդների կողմից) ե թե լեզվախաչավորման ժամանակ (այլազգիների կողմից): Վերջին (խառնվելու) դեպքում վորոշ որինաչափութիւնների ե հըն-

* Իմ հայրենի Աշտարակ գյուղում ինչ-ինչ պատճառներից, շատերը սկսում են արտասանել «մոնց» (= վոնց), «ավորել» փոխանակ սովորական արբորել (գիտարիլըացիայով դարձել ե «ավորել»), կամ «չեւի» «ճեր», «իչի», (= քեւի, կէր, իգի = այգի), ըսյց գյուղի մեծամասնութիւնը այդ մերժում ե: Նույնը ե ձևաբանական տեսակետից—գրուց, արուց, ըբուց... ե դրեց, արեց, ըբեց, ուր վերջինը հաղթանակում ե, թերես նաե գրական լեզվի ազդեցութիւնը:

չյուանների ժառանգականություն և ստացականություն (ստացովի լինելու) ժամանակավոր գործունեություն և միայն հանդես գալիս:

Իսկ յեթև վերջնենք լեզվի «նորմալ» ընթացքը, ուր չկան խաչավորություն, զրի (զրական լեզվի) և այլ ֆակտորների ազդեցությունը, — թեպետ այդ նորմալը ևս հարարերական հասկացողություն և, — ապա լեզվի վերարտադրվելը, կապված գլխավորապես սերունդների գեներացիայի հետ, աննկատելի կերպով վորոշ հնչյունների շեղում և առաջ բերում յուր նախկին վորակից: Մենք այդ պատճառ չենք համարում. դա լեզվի «կեցություն» միակ ձևն է՝ փոխանորդությունը և ձևափոխությունը: Այստեղ սերունդները, վորոշ ափելի քիչ են նախապաշարված զեպի հին հնչյունապատկերները, ինչպես և լեզվի բոլոր կրողները, սոսկ կատարողների կամ գրանվորող մեդիումների (medium) ղեր են խաղում: Հնչյունի արատիկուլացիայի փոփոխումը կամա թե ակամա պետք և տեղի ունենա. արտասանական ավանդախախտման կուտակումը վոր գիտակցորեն և մի ուղղությունը ընթանում և վոր էլ նախապես արված և յեղել նրա արտասանական ունակությունների տվյալ մոմենտում: Այստեղ չկա մի ուղղություն խնդիր. հնչյունի տվյալ ժամանակի «նորմալ» արտիկուլացիայի խախտումը մի քանի ուղղություններ և սկսում, ղրանք իրար չեն հավասարակշռում, այլ լրացնում են և ի վերջո ի մի հայտարարի ղալիս: Բավական և, վոր արտաբերման խախտումը սկսվեց. այլևս այդ հնչյունի նախկին մտապատկերը թուլանում և տեղի յե տալիս նորի: Այստեղ ևս պրիմատը հնչյունի պրակտիկան է:

Սակայն վորն և բուն պատճառը այդ փոփոխություն: Յեթև ասենք սերունդները, ղրանով վորչինչ չի բացատրվում, ինչպես ասվեց վերևում: Հոգեֆիզիկական կոմբինատոր ազդակները (բառ վունդախ) առաջ են գալիս մեր կարծիքով հնչյունի անդիտակցորեն փոփոխվելու հետևանքով և այդ փոփոխման հետ միասին, միայն ղրա ընթացքում ղառնում են արդեն և անհրաժեշտ ազդակներ: Իսկ հնչյունափոխություն բուն ազդակը, կապված լեզվական իրակությունների (հնչյուններ, ձևեր, բառեր, իմաստներ) ընդհանրապես փոփոխելիության անհրաժեշտություն և բնականությունը հետ, մենք համարում ենք արտասանական նոր սեմապուրբյուր, վորը իրելի ամենամեծություն ի հայտ և ղալիս հասարակայնորեն, և այն էլ՝ լեզվի կոնկրետ մոմենտում, ամփոփում յուր կազմավորման մեջ թե լեզվական իմմանենտը, սպեցիֆիկ արտահայտությունը, և թե լեզվի պատմա-հասարակական ղարգացման իմպերատիվը, կապված

հասարակական մտայնության և լեզվի դարգացման պահանջի միասնականութեան հետ: Կոնկրետ փոփոխման ձևերը, ըստ այդմ, լինում են պատմական, թեպետև իրենց արտահայտության յեղանակով պայմանավորված են յուրաքանչյուր լեզվի այս կամ այն լեզվավորակի հետ, նրա սպեցիֆիկ տվյալների հետ: Այդ կոնկրետ փոփոխման ձևերը, սկսվելով կարծես թե տարբերայնորեն, հոգեֆիզիկական զուտ լեզվական ներքին ազդակներով (վորոնք թե ընդհանուր են և թե ձևավորվում կոնկրետ ղեպքերի հետ), դրանք (փոփոխման ձևերը) հետզհետե նորմավորման են յենթարկվում, ընդգրկելով ձևաբանական աստիճիլացիայի հետևանքով նորանոր բառեր: Հոգեֆիզիկական այդ յերկրորդական ազդակները արդեն արտաքուստ գերիշխում են, անհրաժեշտորեն պայմանավորում են և յերևույթը դարձնում «որինաչափություն», իբրև լեզվի ներքին գործոն: Իսկ բուն պատճառը, արտասանական նոր տրամադրությունը, այլևս մթնոլորտն է լինում: Արտասանական այդ նոր տրամադրությունը, կենսագործվելով լեզվի, այսպես կոչված, (ըստ Բողունի) «լեզվական մտածողության» մեջ, իրեն գոյացմամբ կարծես թե իրականացնում և կամ, ավելի լավ՝ ասած իրացնում է լեզվահասարակայնության ընդհանուր «սոցիալական պատվերը»: Սակայն հնչունական փոփոխություններ առաջացնող մեր այս «արտասանական նոր տրամադրությունը» անմիջապես չի արտացոլում հասարակական մտայնության տեղատվություններն ու մակրնթացությունները: Լեզվի հնչյունական կատեգորիան թե շատ ինքնահատուկ և և թե յուրահատուկ ձևով և արձագանգում հասարակական նոր տրամադրության, բացի այն վոր լեզվի հնչանձևաբանական մասը շատ պահպանողական և, հակառակ լեզվի իմաստական և լեքսիկական մասերի պատմահասարակական գյուրափոխման*:

Մարքսիզմի հիմնադիրներից հնչյունների փոփոխման պատմահասարակագիտական ճիշտ արժեքավորումը տվել և առաջին անգամ Ֆր. Ենգելսը՝ Բրուխին գրած յուր նամակի մեջ, վորտեղ նրա ասելով առնվազն ծիծաղելի պիտի համարենք նրանց, ովքեր

* Հնչյունների, ինչպես մասամբ այլ լեզվական կատեգորիաների այդ ինքնահատուկ գերի մասին խոսելիս, պետք է հիշել Կ. Մարքսի հետևյալ խոսքերը— «На „духе“ заранее тяготеет проклятие „отягощения“ его материей, которая выступает здесь в виде движущихся слов воздуха, в виде звуков, коротко говоря, в виде языка» (Архив Маркса и Энгельса, кн. 1, стр. 220)[18]:

Տնչյունափոխությունը անմիջապես կապում են եկնոմիկայի հետ, ընդգծելով, վոր գերմանական բարբառների տարբերացման մեջ գեր է խաղացել նաև Մուդիտ—Տաունուս լեռնաշղթան⁹։ Ենգելսը սրանով ուղում է զգուշացնել գոհնիկ մատերիայիզմից («եկնոմիկիզմից»), վոր կարող են մտցնել նաև լեզվական բնագավառը¹⁰, բայց սրանով իհարկև չի բացասվում լեզվական յերևույթների, մինչև իսկ Տնչյունական վորոշ փոփոխությունների, հետին կապը հասարակական-արտադրական սուբստրատի հետ, իրրև պայմանավորող, հեռավոր, բայց հիմնական, գործոնի հետ։ Միջնորդավորող անցումները մեզ գեռ վորոշ չեն։ Պարզականացումը (упрощенство) և մեխանիստական անմիջական վերածումը (сведение) գործին իրական պատմական բացատրություն չեն տալիս։ Իսկ Տնչյունական փոփոխման բնագավառն ավելի բարդ է, ավելի հեռու հասարակական զարգացման արտադրական բազիսից, թող թե, վոր այդ Տնչյունական Ֆենոմենը կրում է յուր մեջ նաև ֆիզիկո-ֆիզիոլոգիական բնական մաս (կամ կողմ)։

Բարբառների մերվելով և մասսաների կուլտուրական բարձր վերելքի հետևանքով վորոշ նորություն կարող է առաջանալ յեղած Տնչական կողմի մեջ, բարբառային մի նոր ազդեցություն. սակայն, ըստ իս, այս պրոցեսը յերկար կտևվի, քանի վոր, կազմավորման (դաստիարակող) որդանները հանդերձ զրպրոցով, դիր ու գրականությամբ, թատրոնով, կուսակցական ժողովներով և այլն ավելի ուժեղ ֆակտոր են յեղած արտասանության պահպանման համար, քան տեղական Տնչական (և հրնչափոխական) պարտիկուլյարիզմը։ Լեզվի (և Տնչյունական կողմի) բնագավառում ևս վճռողը լինում են պատմա-կուլտուրական հաջորդող ֆակտորները, քան սոսկ մեխանիկական կցկցումը բարբառների և նոր դասակարգերի տեղային պարտիկուլյարիզմի։

⁹ Едва ли удастся кому-нибудь, не сделавшись смешным, объяснить экономически существование каждого маленького немецкого государства в прошлом и в настоящее время, или объяснить экономически происхождение верхненемецких изменений гласных, которое разделяет Германию (в отношении диалекта) на две половины, что усиливается еще географически цепью гор от Судетов до Таунуса». К. Маркс и Ф. Энгельс «Письма», изд. 3-е, перев., ред. и прим. В. Адоратского, Москва — Ленинград, 1928 [19].

¹⁰ Այս գոհնիկ սոցիոլոգիզմին մասամբ հարկ է տալիս ն. Մառը յուր «Яфетическая теория» (Баку, 1928, էջ 73) զրբում, ուր է միջի սյուրց (←մ→) համարվում են սխալ կերպով յերեք աստիճանի ձայնկոցություն

Պրոլետարիատը վերցնում է անցյալի զարգացած ժառանգությունը, թեկուզ և շահագործող նախկին դասակարգների, և տեղի յե տալիս յուր բարբառամուծություններով: Այդ ժառանգությունն ի հարկե բարձրացվում է, հարստացվում է, նոր պահանջներին և հարմարեցվում է, կրելով ըստ այդմ վորոշ փոփոխություններ: Լեզուն ևս յուր հնչյունական կողմով այդ տեսակետից բացառություն չէ:

Ապագա համամարդկային միասնական լեզուն ևս կազմվելու յի գերազանցորեն պատմա-հասարակական ֆակտորներէ ազդակներով, ինչպես վերեն ասվեց, այսինքն դեր են խաղալու լեզվի միացման տեսակետից միայն այն լեզուները, վորոնց միջոցով պրոլետարական հեղափոխությունն ու կուլտուրան տարածվելու յեն (ուսաց, գերմանական, անգլիական, ռոմանական). այստեղ ևս մեխանիկական կցկցում կամ սինթեզ բայր լեզուների չի կարող լինել, վորովհետև վճռողը քաղաքական և պատմա-կուլտուրական ընթացքն է, ֆակտորներն են*։ Մինչև իսկ գլխավոր «կուլտուրական» նշածս լեզուներէ սիստեմների մեխանիկական կցկցում չի կարող լինել, այսինքն՝ տարերայնությունը, վոր հընում լեզվախառնման ժամանակ ավելի ուժեղ եր (թեպետ այդտեղ ևս միշտ իշխել և պատմա-կուլտուրականը), այժմ ավելի յե պակասելու և մարդկության միջամտությունը (վերևից) նորմավորման կարող է յենթարկել այդ պատմական—տարերայինը: Հաստատ կարելի յե ասել, վոր ապագա միասնական համամարդկային լեզվում հնչյունափոխական տարերայնությունը ևս թուլանալու յե: Ճիշտ է, լեզվի հնչյունական փոփոխություն միշտ կլինի, մասնա-

* Յեթև այս պատմա-հասարակական մատերիքը ասպեկտով մոտենանք, ապա Դը-Սոսյուրի պնդումը, թե «վոչ մի ավյալ չունենք պնդելու, վոր ազգային պատմության բուռն դարձը շաններին համապատասխանում են լեզվի հնչյունների մեջ սուր փոփոխություններ» («Курс» 142), ճշմարտության չի համապատասխանի, ինչպես ճիշտ դիտում է և կոմմենտատոր Ռ. Ծորը: Վերջինս ասում է. «Դը-Սոսյուրի այս առարկությունը իմաստ կարող է ունենալ այն դեպքում, յերբ նա ուղղված է հնչյունական փոփոխությունները անմիջապես հասարակա-անտեսականից և պատմականից հանելու դեմ: Բայց լեզուների պատմությունը յուր արամադրության ասկ ունի ամենահարուստ մատերիալները առաջուցելու համար այստեղ միջնորդավորող ողերսակցություններ չառկալությունը, յերբ առաջ է նետվում նոր տեղային կամ սոցիալական մի բարբառ իշխող դասակարգի լեզվի գերով, յերբ գրական լեզվի արդիցիոն

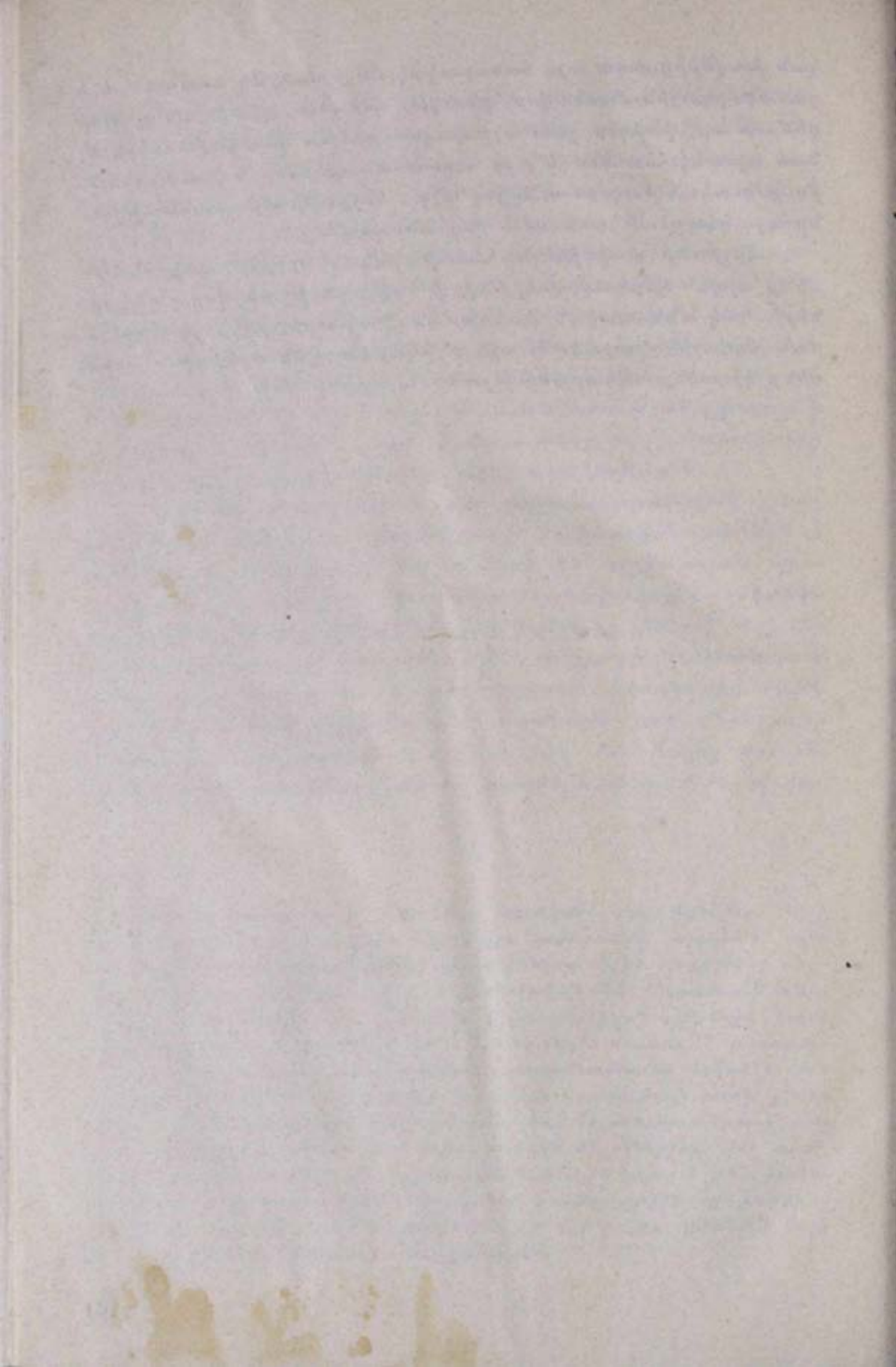
վանդ խառնվելուց հետո, ուր տարբեր լեզուների հնչական մի-
տումները կարող են դեռ իրենց զգալ տալ. պատմությունը մեզ
այդ և վկայում: Սակայն փոփոխման վորակն ու քանակը այլ
կարող են լինել, քանի վոր որթոնեպիան (ուղիղ հնչելը) ավելի յե
կադմավորվելու, ազգային կամ դասակարգային տարբերացնող
(հեռացնող) մոմենտներ չեն լինելու, տարբերայնությունը թույլա-
նայու յե, հասարակայնությունն ավելի յե զգացվելու յուր կուլ-
տուրական միջամտությամբ և այլն: Հնչյունական փոփոխու-
թյունների (վորակով, քանակով, դիրքով—դիսպոզիցիայով) ար-
ժեքը, վորպես լեզվի ձևաբանական տեխնիկական սուբստրատ,
միշտ ևլ կմնա: Հենց այդ և յեղել հնչյունափոխության գլխավոր և
պատմա-հասարակական դերը՝ ի սպաս լինել լեզվի ստրուկտուր
մասին, լեզվի շինարարությանը, լեզվի առաջընթացին:

Բացի հնչյունափոխական այս լեզվահասարակական շինա-
րարության մոմենտից, ֆոնետիկայի սոցիալական արժեքն և
նաև այն, վոր հենց իրենք հնչյուններն են սոցիալական պրո-
դուկցիայի հակադրություն կենդանական գիֆֆուդոյիզ ազմկաար-
տարերումներին: Կոլլեկտիվի մշակվածությունը լինելով՝ հնչյուն-
ները մինչև իսկ սուր դասակարգային պայքարի մոմենտներում
ոգտազործվել կարող են և այդ պայքարի տեսակետից. յեթև
Ֆրանսիական կամ գերմանական բուրժուան յուր շ հնչյունը
դարձնելով յետնալեզվային r (картавое r), մտա հայոց «ղ»-ին,
դրանով յուր արտասանության մեջ զատվել և տենչում ժողովրդա-

նորմաներն են խախտվում և այլն: Այդ ասպեկտով յուր քանչյուր լեզվի
պատմությունը տալիս և յուր փաստերով դրա հավաստումը. այդպես և, որի-
նակ, առդյո-նորմանդական բարբառի դուրս վանվելը միջին անգլերենով անգ-
լիական լեզվի պատմության մեջ, կամ Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունից
հետո՝ de la petite bourgeoisie parisienne արտասանության որթոնեպիկ կողմի
ամբապնդվելը» (նույն գրքում, էջ 244): Այս նույնպես մասամբ և արդարաց-
յում. այժմյան ուսուսական կամ հայկական արտասանությունը Հոկտեմբերյան
հեղափոխությունից հետո չի փոխվել: Վոչ միայն պատմության բուան շրջան-
ներում նոր դասակարգի կամ խավի բարբառը կամ հնչյունական նրբությունը
կարող և փոխարինել կամ մասամբ փոխել նախկին տիրողներինը, վոր տաջ,
մինչ կապիտալիզմն, ավելի յեբ հայանազործվում, այլ և կարող և լինել իշխո-
յների լեզվի և արտասանության անցումը նոր դասակարգերին (պրոլետարիա-
տին), մասնավանդ ընդհանուր կուլտուրական այս նոր բարձր շրջանում: Հար-
ցին պիտի մտանալ կոնկրետ և գիտելկարկրեն:

կան խավերից, ապա այդ հասարակական յերևույթը ստանում է և դասակարգային մասնավոր բնույթ, թեպետ պիտի ասել, վոր դեմոսն ևս, ինչպես շատ այլ կուլտուրական բնագավառներում, նաև այստեղ հետևում է այդ արտասանությանը և յուրացնում. բուրժուական ծագում ունեցող այդ Դ հնչյունի արտասանությունը այդ դեպքում դառնում է ընդհանրական:

Հնչյունի փոփոխման հասարակական սուբստրատի մասին մենք արդեն վերևում ասել ենք, ի հակադրություն վորոշ դպրոցների սոսկ անհատական փոփոխման ֆակտորի, իսկ այդ փոփոխման լեզվաշինարարական, այն է՝ ձևաբանական արժեքի մասին, մենք կխոսենք «Ձևաբանություն» հատվածի մեջ:

ԳՐՔԻ ՄԵՋ ՀԻՇՎԱԾ ՌՈՒՍԵՐԵՆ ՏԵԿՍՏԵՐԻ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ*

[1] Եջ 6.— Հարկ չկա սակու, որինակ, վոր լեզվի այն ուսուցիչը, վոր հիմնովին չի ուսումնասիրել լեզվաբանության վորոշ բաժինները, կկարողանա դասավանդել միայն այնպես, ինչպես կկարողանա բժշկել այն հեքիմը, վորը չի ուսումնասիրել կազմախոսություն, բնախոսություն կամ գեղախոսություն (анатомия, физиология и фармакология: (Տե՛ս. А. Томсон. Общее языковедение Одесса 1910. էջ 3):

[2] Եջ 12.— Գորոն Դյուրինգը, արտաբերելով իր ուսումնական ծրագրից ամբողջ ժամանակակից պատմական քերականությունը, թողնում է իր դպրոցում լեզուներ սովորելու համար միայն հնադարյան դասական բանասիրության վաճաճ ձևած հնաաարող տեխնիկական քերականությունը, իր ամբողջ գիշգիճածաբանությամբ (կազուխախկալով) և կամայականությամբ, վորոնք ծընունդ են նրա պատմական հիմքի քացակալությամբ... Ահներև և, վոր մենք գործ ունենք մի բանասիրի հետ, վորը յերբեք չի լսել վերջին 60 արվա ընթացում այնպես ուժեղ յեկ արդյունավետ գարգացած պատմական լեզվաբանության մասին, և վորք, այդ պատճառով, վորոնում է լեզվաբանության ժամանակակից, վե՛հ կրթական տարբերը: [Քե Բոպպի, Գրիմի և Դիցի, այլ լուսահողի Հեյդեյի և Բեկկերի մոտ (Տե՛ս Փ. Энгельс. Антидюринг, Москва 1932 էջ 233): Ընդգծումը մերն է. Գ. Ղ.]

[3] Եջ 18.— Բայր լեզուները և խոսվածքները, նույնիսկ ամենավայրենի և անկույտաբանական ժողովուրդներինը, գիտություն համար ունեն հավասար արժեք. վերջինները, համեմայն գեպո, ավելի հարմար նյութ են գիտական ուսումնասիրության համար, քան կրթված ժողովուրդների գրական լեզուները, վորոնք լեզվաբանի համար նույնն են, ինչ վոր ջերմոցային բույսերը՝ բուսաբանի համար: (Տե՛ս. А. Томсон—Общее языковедение, Одесса 1910 էջ 4):

[4] Եջ 20.— Ասանց գերագնահատելու մեր այն միջոցները, վոր ունենք ընդհանրապես կենդանիների ներքին աշխարհը ուսումնասիրելու գործում, մենք պետք է ընդունենք, վոր մարդկային լեզվի պատմության, նրա ծագման վերաբերող մի քանի խոսքեր իրենց լուծման համար կարևոր ցուցմունքներ պետք է ստանան կենդանիների լեզվի ուսումնասիրությունից: Այստեղ իսկ նշեմ, վոր վերջինիս կյանքն ասարեբությունը մարդկային լեզվից ներքին ապրումների արտահայտության բաժանվածության լացակալության մեջն է. հնչյունը կամ հնչյունների գույզագույնությունը կենդանիների մոտ արտահայտում է նրանց ապրումները, իրեկ մասերի շրջանված մի ամբողջություն: Ինքն ըստ ինքյան հասկարալի յե, վոր լեզու՝ այս բառիս նեղ իմաստով, չենք անվանի ակամա հնչյունական թեֆիքսները, վոր այնքան բազմաթիվ են կենդանիների մոտ: (Տե՛ս. В. Поржезинский, Введение в языковедение Москва 1913 г. էջ 4-5). Ընդգծումները մերն են. Գ. Ղ.]

* Թարգմանությունը կատարել է Մ. Քարամյանը:

[5] Եջ 52.— Ամեն մի լեզու իր խոսակցական, իսկ գրավորը նաև գրական ձևով, սոցիալական միջավայրի գործունեությունն արդյունք է. «միջավայրի» ևս փոխադարձաբար ազդող անհատների, զոչ միայն տվյալ ժամանակի, այլև նախորդ շրջանների Սոցիալական բնույթ ունեցող ուրիշ յերևույթների՝ բարբախտի, սովորությունների և այլն նաև լեզուն յուրացվելով մանկությունից՝ դասերի, սովորությունների և այլն նաև լեզուն յուրացվելով անդամների և նրա մասնավոր խմբակներում և տվյալ ժամանակի կոլեկտիվի անդամների և նրա մասնավոր խմբակներում (ըստ աշխատանքի, դասակարգայնություն և այլն) հազորդակցությունների (ըստ աշխատանքի, դասակարգայնություն և այլն) հազորդակցությունների ընտանիքում և հասարակական կյանքում և, թեև գոյություն ունի կարծես թե անջատ ձևով այդ կոլեկտիվի առանձին անհատների խելքից ու պատկերացումից: Իր գարգացման մեջ նա արտացոլում է հասարակություն անտեսական, սոցիալ-բարբախտական և մասվոր արդունեություն (Տես. Проф. Воротницкий. Общий Курс русской грамматики 1935):

[6] Եջ 25.— «Homo sapiens»-ի ընտանիքի յերևույց առաջ կենդանին շրջապատող աշխարհի նաև հազորդակցություն մեջ էր այդ աշխարհի ազնուաներից ստացած անմիջական ազդությունների միջոցով միայն, ազնուաներից ստացած անմիջական ազդությունների զանազան ընդունիչ գործիքներից, վորոնք ազդում էին կենդանիների զանազան ընդունիչ գործիքների վրա, և ապրում էին դեպի կենդանական շրջանի սիտեմի համապատասխան բնիշխները: Այս ազավորությունները արտաքին սրբակների միակ ազգանշաններն էին: Ազգա մարդու մոտ յերևան յեկան, զարգացան ու չափազանց կատարելագործվեցին յերկրորդ աստիճանի ազգանշանները, այդ նախնական ազգանշանների ազգանշանները՝ արտասանելի, լսելի և տեսանելի բառերի ձևով: Այդ նոր ազգանշանները, վերջ՝ մերժ սկսեցին նշանակել այն բոլորը, ինչ վոր մարդիկ անմիջականորեն յնդունում էին, թե արտաքին և թե իր ներքին աշխարհից, և գործածվում էին նրանց կողմից զոչ միայն փոխադարձ հազորդակցություն մասնակի, այլև յեր մարդ մեկն էր ինքն իրեն նաև ի հարկե, բառի նկատման կարևորությունն էր, վոր պայմանավորեց նոր ազգանշանների այդպիսի գերակշռումը, թեև բառերն իրականություն յերկրորդական ազգանշաններն էին միայն ու այդպես էլ թեպից... Ենորձիվ յերկու ազգանշանային սիտեմների և կյանքի հին ու տակա՛նորեն ազդող զանազան պայմանների գործությունը մարդկային զանգվածը բաժանվեց զեզարվեստական, մասնող ու միջակ տիպերի՝ վերջինը պատշաճ չափով միացնում է յերկու սիտեմների աշխատանքն էր Այս բաժանումը իրեն զգալի և ապիս թե անջատ մարդկանց և թե ամբողջ ազգերի վերաբերմամբ: (Տես. „Известия“ № 177 30-VII-35):

[7] Եջ 29.— [Երբար մի բան տեսլու] պահանջը սակզեց իր համար մի որդան. կապիկ չզարգացած կոկորդը շնորձիվ աստիճանաբար ուժեղացող յեկվե՛նների զանգաղ, բայց անշեղորեն կերպարանափոխվում էր, և բերնի որդաններն աստիճանաբար սովորեցին իրար նեակից արտասանել հոգորոչ հնչյուններն (Տես. Ф. Энгельс. Диалектика природы 1929 г. էջ 65):

[8] Եջ 70.— «Բազաձայն տարրը պարզ լինի թե բարդ, վանկը հնչյունների տվյալ շարքում բացվելու և զոցվելու շարժումների վերջին սահմաններում զանվող հասվածն է» (Տես. А. Мейе. Введение в сравнит. грамм. индоевропейских языков. Юрьев 1911. էջ 103-104, Թարգմանություն Պրոֆ. Գ. Կուզրյավսկու):

[9] Եջ 70 և 138.— «Հաղիվ թե մեկը, տառնց ծիծաղելի դառնալու, կա-

բողանա անստեղծութեան բացատրելի դերմանակա՞ն ամեն մի թաղամասի շրջան զոյութեանը անցյալում և ներկայում կամ անստեղծութեան բացատրելի ձայնադրանքի վերին-դերմանակա՞ն փոփոխութեանները ծագումը, [փոփոխութեանները], փորձնք բաժանում և՛ ներմանա՞ն (տարիակա՞ն վերաբերմամբ) յերկու կեսի, մի հանգամանք, զոր ավելի ուժեղանում է աշխարհագրականորէն Սուրբնեից միջնեկ Տառնուս յերկարացվող լեռնաշղթայով: (К. Маркс и Ф. Энгельс, „Письма“ изд 3-е перев. ред. и прим. В. Адоратского, Москва-Ленинград, 1928. տես ներկայի նամակը դրած Յ. Բլոխին):

[10] Եջ 85.— Մուսկերինում՝ Ֆրանսերենից տարբեր—ընդհանուր առմամբ լեզուն արատանում է ավելի յեախն մասերով, յեթէ հաշվի չառնելու ուսերինում հաճախ պատահող բազմաձայնների քիմքայնացումը: Յերբ՝ խոտելու ժամանակ, ուսերենը փոխում և՛նք Ֆրանսերենի, լեզուն առաջ է ընկնում և շարժիչ ուժը կարծես թէ տեղափոխվում է լեզվի առաջին մասերի վրա: (Տես, А. Томсон, Общее языковедение, էջեր 216—217):

[11] Եջ 90.— Մեղեքերինում և հնչյունի սղումը (опущение) հակառակ, զոր բովանական տարածված է, համարվում է մի գեղեկաբանութեան, զորին պետք չէ հետևեր Որինակ, Թեքերենը հիշում է այն հայացքը, զորի համաձայն անկարգի յե, զոր մի ջենալմեն ամուսնանա մի աղջկա հետ, զորը drops her h's (սղում է իր h-ը): Հետաքրքրական է, զոր այն անձնավորութեանները, զորանց խաղվածքին հատուկ է h-ի այդ սղումը, յերբ խոտելու ժամանակ փորձում են կռակա լինել այդ հնչյունը մտցնում են այնտեղ, ուր պետք չէ: (Տես՝ Поливанов, Лекции по введению в языкознание и общей фонетике. Берлин 1923 էջեր 25—26):

[12] Եջ 95.— Մի շարք լեզուներում ձգում է կա բառավերջում շարտասանել ձայնեղ բազմաձայնները: Այդ ձգումը բացատրվում է ձայնալարերի աշխատանքը չլրացնելու հակամխութեամբ, յերբ նրանք պետք է անցնեն հանդիստ գիճակի:

...Բոլոր այլ դեղքերում, բացի բառավերջից, ուսերը ընդհանրապես ճիշտ են տարբերում Ֆրանսական և անգլիական ձայնեղները համապատասխան խուլերից, բայց նույնը դժվար է հաշվելու դերմանացիներից վճանց (նայած իրենց բարբառին): (Տես՝ Э. Поливанов, Лекции по введ. в языков. и общ. фонетике, էջ 29):

[13] Եջ 123.— «Պետք է խիստ տարբերել հնչյունի փոփոխութեանը (Lautwandel) հնչյունի փոխարինումից (Lautwechsel): Սակայն թէ մեկը, թէ մյուսը կոչվում են լեզվի հնչյունափոխություններ, կամ լեզվի փոփոխություններ ըստ հնչյունների: Բայց հնչյունի փոխարինումը պետք չէ անվանել հընչյունի փոփոխություն, ինչպես յերբեմն անում են: Հնչյունի փոփոխությունը տեղի յե ունենում բացառապես ժոնեսիկորէն, մինչ հնչյունի փոխարինումը կարող է տեղի ունենալ նաև նշանակութեանները փոխանակութեամբ, որինակ ժողովրդական լեզուները ըստ նմանութեան», «ժողովրդական կամ ժողովրդական» կային: (Տես՝ А. Томсон, Общее языковедение էջեր՝ 244—246):

[14] Եջ 128.— «Հարեթական սխառմի լեզուներում արատաշայտված նախորդ ստաղիանների նորմաները, զոր պահպանվել են իբրև մնացուկներ, պետք է քննվեն նաև նրանց հետևյալ՝ արդեն «հնդեվրոպական» ձևավորման մեջ: Յեթե մենք այս կողմից մտանանք «հնդեվրոպական լեզուներին», կտեսնենք,

վոր բարդ յեանալեզվային ննչյունները չեն պահպանվել «Ննչկերթուպեան» սխառմի լեզուներում. [թեյն] ճիշտ է, բարդ առաջնալեզվային շարքի ննչյուններ կան (տակազին), բայց զգալի չափով պակաս քանակությամբ, քան հարեթականներում, որինակ՝ առատկան ւ և ու» (ՏԵՍ՝ Ի. Мещанинов. Проблема классификации языков в свете нового учения о языке, 1935 г. էջեր 58-59):

[15] Եջ 130.— Վրաստանի լեզուների տարբերությունները բացատրելու համար Ասկոնիի և Մյուս բովանդանների կողմից առաջարկված առըրառախի տեսությունը լայնորեն ճանաչված և XIX դարի վերջի և XX դ. սկզբի լեզվաբանների կողմից (Wundt, Paul, Windisch, Schuchardt, Meillet, Feist...) ...Սուրաբառի տեսությունից ոգավում էր նաև հարեթարանությունը, քանի չէին մտցրել ստադիականություն գաղափարը, (1924),—Նամեհատիր Ն. Մուս, Яфет. Кавказ и третий этнич. элемент в созидаии средиземноморской культуры» (ՏԵՍ՝ Соосюр, Курс общ. Линг. էջ 245):

[16] Եջ 133.— «Հիրավի, չի կարելի նասկանալ ինչու. տվյալ սերունդը պահպանում և մանկությունից յուրացված անճշտություններից մեկը, և վոչ թե մի ուրիշը. իսկպես, սխալ արտասանությունների ընտրությունը բարբառային պատահական և, բանասիրեն չհիմնավորված: Հետո, ինչու. տվյալ յերևոյթը սարածվել և ննց այդ ժամանակաշրջանում և վոչ թե մի ուրիշ:» (ՏԵՍ՝ Соосюр. «Курс» էջեր 141-142):

[17] Եջ 132.— «Յերկակի թիվը պահպանվելի՜ն Ատտիկայում մինչև V դ. վերջը ն. ք. Ք. ծ., բայց մոտ 410 թ. արձանագրություններում նկատվում և նրա անփույթ գործածությունը...»:

[18] Եջ 137.— «Վոզու» վրա առջվանից ճանրանում և նյութով նրա «ճանրարանվելու» անճճը, նյութով, վորը այստեղ յերևան և զայիս վորպես ոգի շարժվող շերտեր, վորպես ննչյուններ, կարճ ասած՝ վորպես լեզու» (ՏԵՍ՝ «Архив Маркса и Энгельса, кн. 1. стр. 220):

Բ ՈՎ ԱՆ Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒՆ

I ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ՄԱՍ

	62
Լեզվաբանութեան ԴՐՎԱԾՔԸ ՅԵՎ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ	3
Լեզվաբանական ԴԻՍՑԻՊԼԻՆՆԵՐԸ	8

II ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԱՍ

Լեզու	17
ԽՈՍՔ—ՄԻՏՔ	24
ԱՐՏԱՍԱՆՎԱԾԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄԸ	34

III ՀԵՑՑՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ժոճեսիկա)

1. ՀՆՆՈՒՆՆԵՐԻ ՎԻՊԻՈՂՈՎԻԱ

Հնչյունարանութան գրվածքը	40
Արտասանական աղպարաբան	43
Յերածշական և աղճկային հնչյուններ	48
Հնչյունների դասակարգումը	48
Ձայնավորներ	46
Բաղաձայններ	54
Յեանալիզվային բաղաձայններ	57
Միջնալիզվային բաղաձայններ	58
Առաջնալիզվային բաղաձայններ	58
Շրթնային բաղաձայններ	59
Ափֆրիկատներ	60
Սոնանտներ	62
Հնչյունի քանակը	65
Հնչյունի տարբերութունը տոնի և արտաշնչութան տեսակետից	67
Վանկ	68
Շեշտ	71
Յերկրաբաններ (գիֆտոնդներ)	74

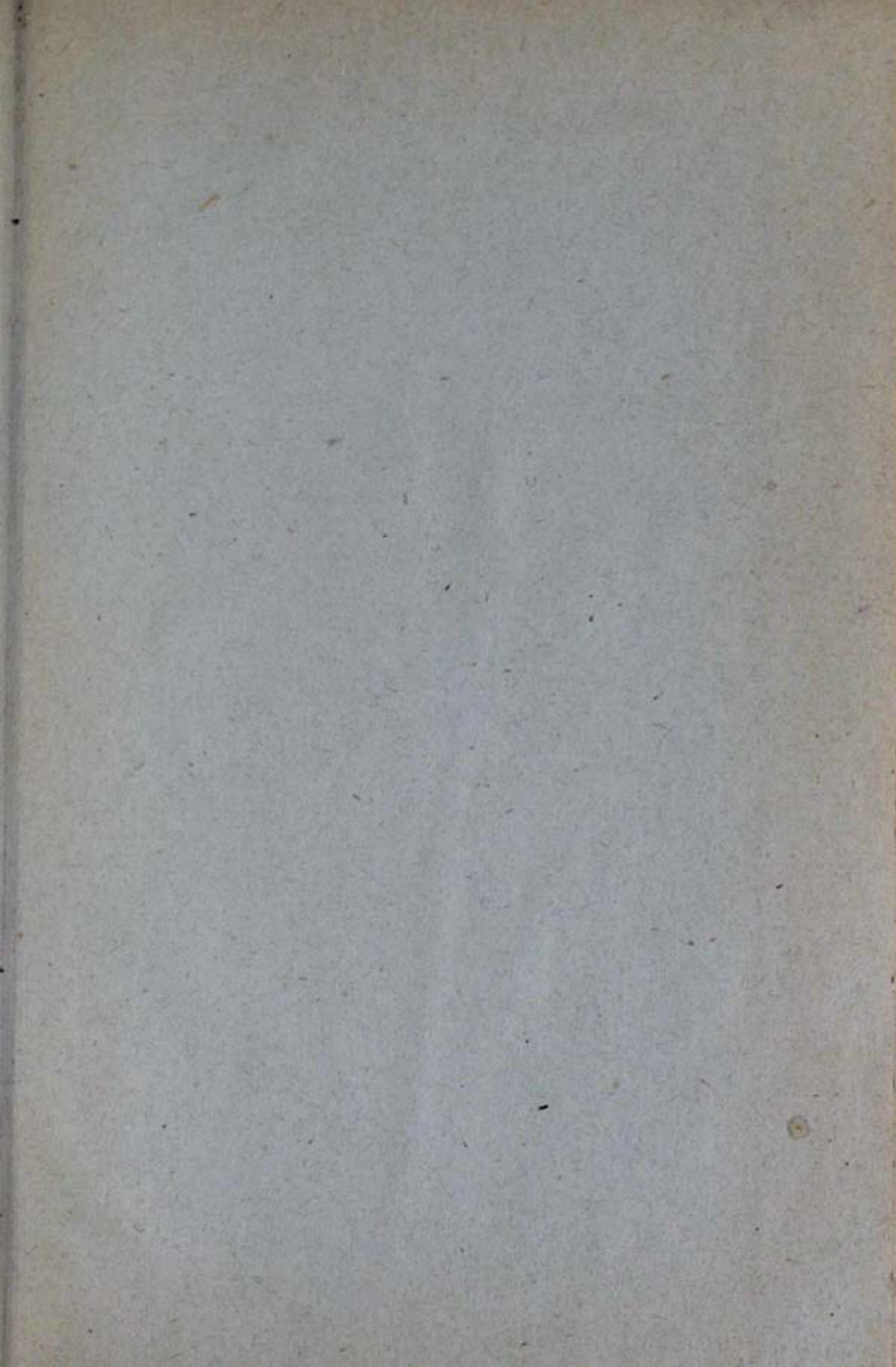
ՀԵՑՑՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (Ֆոճեսիկա)

2 ՀՆՆՈՒՆԱԿԱՆ ՎԻՊԻՈՂՈՎՈՒՆՆԵՐ	77
Արախիլուլայիտն բազա	81
Հնչյունաղարգացումը ունի նպատակազուսմ	83

Հնչյունական փոփոխությունների տեսակները	87
Հնչյունադիրքի ֆակտորությունը բառակազմում	89
Հնչյունադիրքի ֆակտորությունը բառափոխում	92
Հնչյունադիրքի ֆակտորությունը բառամիջում	95
Տեսական կամ ինտենսիվ բաղաձայն	97
Ենչաբ վորպես հնչյունափոխության ֆակտոր	99
Արտիկուլացիոն բաղաձայն վորպես հնչյունափոխական ֆակտոր	101
Կոչական և նման բառերի արտակարգ հնչյունափոխությունը	102
Դրափոխություն կամ յեանառաջություն (ամսաթեղիս)	103
Ժողովրդական ստուգաբանություն (Volksetymologie)	105
Ասիմիլացիա և դիսիմիլացիա	107
Բարդացում և պարզացում	113
Ընդհանուր պատմական հնչյունափոխություն	45
Հնչյունական բանակի վերածումը նոր վորակի («Ֆոնեմայի»)	120
„Перебор“ և ալտերնացիա կայն	122
Հնչյունափոխությունների հարակցվելը մի բառի մեջ	123
Հնչյունափոխական «սրենք»	135
Ընդհանուր հնչյունափոխությունների պատմական պատճառը	139
Հնչյունաբանության սոցիալական արժեքը	141
Տեքստերի թարգմանությունը	145

346

[45]4.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0013690

12615

342